

РУДО ПОЉЕ КАРАНОВАЦ КРАЉЕВО

КРАЉЕВО
KRALJEVO

Улица Краља Милана
La Rue du Roi Milan

РУДО ПОЉЕ – КАРАНОВАЦ – КРАЉЕВО
(ОД ПРВИХ ПОМЕНА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА)

RUDO POLJE – KARANOVAC – KRALJEVO
(FROM THE FIRST MENTION TO WORLD WAR ONE)

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SPECIAL EDITIONS BOOK 76

NATIONAL MUSEUM, KRALJEVO

SCIENTIFIC MEETING

RUDO POLJE
KARANOVAC
KRALJEVO

(FROM THE FIRST MENTION TO WORLD WAR ONE)

Editors in chief

Prof. NIKOLA TASIĆ,
Corresponding member of Serbian Academy of Sciences and Arts
Director of Institute for Balkan Studies

DRAGAN DRAŠKOVIĆ
Director of National Museum, Kraljevo

Editor

LJUBODRAG P. RISTIĆ

BELGRADE – KRALJEVO
2000

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА КЊИГА 76
НАРОДНИ МУЗЕЈ, КРАЉЕВО

НАУЧНИ СКУП

РУДО ПОЉЕ КАРАНОВАЦ КРАЉЕВО

(ОД ПРВИХ ПОМЕНА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА)

Одговорни уредници
Проф. НИКОЛА ТАСИЋ
дописни члан САНУ
Директор Балканолошког института

ДРАГАН ДРАШКОВИЋ
Директор Народног музеја, Краљево

Уредник
ЉУБОДРАГ П. РИСТИЋ

БЕОГРАД – КРАЉЕВО
2000

Редакциони одбор
Академик Владимир Стојанчевић, Никола Тасић, дописни члан САНУ,
Јованка Калић, дописни члан САНУ, др Ђорђе С. Костић,
мр Љубодраг П. Ристић и Драган Драшковић

Рукопис је примљен за штампу на V редовном скупу
Одељења историјских наука САНУ на основу реферата који је поднео
Никола Тасић, дописни члан САНУ

Зборник *Рудо Поље – Карановац – Краљево* (Од првих помена до Првог светског рата) штампан је уз финансијску подршку Министарства за културу Републике Србије и Скупштине општине Краљево

САДРЖАЈ

Вера Богосављевић-Петровић, <i>Стара насеља на подручју данашњег Краљева</i> <i>Old Settlements in the Area of Present-day Kraljevo</i>	9
Гордана Томовић, <i>Жупа Морава и нахија Морава</i> <i>The Morava Zhupa and Nahi</i>	33
Бранка Кнежевић, <i>Област и рудник Гокчаница</i> <i>The Gokčanica Region and Mine</i>	47
Ема Миљковић-Бојанић, <i>Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године</i> <i>The Settlement of Rudo Polje in the Smederevo Sanjak during the First Century of Turkish Rule</i>	55
Раде Јоветић, <i>Карановац и нека околна места на старим географским картама</i> <i>Karanovac and Surrounding Settlements on Old Geographic Charts</i>	67
Силвија Крсјаковић, <i>Неки топономастички трагови некадашњег сточарења у Подибру</i> <i>Certain Toponymic Traces of Former Cattle Breeders in Podibar</i>	81
Љубодраг Поповић, <i>Краљевачки крај: територија, управна подела, насеља (1804–1834)</i> <i>Kraljevo: Territory, Administration, Settlements (1804-1834)</i>	89
Радојица Ђирић, <i>Административно-територијалне промене на територији данашње општине Краљево 1834–1839. године</i> <i>Administrative and Territorial Changes in the Territory of the Present-day Municipality of Kraljevo</i>	97
Милан Матијевић – Благомир Бишевац, <i>Карановац – значајни трговачки центар Србије у XIX веку</i> <i>Karanovac – An Important Serbian Commercial Center in the 19th Century</i>	105
Милован Сскулић, <i>Акционарске штедионице и банке у Краљеву до 1915. године</i> <i>Shareholders Savings in Banks in Kraljevo until 1915</i>	119
Драган Драшковић, <i>Развој здравства у Карановцу – Краљеву у XIX и почетком XX века</i> <i>The Development of Health Care in Karanovac – Kraljevo in the 19th and Early 20th Century</i>	145

Ђорђе С. Костић, <i>Карановац, слика једног града (1784–1878)</i> <i>Karapovac – the Image of a Town (1784–1878)</i>	157
Љиљана Жарковић, <i>Карановац и Карановчани у Вуковим делима</i> <i>Karapovac and the People of Karapovac in Vuk's Works</i>	167
Радомир Ристић – Вера Филиповић, <i>Школство у Карановцу (Краљево) током XIX века</i> <i>Education in Karapovac (Kraljevo) during the 19th Century</i>	181
Веселинка Кастратовић-Ристић, <i>Карановац – Краљево у Српским новинама (1878–1889)</i> <i>Karapovac – Kraljevo in Srpske Novine (1878–1889)</i>	207
Предраг Пузовић, <i>Никанор Руџичић, епископ жички (1886–1889)</i> <i>Nikanor Ružičić, Bishop of Žiža (1886–1889)</i>	215
Љубодраг П. Ристић, <i>Краљеви у Краљево (1882–1889–1904)</i> <i>Kings in Kraljevo (1882–1889–1904)</i>	233
Борислава Лилић, <i>Краљево и околина 1915. године у белешкама странаца</i> <i>Kraljevo and it's Vicinity in 1915 as Recorded by Foreigners</i>	247
Александар Кадијевић – Марина Ђурђевић, <i>Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљево у XIX веку</i> <i>Arhitecture of 19th-Century Public Buildings in Karapovac – Kraljevo</i>	265
Ненад Макуљевић, <i>Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића, Прилог проучавању односа владарске идеологије и црквене уметности</i> <i>Church in Karapovac – Endowment of Prince Miloš Obrenović. Supplement to the Study of Relations of Ruling Ideology and Ecclesiastical Art</i>	283
Марија Богдановић – Сузана Новчић, <i>Храм Силаска светог Духа у Краљево (архитектура и иконостас)</i> <i>Temple of the Descent of the Holy Ghost in Kraljevo (Architecture and Iconostas)</i>	295
Радивоје Бојовић, <i>Господар-Васин конак у Краљево</i> <i>Master Vasa's House in Kraljevo</i>	321
Документи из историје Краљева	333

НЕКОЛИКО УВОДНИХ РЕЧИ

Дугогодишња сарадња наших установа, Балканолошког института Српске академије наука и уметности и Народног музеја у Краљеву, донела је још један плод. Ова књига је, дакле, настала из заједничког научног скупа одржаног у оквиру Жичког духовног сабора – Преображења, од 14. до 16. августа 1997. године, у Београду и Краљеву, под насловом *РУДО ПОЉЕ – КАРАНОВАЦ – КРАЉЕВО* и поднасловом *Од првих писаних помена 1476. до окупације 1915. године*. Овај, као и пре тога одржани научни сусрети, усмерен је ка једном циљу: писању историје Краљева од најстаријих времена до данас. Применом ове методологије постепено се освајају знања о историји дугог трајања живота на просторима овог града, допуњена новим теренским истраживањима, архивским претрагама докумената, литерарним и другим изворима. Овај скуп и зборник који је из њега настао потврђују већ познату чињеницу о неједнакој истражености појединих периода развоја града, појединих тема значајних за његов развој. То је упут истраживачима али и научним и културним установама у коме правцу би требало да усмере своја интересовања. Очигледно је да је политичка, културна и економска историја Краљева и његове околине XIX века нарочито његове друге половине, најпотпуније истражена. То је период када је Карановац – Краљево имало значајну улогу у настајању српске државе. Скромнији су резултати истраживања о раном периоду живота тек основаног насеља које се у турским изворима помиње као Рудо Поље. Пажљив читалац овог Зборника приметиће те празнине које се морају попунити новим истраживањима да би се дошло до садржине какву захтева једна савремена историја Краљева.

У оквиру тема које су на научном скупу и у овом Зборнику обрађиване, посебну тежину носе оне које нам, захваљујући новим и до сада необјављеним подацима, старије периоде чине ближим. Хронолошки посматрано, рад о континуитету живота на овим просторима од праисторије па до средњег века чини увод у све оно што ће касније бити истраживано као историја Рудог Поља, Карановца или Краљева. У овом

смислу драгоцен су сазнања о насељу Рудо Поље и његовом положају у оквиру Смедеревског санцака у време турске владавине или о раном рударству на падинама Копаника (Гокчаница на пр). На ове теме наслањају се радови о жупи Морава и нахији Морава и о миграционим кретањима која су мењала живот овог краја и утицала на формирање Карановца.

Постојање историјских података о животу Карановца и његовом израстању у важан пункт између новостворене српске државе и Турске царевине објашњава већи број радова који се односе на XIX век. У овом делу радови о административној и управној подели карановачког подручја од 1804. до 1839. године претходе онима који приказују развој трговине и банкарства, школства и здравства, помињање Краљева у српској штампи или у белешкама иностраних савременика. Од значајних личности које су обележиле одређене периоде у историји Краљева посебна пажња је посвећена жичком епископу Никанору Ружичићу и краљевима Милану и Александру Обреновићу и Петру I Карађорђевићу. Радови о малобројним архитектонским споменицима чине посебну целину у овом Зборнику. Поред јавних објеката посебну пажњу истраживача историје уметности и архитектуре привукла је црква Силаска светог Духа (Црква Свете Тројице) а заслужено место је добио и незаобилазни споменик, симбол господства Карановца – господар-Васин конак.

Обичај је да организатори оваквих скупова из којих се изнедри и вредна књига, захвале онима који су показали разумевање за чување традиције и проучавање прошлости свога народа. Овом приликом поменимо предусретљивост Скупштине града Београда, где је скуп почео, сестринство манастира Жиче и, наравно, Скупштину општине Краљево, без чије финансијске подршке не би могао да се одржи скуп нити да се објаве његови резултати.

Београд – Краљево, јули 2000. године

Директор Народног музеја
у Краљеву
Драган Драшковић

Директор Балканолошког
института САНУ
Никола Тасић, дописни
члан САНУ

СТАРА НАСЕЉА НА ПОДРУЧЈУ ДАНАШЊЕГ КРАЉЕВА

Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ

У периоду холоцена, нарочито у фази атлантика и наредних епоха, ушће Ибра у Западну Мораву било је идеално место, или боље рећи – амбијентални модел за насељавања каква су се вршила у прошлости. Преведено на језик материјалне културе, у широком појасу речних долина постоје остаци насеља и некропола која потичу из времена од млађег неолита до позног средњег века. На месту данашњег града, на уздигнутом платоу изнад леве обале Ибра, где је најсигурнији положај с обзиром на честу измену, колебљивост и меандрирање речног тока, нису до 1997. године забележени налази старији од краја XVIII века. Једини траг који је упућивао на дужу традицију насељености налази се у помену села Рудо Поље у Попису смедеревског санцака из 1476. године.¹ Положај савременог насеља диктиран је, пре свега, потребом да се урбано језгро стационира ван опасности од сталног изливања две реке са значајном воденом снагом. Праћењем рецентних наноса шљунка на местима где се предузимају већи земљани радови, уочени су моћни слојеви наплавина лесоликог материјала који потичу из геолошки младих и недовољно проучених појава. Постгласијални период најбоље се дефинише на основу очуваних остатака флоре, што у случају долина Западне Мораве у средњем и Ибра у доњем току показује негативну слику. Наведени део подручја састоји се од четири терасна пода, од којих је последњи код села Матаруге висине 60–80 m, док су остала три нижа од нивоа алувијалних равни, које се формирају током холоцена у ширини која је слична данашњој.²

¹ Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века, ВВА, № 16, приредио А.С. Аличић, Чачак 1984, 188.

² П. Стевановић, *Геологија Србије, Стратиграфија, Кенозоик II–3*, Квартар, III део Београд 1977, 357–393; М. Ракић, *Геологија Србије, Стратиграфија, Кенозоик II–3*, Квартар Поморавља, Београд 1977, 405–411.

У светлу наведених чињеница природно звучи податак да се зона простирања савременог града са сателитским насељима налази на археолошки стерилном терену, на остацима из прошлости млађим од прве половине XVIII века. По евиденцији Народног музеја у Краљеву до 1997. године трагови материјалне културе на подручју града прате се преко скелетних остатака и надгробних обележја типа „нишан“ са некрополе на потезу Пљакин шанац – Краљевачко поље, која су на основу стилских карактеристика датована у XVIII век. Друга група налаза потиче из западног дела града, из ареала Карађорђевог улице према насељу Чибуковац, где се приликом градње кућа спорадично наилазило на турске новце различитих номинала из прве половине XIX века³ (карта 1).

У археолошкој литератури важни подаци о граду потичу из путописа Ф. Каница, који је путовао по Србији у прошлом веку и који је 1884. године забележио налаз бакарних стрелица у Краљеву, означивши их праисторијским.⁴ До пре извесног времена податак о стрелицама није сматран релевантним, с обзиром на то да није у контексту с постојећом евиденцијом која се базирала искључиво на налазима из периода неолита. Подаци из периода римске епохе су бројнији и уједно тежи за проверу. Осим Каницове тврдње да Краљево почива на остацима утврђеног римског насеља, базирана нарочито на видљивим зидинама 7 km југозападно од града, и налаза римског новца, године 1884. помиње се и налаз римских тегова од олова.⁵ У извештају чувара Народног музеја у Београду Милоја М. Васића за 1909. годину наводи се као нови предмет за Збирку класичних старина налаз гвоздене секире, која је нађена приликом фундаирања стубова за мост преко Ибра. Секиру је Музеју послала Железничка дирекција.⁶ Нешто раније, 1889. године, Михаило Валтровић у „Старинару“ објављује у оквиру чланка *Геме у београдском Музеју* каталогски опис геме из околине Краљева у сребрном прстену од ахата са натписом L.S. FRO (негде са Мораве) и геме од зеленог јасписа са грчким натписом ΔΑΜΝΑΜΕΝΕΟΣ.⁷ У збиркама Народног музеја у Београду није могуће извршити поуздану идентификацију старе колекције, осим неколико налаза из Костолца и Београда. Експонатима

³ Документација Археолошког и Нумизматичког одељења Музеја.

⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. II, Београд 1985, 10.

⁵ *Исто*, 10.

⁶ М. М. Васић, *Извештај*, Годишњак Српске краљевске академије XXIII, Београд 1909, 186.

⁷ М. Валтровић, *Геме у београдском Музеју*, Старинар VI, 4, Београд 1889, 116–117.

из Краљева траг се дефинитивно губи након трагичног уништења конвоја старина у Првом светском рату.⁸

За потребе енциклопедијских одредница текстова за туристичке водиче о континуитету насељености града и околине у прошлости преузимају се подаци са археолошких истраживања изведених у три деценије. Реч је о мањим теренским захватима сондажног типа, од заштитних ископавања угрожених тумула у селу Милочаје и неолитског насеља Округлица у Витановцу, преко већих радова на винчанском насељу Дивље Поље у Ратини, у селу Лазац, па до, најновије време, тематских рекогносцирања области Рашке (Копаоник) и општине Краљево (долина Лопатнице).⁹ Расположиви подаци су интерпретирани у виду слике о дуготрајном насељавању предела долине Западне Мораве и горњег тока Ибра, без ближих информација о траговима насеља у зони савременог простирања града. У стручној литератури три велике

⁸ И. Поповић, *Римске камеје у народном музеју у Београду*, Антика V, Београд 1989, 9

⁹ Поред рекогносцирања комплексног типа територије коју Музеј покрива, предузимане су тематске, ревизионе и микрорегионалне проспекције у организацији НМК: област Копаоника у оквиру два научноистраживачка пројекта, *Рекогносцирање југозападне Србије* (Археолошки институт и Народни музеј Краљево, директор др Марко Поповић, теренски руководиоц В. Богосављевић-Петровић, током 1984, 1985, 1987. и 1988. године). Унутар пројекта *Рударење на Руднику у праисторији, антици и средњем веку* (директор др Борислав Јовановић) осмишљена је тема пројекта везана за Копаоник, под руководством Народног музеја у Краљеву и руководиоца истраживања, мр В. Богосављевић-Петровић: *Споменици старог рударства и металургије на Копаонику*, током 1989. и 1990. године; ревизионо рекогносцирање долине Лопатнице (1989); село Лазац – микрорегионална и тематска рекогносцирања (1995); траса гасовода Краљево-Врњачка бања (Завод за заштиту споменика културе и Народни музеј, 1996. год). Сондажна истраживања: Црква Раваница – Рибница код Краљева (Завод за заштиту споменика културе, руководиоц О. Вукадин, 1968); Горело Поље – Милочаји (Завод за заштиту споменика културе, О. Вукадин, 1969); Округлица – Витановац (Завод за заштиту споменика културе, О. Вукадин, 1973); Дивље Поље – Ратина (Народни музеј, Т. Вучковић, 1980; С. Валовић, 1982, 1983. и 1985); Турска Црква – Лазац (Народни музеј, С. Валовић, 1985); Римско гробље – Ратина (Народни музеј, С. Валовић 1983. и 1984); Пањевац – Чукојевац (Народни музеј, С. Валовић, 1984); Џиновско Гробље – Лазац (Народни музеј, В. Богосављевић-Петровић, 1994. и 1995); Кованлук (Народни музеј и Балканолошки институт, В. Богосављевић-Петровић и др А. Палавестра, 1997); Црквине – Конарево (Народни музеј, В. Богосављевић-Петровић, 1998) и Зајачак – Кремиће (Народни музеј и Археолошки институт, В. Богосављевић-Петровић и др Миодраг Томовић, 1991, 1995, 1996, 1997. и 1998).

епохе – праисторија, антика и средњи век, обрађене су и публиковане у виду чланака и извештаја, сразмерно обиму истраживања. О територији Краљева током неолита говори се као о густо насељеном простору са центрима наглашене производне улоге.¹⁰ Случајни налаз оставе камених тесли 1968. године у насељу Рибница, на десној обали Ибра (данас предграђе Краљева), први је траг о постојању насеља из периода неолита у близини савременог града. Налаз је публикован и датован у Старчево II по хронологији В. Милојчића.¹¹ Североисточно од Краљева, у селу Витановац, годинама је изораван материјал од глачаног камена са ретким уломцима керамике, тако да је у Музеј доспео примерак издужене тесле од високоуглачаног и изванредно обрађеног материјала. Мањи сондажни радови, као и анализа материјала, показали су да је у питању насеље из периода старчевачке и позне фазе винчанске културе.¹² На основу аналогича са локалитетима Лепенски Вир, епонимним налазиштем Старчево, као и налазима са територије Румуније, аутор С. Валовић поставља хипотезу о два тока старчевачког културног комплекса у долини Западне Мораве, сугеришући да се, по хронологији Д. Гарашанин, Округлица може датовати у период Старчево IIa. Велику пажњу посвећује описима и запажањима о глачаном каменом материјалу, што се деценију након што је чланак написан, на основу најновијих истраживања, показало као оправдано и усмерено у добром правцу.¹³

Винчанска налазишта су, са Дивљим Пољем у Ратини као највећим насељем по површини и обиму у спроведеним истраживањима, била систематичније проучавана и лакше уочљива на терену. Након археолошких ископавања Т. Вучковића и С. Валовића на локалитету Дивље Поље уследила је серија чланака и извештаја посвећена проблематици позновинчанских насеља.¹⁴ После обраде окресаног

¹⁰ В. Богосављевић, *Окресана камена индустрија са неолитских насеља Дивље Поље и Трсине*, магистарски рад, Београд 1990, 254–258.

¹¹ Н. Љамић-Валовић, *Нови налаз наушница „кијевског типа“ код Краљева*, *Наша прошлост* 1, Краљево 1986, 147.

¹² С. Валовић, *Округлица – вишеслојни локалитет старчевачке и винчанске културе у Витановцу код Краљева*, *Наша прошлост* 2, Краљево 1987, 33–65.

¹³ Исто, 37–39.

¹⁴ С. Валовић, *Неолитско насеље у Ратини и његово место у винчанском културном комплексу*, *Зборник радова Народног музеја XIII*, Чачак 1983, 33–44; С. Валовић, *Резултати археолошког истраживања праисторијског насеља у Ратини*, *Повеља октобра* 1, Краљево 1983, 56–64; С. Валовић, *Резултати истраживања винчанског насеља у Ратини*, *Истраживања II*, Ваљево, 1985, 95–98; S. Valović, *Divlje Polje, selo Ratina kod Kraljeva – vinčansko naselje*,

каменог материјала са Дивљег Поља и сагледавања технолошких процеса у обради, као и извора експлоатације сировине, уз проучавање истог аспекта на територији централног Балкана, постала је очигледна потреба за диференцирањем улога и функција насеља у периоду неолита.¹⁵ Управо је насеље Дивље Поље са мањим станицама у широј околини било полазиште за ову врсту студије. Улазак у доба примарне употребе метала у долини средњег тока Западне Мораве било је унапред одређено степеном познавања минералних сировина унутар насеља Дивље Поље, које очигледно поседује прва искуства у обради бакарних минерала, као и карактеристикама у обради каменог материјала које постају изразито енеолитске у типичним насељима винчанског стила архитектуре и керамичке продукције.¹⁶

Arheološki pregled 24, Beograd 1985, 44–45; С. Валовић, *Ритуална неолитска зооморфна звечка из Ратине*, Наша прошлост 2, Краљево 1987, 219–221; S. Valović, *Divlje Polje – Ratina*, The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948–1988, Belgrade 1988, 55; Н. Љамић-Валовић, *Минијатурни судови у ратинском керамичком инвентару и неке карактеристичне појаве*, Зборник радова Народног музеја XIII, Чачак 1983, 45–53; Н. Љамић-Валовић *Неколико примера неолитске пластике из Ратине*, Зборник радова Народног музеја XIV, Чачак 1984, 119–124; Н. Љамић-Валовић, *Минијатурни судови из неолитског насеља у Ратини*, Истраживања II, Ваљево 1985, 99–101; Н. Љамић-Валовић, *Нови налази минијатурних судова у Ратини*, Зборник Народног музеја XIII–I, Београд 1988, 13–20; Н. Љамић-Валовић, *Амулети и привесци из винчанског насеља у Ратини*, Зборник Народног музеја XIII–I, Београд 1988, 20–28; N. Ljajić-Valović, *Eine Tonstatuette aus Ratina bei Kraljevo und die Frage der Schumack-trachten in der Vinča-Kultur*, Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, *Varia Archaeologica Hungarica II*, Budapest 1989, 175–176.

¹⁵ В. Богосављевић-Петровић, *Окресана камена индустрија...* 1990; *Окресана камена индустрија са неолитског насеља Трсине*, Зборник Народног музеја XXI, Чачак 1991, 5–36; *New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture*, From the Mesolithic to the Neolithic, Szolnok 1996, in press; *Винчанска кремена индустрија – проблем употребе и дистрибуције сировина са освртом на долину Западне Мораве*, Археолошка истраживања на подручју Крушевца и њихов значај за суседне области, Крушевац, у штампи; *Ка проблему идентификације рудничких и радионичких налазишта камених сировина у периоду неолита и енеолита*, Старинар XLIX, Београд 1998, 1–24.

¹⁶ С. Валовић, *Неолитско насеље у Ратини...*, 1983, 33–44; Glumac P., *Copper Minerals Finds from Divostin*, in: *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Kragujevac – Pittsburgh 1988, 461; Glumac P., Tringham R., *The Exploitation of Copper Minerals in: Selevac: A Neolithic Village*, Monumenta Archaeologica, vol. 15, Los Angeles 1990, 560; В. Богосављевић-Петровић,

Период металних доба на подручју средњег и горњег тока Ибра са притокама познат је на основу случајних налаза и тематских рекогносцирања усмерених на археометалуршка налазишта или ревизионе обиласке првих музејских проспекција. Налази камених секира-чекића са изразито формираним бридовима и проширењима у делу отвора за држаље, који потичу из појаса Лопатничке реке, у простору који у будућим периодима постаје изузетно атрактивно рударско-металуршко средиште, указују на живу рударску и насеобинску активност у времену прелаза из неолита у енеолит, за сада недовољно идентификовану у теренима брдско-планинске зоне.¹⁷ Ситуација постаје јаснија пред крај бронзаног и на прелазу у гвоздено доба појавом великог насеља Кованлук надомак Краљева, као и откривањем нових налазишта из адекватног периода у ареалу ширег подручја града, о чему ће бити речи даље у тексту.¹⁸

Римска епоха показује јаке индикације у смислу делимичне афирмације Каницових запажања, упркос оптерећењу чињеницом да осим ископавања римске цигларске пећи североисточно од Краљева у селу Чукојевац, и неколико једнодневних сондирања, других радова није било.¹⁹ Уз јужну страну градског језгра, односно десном обалом реке према Гочу, забележени су остаци римске градње и спорадично површински материјал IV и V века н. е., као и фолис Анастасија I (Документација Археолошког одељења). Налаз геме у селу Врба, бронзаног инструмента у порти цркве у селу Витановац, као и нових података са потеза у селу Лазац на северним падинама Јелице до 1997. године својом спорадичношћу и начином појављивања доприносе систематичнијем приступу у проучавању античких остатака материјалне

Окресана камена индустрија са насеља Дивље Поље, Народни музеј Краљево 1992, Каталог изложбе; В. Богосављевић-Петровић, *New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture*.

¹⁷ В. Богосављевић, *Камене секире-чекићи из Народног музеја у Краљеву*, *Наша прошлост* 2, Краљево 1987, 18; Д. Богосављевић, *Прилог проучавању средњовековног рударског алата*, *Наша Прошлост* 4, Краљево 1989, 51–69.

¹⁸ Т. Михаиловић, *Кованлук код Краљева, насеље раног гвозденог доба, извештај са рекогносцирања*, *Гласник САД* 11, Београд 1996, 75–78; В. Богосављевић-Петровић, Г. Тошић, *Рекогносцирање долине Западне Мораве, од Краљева до Врњачке бање*, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 20, Београд 1996, 233–237.

¹⁹ Н. Љамић-Валовић, *Минијатурни судови из неолитског насеља у Ратини*, 21–39.

културе. Сви расположиви подаци и грађа обједињени су у чланку Т. Михаиловић,²⁰ који постаје незаобилазан у даљим истраживањима античких агломерација. У старијој литератури често истицано мишљење да у најближој околини Краљева, како због стратешког положаја, затим рудних потенцијала и, наравно, термоминералних извора, постоје сви оптимални услови за рану романизацију, чини се оправданим, посебно имајући у виду најновије површинске налазе.

Историјски и духовни значај манастира Жиче представља основни мотив и полазну тачку у проучавању карактера средњовековне материјалне културе у околини Краљева. Подаци су прилично оскудни, као и археолошка истраживања. Мањи сондажни захвати на локалитету Турска црква у Ласцу,²¹ Римског гробља у селу Ратина²² и Џиновског гробља у Доњем Ласцу²³ показали су неопходност систематичног евидентираја нових гробља, црквина и насеља у ареалу манастира Жича, као и пробног ископавања и испитивања. Наведене некрополе за спољна обележја имају споменике стилских карактеристика везаних за дужи период, од XVI до XIX века, док рани хоризонти сахране претходе непосредно или су савремени са оснивањем Жичке архиепископије и подизања цркве Св. Спаса.²⁴ Теорија коју треба потврдити и реконструкција друштвено-економских околности током XII века јесу претпоставке о густој насељености подручја око ушћа Ибра у Западну

---

²⁰ Т. Михаиловић, *Антички локалитети у околини Краљева*, Археолошка истраживања на подручју Крушевца и њихов значај за суседне области, Крушевац, у штампи.

²¹ Н. Љамић-Валовић, *Нови налаз наушница „кијевског типа“* ..., 161–165; С. Живановић, *Остаци старосрпских скелета из Горњег Ласца*, Наша прошлост 5, Краљево 1992, 47–51.

²² С. Валовић, *Резултати археолошких истраживања средњовековне некрополе у Ратини код Краљева*, Зборник Народног музеја XIII–1, Београд 1988, 177–182; Н. Љамић-Валовић, *Нови налази минијатурних судова у Ратини* 185–190.

²³ В. Богосављевић-Петровић, Т. Михаиловић, *Увод у систематска истраживања регије Лазац код Краљева (резултати проспекције и сондажног истраживања)*, Гласник САД 12, Београд 1996, 89–98.

²⁴ В. Богосављевић-Петровић, Т. Михаиловић, *Средњовековне некрополе и насеља у околини манастира Жича*, Жича – историја, уметност, Краљево, у штампи.

Комплетна сазнања и резултати истраживања изложени су на научном скупу *Жича – историја, уметност* (Народни музеј Краљево, 16–19. августа 1995). У току скупа изнети су комплетни археолошки подаци добијени заштитним истраживањима у току санације цркве Св. Спаса (О. Вукадин и Д. Минић, у штампи).

Мораву. Почетни радови на овом проблему су охрабрујући, узимајући у обзир да село Лазац има пет некропола са очуваним старијим језгром видљивих споменика. Два од пет гробаља су сондирана и дала су налазе накита који се датује у период XII–XIII века. Концентрација гробаља подразумева и постојање насеља, која очигледно у питомом и плодном простору речних долина нису била у форми утврђења. Трагови насобина од мање чврстог материјала представљају један од тежих проблема у идентификацији на терену. Стога до сада нису регистрована налазишта овог типа, осим у селу Вранеши, источно од Краљева.²⁵ На подручју града нису забележени конкретни подаци о средњовековним налазима. Две јаче индиције представљају гробаља у насељу Чибуковац, западно од градског језгра, где су регистровани споменици с почетка XVIII века, и Горње гробље, са споменицима XIX и XX века.

У ширем контексту, околина Краљева у периоду средњег века сагледава се преко демографских показатеља густе насељености подручја, утицаја манастира Жича као Прве српске архиепископије, као и трагова рударске активности на Гочу, Јелици, Троглаву, Копаонику.²⁶ У релацији са археометалуршким истраживањима на падинама Гоча, Столова и Јелице очекује се низ комплементарних података везаних за физиономију Краљева и околине у периоду средњег века.

*

Три археолошка налазишта у широј зони града евидентирана у првој половини 1997. године активирају проблем истраживања насељености леве обале Ибра и уједно покрећу серију нових питања у контексту различитих временских епоха. Овој групи налазишта прикључује се и велико насеље источно од Краљева, Кованлук (карта 1).²⁷ Комплексна проспекција, као и археолошка ископавања, истакла су импозантну величину насеља од око 56 ha.²⁸ Керамички материјал са површине, као и са ископавања, показује све карактеристике грубе и fine керамике које означавају период прелаза из бронзаног у гвоздено

²⁵ В. Богосављевић-Петровић, Г. Тошић, *Увод у систематска истраживања регије Лазац код Краљева...*, 77)

²⁶ Евиденција Народног музеја, В. Богосављевић 1989.

²⁷ У Археолошку збирку посуда стигла у виду поклона захваљујући Љ. Вукомановићу из Крушевице, сараднику Музеја. Нађена је приликом копања отпадне јаме у дворишту породице Радосава Раковића из Жиче.

²⁸ Т. Михаиловић, *Кованлук код Краљева, насеље раног гвозденог доба, извештај са рекогносцирања*, 233.

доба. Широки спектар орнаменталних мотива и техника представљају посебну вредност Кованлука, што је допринело бољем паралелисању са аналогним налазиштима, превасходно из долине Велике Мораве. Анализа површинског материјала, поред керамике и осталих група налаза, определила је насеље Кованлук у период гвозденог доба I (по хронологији М. Гарашанина).

У селу Ковачи на месту Зимовник III, на дубини од 3 m, испод слоја наплавине од песка и шљунка, нађен је лончић са две дршке које незнатно надвисују обод (Т II/6).²⁹ Лончић је израђен од мркопечене до црне боје земље, прелазне фактуре (са примесом ситног песка и лискуна), благо пригачаних површина. Обод посуде је раван и незнатно стањен, врат цилиндричан прелази у биконични трбух, а дно сужено и равно. Најближе типолошке аналогije свode се на ансамбл лончића типа В-4 из хоризонта Љуљаци III са налазишта Милића Брдо у Љуљацима, датованих у период класичне пуне фазе ватинске културе. По релативној хронологији почетак средњег бронзаног доба је време развијања овог типа посуда, које траје до његових завршних етапа.³⁰ Површинско рекогносцирање дало је негативне резултате због делувијалних наслага. С обзиром на услове налаза могуће је да се насеље, или некропола, уочи на обронцима оближњих брда (карта 1), односно да је прекривено дебљим речним наносом који је до сада представљао основну отежавајућу околност у идентификацији археолошких налазишта у непосредној околини града. Дебљина нанетог слоја постаје разумљива када се узме у обзир депресивност десне обале у односу на коту реке. Средњовековни локалитети Црквине и Гробљиште у истом селу, ближе десној обали Ибра, забележени у првим послератним проспекцијама, изложени јакој урбанизацији простора, као и честом плављењу пре регулације, данас нису видљиви на терену.

На левој обали Ибра, на 1,5 km од центра града уз Карађорђеву улицу, идентификовано је археолошко налазиште Попов поток. Насеље

²⁹ Комплетни радови споведени на Кованлуку 1996–1997. године (геосондирање, геомагнетна перспекција, узорковање, сондажна истраживања) подлога су научно-истраживачком пројекту *Праисторијска насеља и привредни ресурси у краљевачком региону* (Балканолошки институт и Народни музеј, руководиоци др А. Палавестра и мр В. Богосављевић-Петровић). Резултати истраживања предвиђени су за публикавање у посебној едицији Музеја.

³⁰ М. Богдановић, *Љуљаци, насеље протоватинске и ватинске културе*, Крагујевац 1986, 39–40, 62; сл. 30.

је формирано на типичном платоу старије речне терасе Ибра, која од периода старијег неолита представља идеалан простор за настањивање и пољопривреду (карта 1). У савремено доба Карађорђева улица је густо насељена и урбанизована бројним побочним улицама, осим дела Попов поток, где су била могућа извесна теренска опажања. Површински материјал састоји се од атипичних фрагмената посуда, који по својој фактури и обради површине могу да се раздвоје на праисторијске, и оне делом античке и средњовековне провенијенције. Значајна је количина и рецентног материјала XIX века. Издваја се фрагмент обода незнатно извученог (Т. 1/4), део тракасте дршке (Т. 1/3), као и два фрагмента равног обода и трбуха посуда са очуваним орнаментом канелура и таласасте линије (Т. 1/1,2). По генералним карактеристикама материјал подсећа на грубе керамичке уломке са насеља Кованлук, посебно маса атипичних фрагмената трбуха посуда, што је утврђено директном аутопсијом у археолошки налаз са површине и са ископавања. Како се налазима са Поповог потока прикључују и три тега облика зарубљене пирамиде заобљених ивица од светлоцрвене печене земље, недовољно типолошки јасни комади керамике бивају сигурније одређени у период старијег гвозденог доба (Т. 1/5–7). Као и на насељу Кованлук, тако и на лок. Попов поток, па и на великом комплексном налазишту у селу Конарево, о чему ће касније бити речи, тегови овог облика представљају стални инвентар површинских налаза. Аналогије се могу наћи на насељу Калакача, где су тегови чест налаз из јама, од чега се издвајају објект 65 и 42.³¹

Треће новоевидентирано археолошко налазиште у најближој околини Краљева је потез од Црквина у селу Конарево ка југозападу до саме обале Ибра – до места Страдово. У питању је велика површина села, која се са обронака Конаревске косе пружа према нижој, алувијалној тераси Ибра (Конаревско поље). Површински материјал је хетероген и потиче од периода старијег неолита до данашњих дана (карта 1). Крајем осамдесетих година Конарево је први пут прецизно рекогносцирано са картирањем археолошких налазишта. Копајући за потребе темеља или отпадних јама мештани су на потезу Страдово наилазили на дубини око 0,70 m на слојеве гари, запечене земље и мноштво грубих уломака посуда који потичу од кухињске керамике. Након увида у материјал утврђено је да уломци припадају изузетно великим лонцима

³¹ P. Medović, *Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad 1988, 173–174, 120–122; sl. 155/3, sl. 107/1, 2, 6.

и питосима дебелих зидова, без иједног индикативног типолошког фрагмента. Сасвим случајно и деценију касније, почетком 1997. године, Слободан Перишић из Конарева проналази на свом имању поред пруге денар императора Веспасиана, после чега почиње и брижљивије обилажење Конарева (сл. 1). Током 1997. године прикупљен је површински материјал са имања Перишића до радионице Млаз, одакле потиче обод тањира. Након ових открића Каницова запажања о постојању великог античког насеља са видљивим зидинама почињу да се озбиљније узимају у обзир и данас представљају први задатак за објашњење археолошке ситуације западно од Краљева. У међувремену у Музеј стижу и закаснили налази тракастих дршки и тега са Страдова, тако да физиономија налазишта постаје јаснија (Т II/4,5). Десетак година касније налази са потеза Страдово атрибуирају се у старије гвоздено доба, ојачани откривањем аналогног материјала на потезу Црквине и упоређивањем са материјалом са Кованлука. Почетком 1998. године велики земљани радови поред магистралног пута Краљево – Рашка, на потезу Црквине и на имању М. и Д. Перишића, довели су до откривања укопаних објеката типа земунице. Прикупљени материјал одређен је као старчевачки. Културни слој изнад земуница представља слој живота и комуникација из периода старијег гвозденог доба. Проспекција од имања Перишића ка имању Јоловића, западно од гробља, овог пута се показала више него делотворна. Прикупљен је археолошки материјал на великом простору, лоциране су зоне са кременим окресаним материјалом, налазом халштатске, старчевачке керамике, и издвојени су малобројни антички налази (карта 2).

Посматрајући карту и положај насеља Конарево западно од ушћа Ибра у З. Мораву, на основу дистрибуције археолошког материјала може се закључити да су и Страдово и Црквине два краја једног великог насеља вишеслојне стратиграфије, која је делом вертикална, делом хоризонтална. У правцу Ибра, где су наталожене наплавине муља и песка, насеље из гвозденог доба није видљиво на површини. Потез Црквине, који је први равни део испод Конаревске косе, носи трагове времена из три велике епохе – праисторије, антике и средњег века. На имању Перишића долази до преклапања и коришћења истог простора и у периоду старчевачке културе и, много касније, у етапи гвоздено доба I (по М. Гарашанину). Тракаста дршка и уломци великих посуда са Страдова по својој фактури и обради површине подсећају на већ анализиране примерке са насеља Кованлук.³² Керамички тег са

³² Документација Археолошког одељења, досије № 20 – Кованлук, сонда III, II о.с., А картон 122/97, цртеж 85.

заравњеним врхом, на коме је урезан знак „X“ (Т II/5), сличан је теговима из Збирке за гвоздено доба Народног музеја у Београду, који потичу с простора Врањско-бујановачке котлине.³³ С обзиром на то да функција ових предмета одређује и њихов облик стандардно зарубљене пирамиде заобљених ивица са перфорацијом у горњем делу према врху, тешко је на основу искључиво ове врсте површинских налаза извршити временску атрибуцију. Керамички тегови из Збирке Народног музеја, у аналогiji са материјалом са ширег подручја Балкана и Средоземља, опредељени су у период прелаза из IV у III в. п.н.е. Примерци из Страдова и Поповог Потока у контексту са керамичким материјалом, узимајући у обзир да је у питању површински материјал, опредељени су у период старијег гвозденог доба и одговарају материјалу из басена Велике Мораве, са чиме се најбоље паралелишу налази из околине Краљева.³⁴

Земљани радови на месту Црквине у селу Конарево открили су профиле у просеку дебљине 10 m, у дужини око 150 m, са укопаним објектима (карта 2). На основу садржине, начина и изгледа укопане конструкције закључује се да је реч о типичној земуници из периода старчевачке културе, која је накнадно, када су плато запоселе заједнице из периода старијег гвозденог доба, нивелисана и коришћена, као и околни простор, ради комуникације. Површински налази североисточно од гробља опадају према железничкој прузи, где је 1997. године нађен сребрни денар императора Веспасиана (сл. 1).

A / DIVVUS AUGUSTUS VESPASIANVS, портрет надесно са лаворовим венцем

R / s. c., у средини штит између два дивојарца окренута леђима

Новац је оштећен, напукао по ободу. По аналогijaма опредељује се у комеморативни новац који је после смрти владара ковао његов син Тит.³⁵ У колекцији Римског царског новца Народног музеја у Београду овај тип се датује око 80. године н.е.

У току ископавања западно од активног гробља, на имању породице Анђелковић, нађена је перла цилиндричног облика од тамноплаве стаклене пасте са окцима (Т. III/1). Овакав тип перли чест

³³ В. Крстић, *Керамички тегови из Народног музеја у Београду*, Гласник САД 12, 148.

³⁴ Т. Михаиловић, *Кованлук код Краљева, насеље раног гвозденог доба, извештај са рекогносцирања*; М. Стојић, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Београд – Svetozarevo 1986.

³⁵ Б. Борић-Брешковић, *Каталог систематске збирке римско царског новца*, Нумизматичар 2, Београд 1979, 75, n° 303.

је гробни прилог на некрополи Више гробаља колоније Виминацијум, дагован помоћу бронзаног новца на крај I и почетак II века н.е.³⁶ Огрлице са нанизаним перлама од стаклене насте улазе у моду тек током III века. На југоисточној некрополи у Дукљи даговане су на основу гробних прилога у IV век н.е.³⁷ У анализи накита из римске Дарданије овај тип огрлица је чест и такође се везује за IV век, као и за локалну продукцију.³⁸ Појединачни примерци, као што је случај на Црквинама, имају тумачења зависно од осталих врста материјала. Како је реч о површинском налазу, перла је значајнија као доказ о постојању објекта, насеља или некрополе из римског периода. У контексту са налазом новца из I века н.е. перла и малобројни уломци керамике представљају јаке индикације у трагању за конкретним обликом римског постојања на локалитету Црквине.

Праисторијски материјал, осим површинских налаза (Т III и IV) потврђен је током ископавања земунице, где су нађени уломци различитих типова посуда и из периода старијег гвозденог доба, као и старчевачке кутуре. На основу публикованих налаза са насеља Округлица и Кованлук, већи део материјала из земунице на Црквинама, по форми и фактури одговара овим налазиштима. Керамички материјал са ископавања је у поступку обраде и биће предмет посебног рада. Издвојени површински налази обода (Т. III/2,3) и украшених трбуха посуда (Т. III/4,5) представљају део уобичајеног репертоара лонаца и питоса на насељу Калакача.³⁹ Ова врста украшавања (технике урезивања, правоугаоних или сегментних утискивања) представља обележје наредне фазе иза Калакача хоризонта Босутске групе, означене као Басараби стил. У овом тренутку и фази истраживања поуздано се може рећи да су површински налази на Црквинама (највећи део се односи на период старијег гвозденог доба) и унутар сонде I хомогени и чине комплексни материјал налазу са Кованлука. Окресани камени материјал на платоу Црквине може се лоцирати у три зоне, источно од имања Јоловића, у башти породице Анђелковић (Т. IV) и на имању Перишића, источно од савременог гробља (карта 2). Површински налази су бројни,

³⁶ Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium, некропола Више Гробаља, Viminacium I*, Београд 1990, 57, Т. IV/2.

³⁷ А. Цермановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, *Античка Дукља, некрополе*, Титоград 1975, 234.

³⁸ А. Јовановић, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Dissertationes et Monographiae, XXI, Београд 1978, 44.

³⁹ Р. Медовић, *Kalakača*, 71, сл. 56/4; 291, сл. 263/4; 315, сл. 286/9; 400, сл. 312/13; 403, сл. 315/9–12, 408/10, 13.

а углавном их чине одбици под кортексом, сечива са непаралелним фасетама одбијања, што све укупно сугерише процес експлоатације сировина и припрему језгара за даљу употребу. Веома је занемарљив број оруђа, као и проценат ретуширања на укупном броју примерака. Прелиминарна запажања се свode на разноврсност сировина – од речних облутака често изузетног сјаја и квалитета, до екстракованих нодула опала беле боје са варијантама, сивог са тачкама, полудрагих варијанти плаве и црвене боје, тамних врста са влакнастом структуром. Од алатки су издвојена ретуширана сечива, или стрмо или маргинално ретуширана са траговима сјаја од сечења цереалија Т. IV/3,4. Затим следе веома крупни примерци стругача (бодљастих) Т. IV /7, дебели назупчани Т. IV/6, као и пострушке са трансверзалним или латералним ретушом Т. IV/5,9. Језгра су у фази припреме, односно језгра за одбитке Т. IV/10. Остали примерци су одбици и сечива под кортексом, или из друге фазе окресивања. Површинске манифестације и изложена структура налаза у почетној фази истраживања сугеришу постојање радионичких објеката, а већина примерака по својим технолошким атрибутима и квалитету сировине може да се припише старчевачком технокомплексу. Налази делом припадају и периоду гвозденог доба, што ће моћи прецизније да се раздвоји након обраде материјала са Кованлука. Потврду хипотезе о насељу превасходно производне улоге поткрепили су први подаци са ископавања сонде 1. Наиме, нивои земунице су на подлогама од густо поплочаног камена и у зонама лепа садржавали густе концентрације крупних и дугих кортикалних одбитака и сечива, припремљена језгра или сировине за обраду, као и палете, абразивне инструменте, тесле и минијатурна длета. Око ових места налажене су распаднуте посуде чији матични положај може да се идентификује. Сви параметри радног места за припрему језгара и предложака типа сечиво задовољени су, тако да се показује да зона источно од активног гробља, на имању Перишића представља место где се сировина доносила и обрађивала. Порекло камених сировина је из најближе околине, са обала Ибра и споредних токова, док се за силификовано дрво поуздано може одредити као ужа локација брдо Лојаник, које се налази јужно од Црквина, у Матарушкој Бањи (карта 1).

*

На основу најновијих прелиминарних резултата рекогносцирања и сондажних ископавања за веома кратко време уведене су нове информације у прилог континуитета насељености града кроз дуг период.

Посредно стварана слика о повољности географско-палеоеколошких услова за живот заједница неолитских култура на ушћу Ибра у Западну Мораву потврђена је са јужне стране реке, налазима из Рибнице. Лева обала, на којој се пружа савремени град, запоседнута је од периода развијене фазе старчевачке културе током прелаза бронзаног у гвозденог доба. Интерпретације хидрогеолошких истраживања кварталних наслага на наведеном подручју неопходан су услов за планирање археолошких ископавања на територији града и ужој околини. То је деценијама био основни разлог неуочавања остатака материјалне културе у ареалу градског насеља. Наводи старих путописаца и истраживача с краја прошлог и почетка овог века добијају најновијим теренским истраживањима на веродостојности и постају незаобилазни и додатни извор информација. Налаз изгубљених бакарних стрелица које без ближег опис асоцирају на тип стрелица троугластог облика са засеченом основом или трном представљају хронолошки неосетљив појам који се прати од микенског периода и каснохеладске фазе III у Грчкој до гвозденог доба I и развијеног гвозденог доба на централном Балкану.⁴⁰ Површински материјал са Поповог Потока временски не излази из широког оквира датованих стрелица. У односу на претходно стање истражености Каницов податак о налазима бакарних врхова стрела у граду више се не може апстраховати и водити као лоше преузет.

Најновија истраживања локалитета Црквине у Конареvu, посебно налази из земунице и површински материјал античког порекла дају најпотпуније податке који говоре у прилог дугог континуираног запоседања леве обале Ибра при ушћу у Западну Мораву. Материјал старчевачке културе из земунице са налазом групе зооморфних фигурина је уобичајених карактеристика за период старијег неолита. Оно што ова истраживања чини изузетно вредним јесте налаз радних места. Окресивање кремених нодула и речних облутака и њихова трансформација у језгра за добијање сечива је основна функција радног места конкретно у сонди I. Око 1 000 примерака окресаног оруђа представља једну од првих статистички релевантних старчевачких колекција, прву за проучавање значајну колекцију на територији југозпадне Србије. Свега неколико километара западно од насеља Попов Поток, Црквине са Страдовом формирају велико насеље у периоду прелаза из бронзаног у

⁴⁰ M. Garašanin, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 731.

гвоздено доба. Читав плато старије речне терасе, као што је случај у Кованлуку, амбијент је ових заједница. Велике могућности у обављању пољопривредних активности, околност да је у најнепосреднијем окружењу богата сировинска база, брдовит терен са густом вегетацијом као простором за лов, представљају оптималан оквир за конституисање трећег типа насеља у прелазном периоду, седелачких земљорадничких насеобина.⁴¹ Када се погледа карта Краљева у пречнику од 3–7 km, уочава се густина насеља са траговима култура прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба. Сконцентрисана су на подигнутим речним платоима око данашњег језгра града и у самом граду (западни део). Слична густина насеља прати се према Врњачкој Бањи, где је исти палеоеколошки оквир. Четири нова налазишта од Кованлука према Бањи наговештавају да се проблем густине насељености и демографског раста веома добро може пратити у долини Западне Мораве (карта 1).⁴² Даљим истраживањима прелазног периода треба да се обухвате основне улоге ових станица и да се идентификују њихове некропола на терену. Лончић са две дршке са локалитета Зимовник III југозападно од града, на десној обали Ибра, опредељен у позно бронзано доба, заједно са изгубљеним површинским материјалом из Рибнице представља неопходну спону између старије-неолитских манифестација до периода гвозденог доба.

Досадашња истраживања античких агломерација, првенствено налази из Чукојевца, као и са падина Гоча, упућивала су на IV век н.е., односно на период касне антике и живот домородачког становништва у оквирима и након поделе Царства. Налаз сребрног денара императора Веспацијана, као и перла од стаклене пасте представљају прве назнаке о могућој раној романизацији територије, као и афирмацију Каницових забелешки о постојању утврђеног насеља у Конареvu. Започета археолошка истраживања на Црквинама и Страдову треба развити у систематска проучавања епоха, с обзиром на информације о вишемиленијумском присуству разних култура и популација на овом простору. Атипични уломци са Поповог Потока фактуром сугеришу одређене античке форме, за сада неучљиве на терену. Индиције усмених казивања и дискутабилних откупа предмета римске провенијенције који представљају по свој прилици део гробних прилога (накит и украсни делови одеће) појачавају потребу да се у доба великих суша приступи

⁴¹ H. Bankoff, A. Palavestra, *Prehistoric Settlements in the Ribarska Reka Microregion Near Kruševac*, *Balkanica XVI–XVII*, Belgrade 1985/6, 30–31.

⁴² В. Богосављевић, Г. Тошић, *Рекогносцирање долине Западне Мораве* (карта 1).

детаљнијем рекогносцирању ниских обала Ибра.⁴³ У протеклих неколико хиљада година амплитуде у променама тока Ибра су велике, па је реална могућност постојања евентуално некрополе на равном потезу између Поповог Потока и насеља Ковачи на супротној обали. Овај простор је природна геоморфолошка целина, коју је савремени ток Ибра поделио.

Средњовековни налази везују се за проблематику проучавања историјата манастира Жиче и околних насеља. Осим назнака у археолошким записницима за село Ковачи, нема других података о материјалној култури српског средњег века на територији града. Вредан је помен старије цркве на месту Црквине у селу Конарево у писму Исмаил-спахије књазу Милошу,⁴⁴ што би се на основу последњих исказа старијих мештана могло лоцирати у близини савременог гробља. Иако мале по обиму, сондаже некропола у селима Ратина и Лазац, потврдиле су постојање хоризонта сахрањивања XI–XII века. На основу броја откривених некропола јасно је да су морала постојати и насеља из овог периода, што би био следећи циљ археолошких истраживања споменика средњовековног периода.

Сажети приказ доскорашње ситуације на територији Краљева, као и најновији налази послужили су као пример и доказ о постојању дугог временског континуитета у насељавању ушћа Ибра у Западну Мораву. Посредни утисци стварани на основу резултата истраживања из шире околине наговорили су већ као реалну чињеницу да је збир речних тераса са обе стране река бивао сукцесивно запоседан од периода атлантика до данашњих дана. Открићем налазишта Попов Поток у самом граду повучена је неопходна нит између Краљева из XIX века до дубоко у прошлост, у период старијег гвозденог доба. Присуство популација старчевачке културе западно од града, на Црквинама, помера ову временску границу дубље, у време млађег каменог доба. Тиме је заокружена дуго времена стварана слика о дуготрајном процесу насељавања Краљева и околине, али је истовремено отворен и нови пут у проучавању специфичних проблема унутар три велике епохе на подручју централног Балкана.

⁴³ Откуп двадесет пет предмета римске и средњовековне провенијенције (1997) хетерогеног је садржаја и веома дискутабилног контекста. Могуће је да највећи број предмета потиче из удаљених подручја (Лимес и колонија Виминацијум). На овом месту се спомиње искључиво као индикација о постојању римске некрополе у троуглу Попов Поток – Конарево – манастир Жича.

⁴⁴ *Рудничка нахија: 1816–1839*, Документа књажевске канцеларије, приредили Р. Љушић, А. Самарџић, Горњи Милановац 1995, 66.

OLD SETTLEMENTS IN THE AREA OF PRESENT-DAY KRALJEVO
Summary

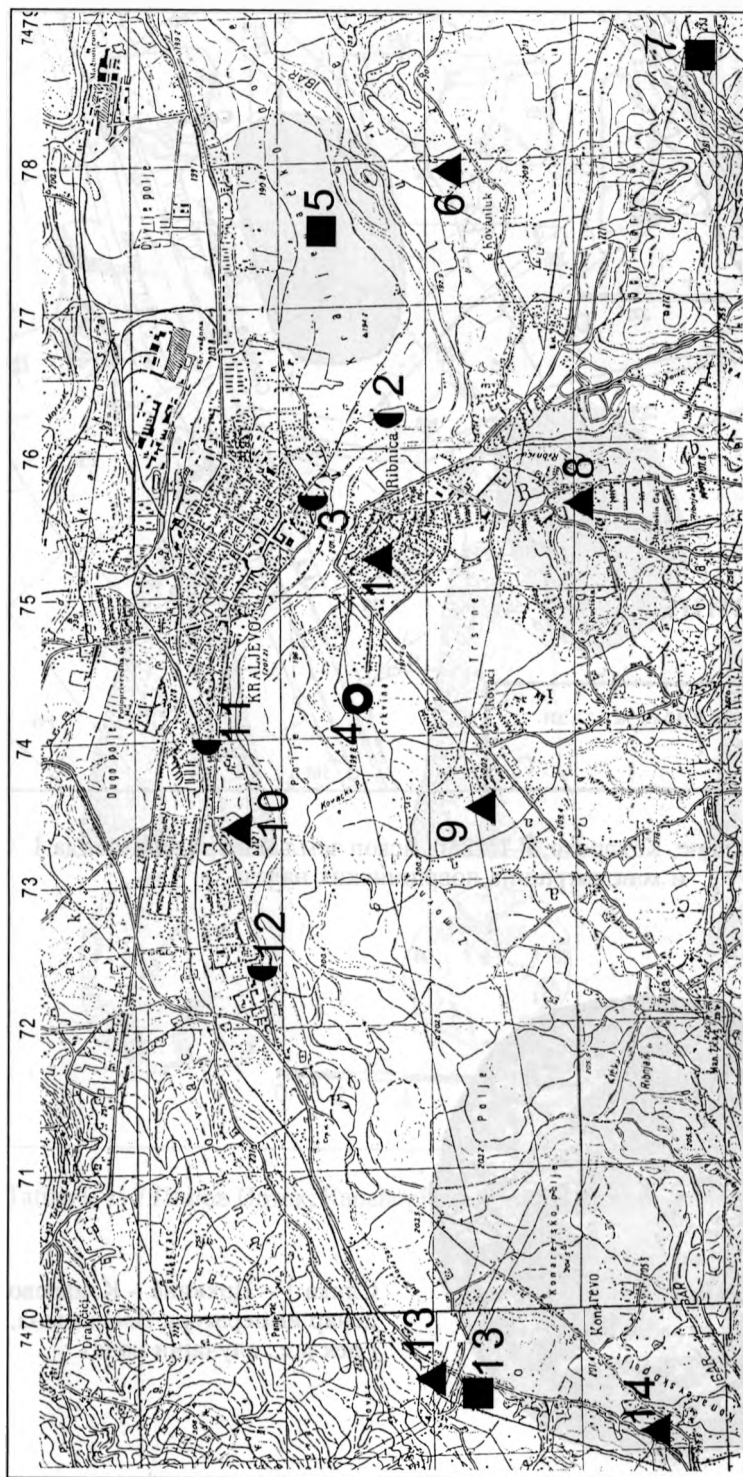

Archeological investigation until 1997 have revealed a negative image of the existence of the older cultural layer until the 18th century in the area of the town of Kraljevo. Studying the flow of the Ibar River on the confluence to the Zapadna Morava River, the intensive movement of the bed from the plateau with the zone of the city toward the monastery of Žica, is a space persistently covered with mud and gravel, which covered old cultures over the previous tens of thousands of years. In this work the existent state is set out on the habitation of Kraljevo and its closer vicinity, relying on few archeological investigations, data from literature, and recent chance findings and excavations.

Though the optimal region for habitation is the confluence of the two rivers in the broader belt, traces of material culture are noticeable on the slopes of the surrounding hills and neighboring river terraces. The closest site to the town, but on the right banks of the Ibar River, was a depot of stone axes from Ribnica, as well as lost surface layers from the Fourth Montenegrin Brigade Street, also from Ribnica. The newest material that speaks in favor of continuity of habitation stems from the town itself, from the left banks of the Ibar. The site is known as Popov Potok, where loads of baked earth were uncovered and fragments of pottery from different time periods (T I), from the epoch of the older Iron Age until recent samples of the 19th century. The second site is the area of Crkvine, west of Kraljevo, the village of Konarevo, where remnants of dugouts from the period of the Starčevo culture were found, which subsequently leveled for the needs of the population from the older Iron Age. The surface findings of ancient coins and pearls from glass paste, as well as rare fragments of pottery of cleaned fracture (T. III), emphasize the check into Kanic's information from last century. Ancient structures, or fortification ruins, or a necropolis of a community, had to be stationed in the area of Konarevo, whereby the chief aim for further research has been emphasized.

Archeological research has unequivocally shown the absurdity of hypotheses thus far and indirect conclusions on suitability for inhabiting the vicinity of Kraljevo, but not the left banks on which the city is located, precisely by following the situation in the field and through hydro-geological research of changes of the flow of two major rivers. The findings from the Popov Spring, from Kovac and Konarevo, along with earlier registered archeological sites around the city, create a dense concentration of old villages, starting from the older Neolithic. This testifies to the long continuity of the habitation of Kraljevo.

Карта 1 – Археолошка налазишта у Краљеву и околини

▲ праисторија: 1. Рибница, изгубљени материјал, неолит, 6. Кованлук, 8. Депо из Рибнице, 9. Зимовник III–Ковачи, 10. Попов Поток–Краљево, 13. Црквине–Конарево. ● средњи век: 4. Црквине–Ковачи. ■ антика: 5. Краљевацко Поље, случајни налаз новца, 7. Доња Ратина, фолис Анастасија I, случајни налаз, 13. Црквине–Конарево. ◆ турски период: 2. Краљевацко Поље, некрополе, 3. Пљакин Шанац, некропола, 11, 12: Карађорђева улица, случајни налази новца

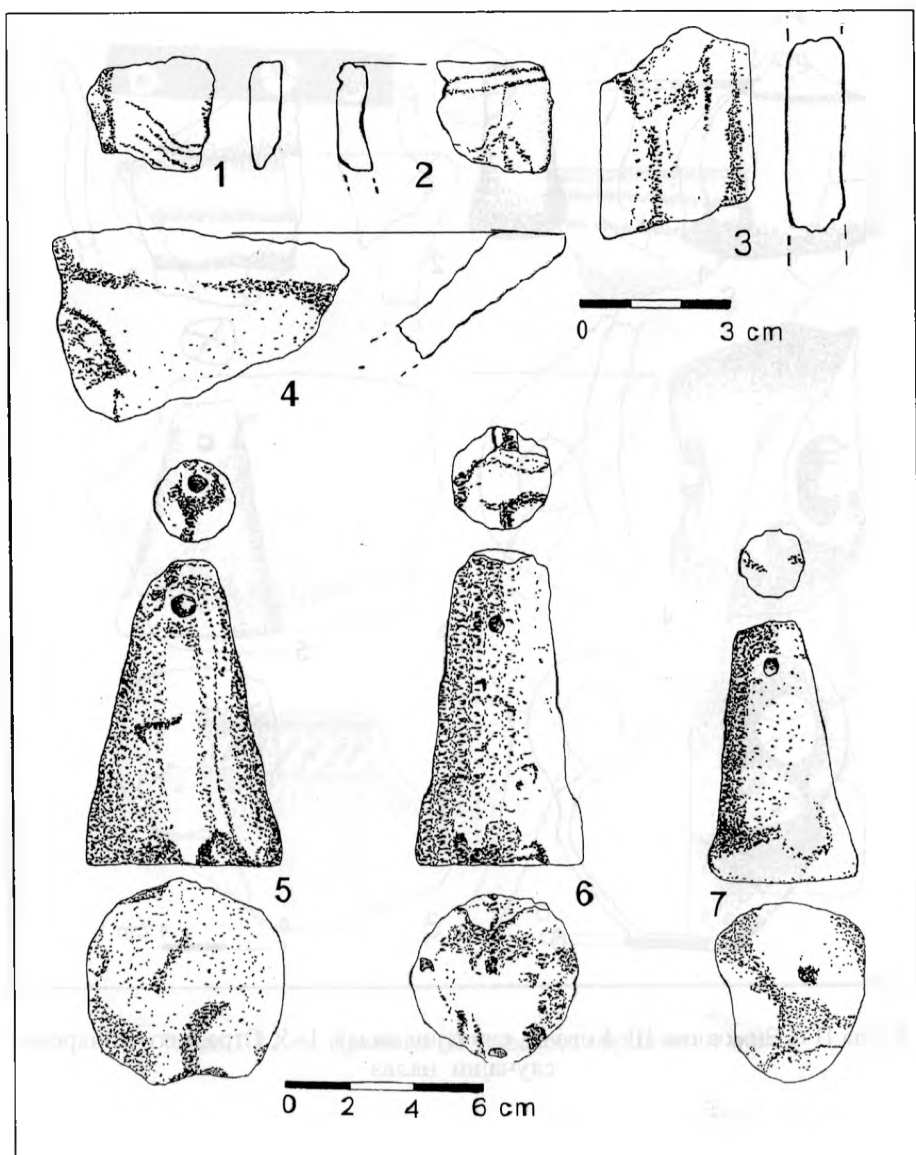

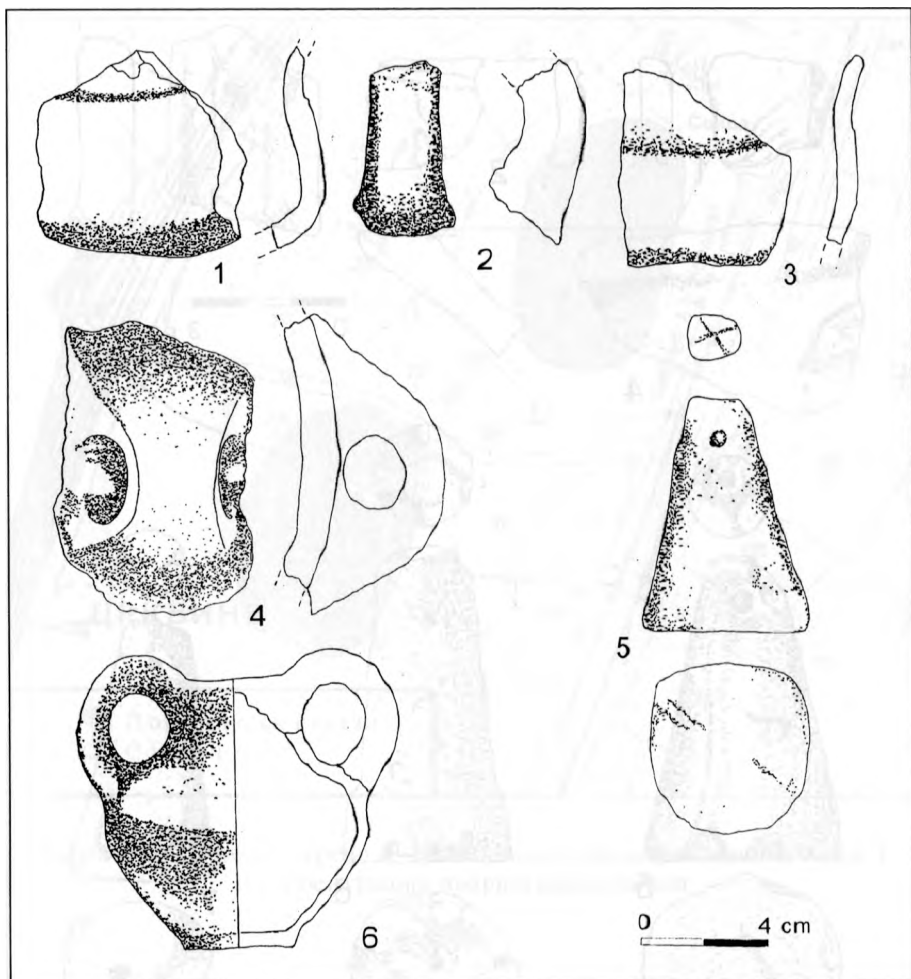
Карта 2 Црквине, Конарево, Р 1:1250, ископ земљаних радова, сонда 1 и концентрација површинских налаза.

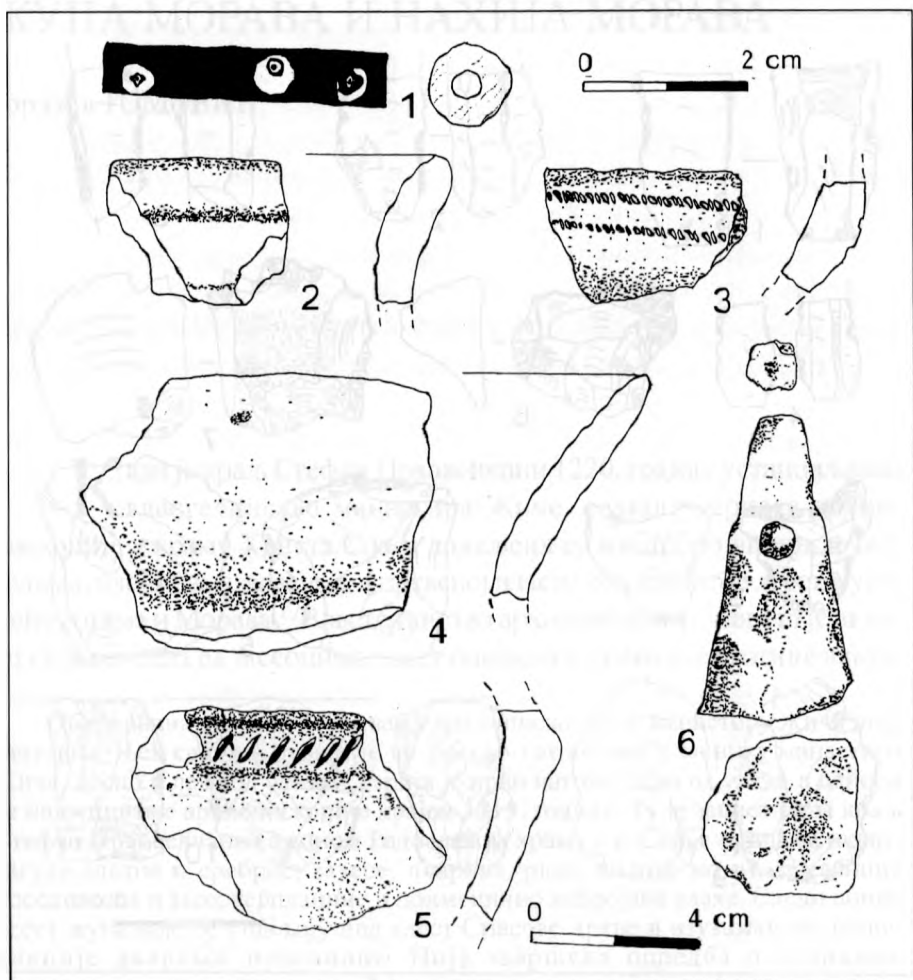
Слика 1 – Црквине – Конарево, денар императора Веспасиана, I век н.е., случајни налаз

Табла I; 1–7 Попов Поток, Карађорђева улица, Краљево, површински налази

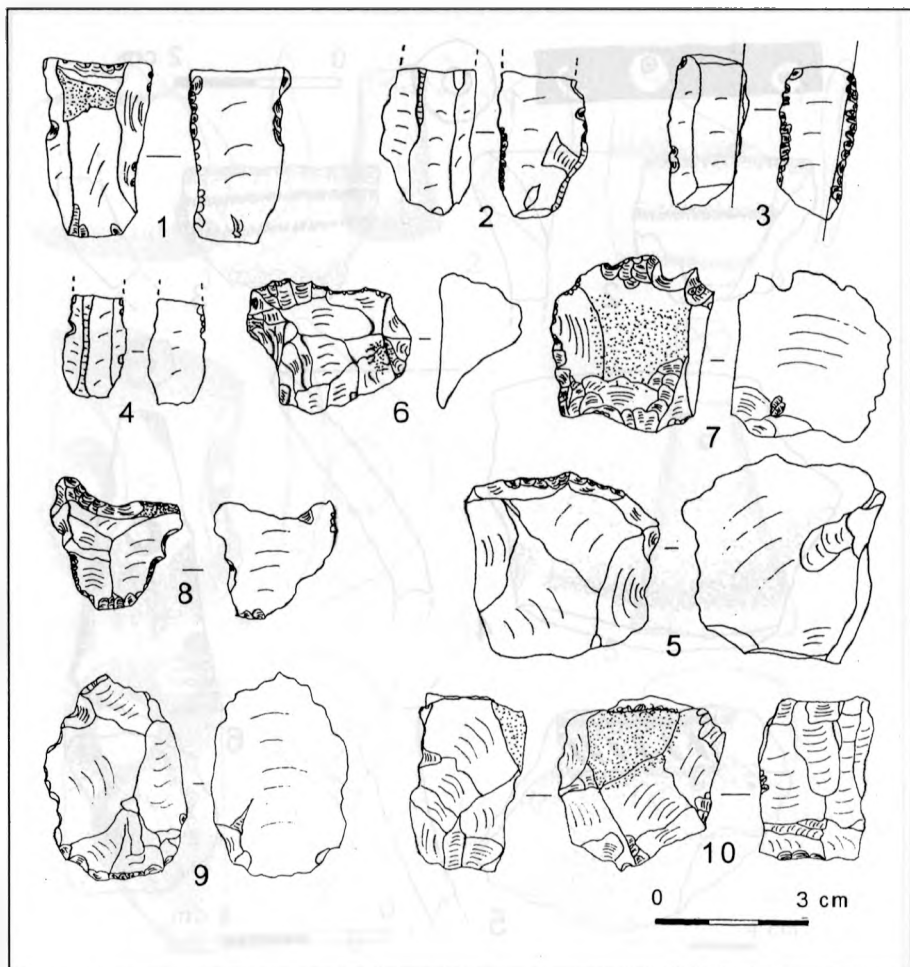

Табла II 6, Зимовник III-Ковачи, случајни налаз, 1-5, Страдово-Конарево, случајни налаз

Табла III 1-6. Црквине-Конарево, површински налаз

Табла IV 1-10 Црквине-Конарево, окресани камени материјал,
површински налаз

ЖУПА МОРАВА И НАХИЈА МОРАВА

Гордана ТОМОВИЋ

Када је краљ Стефан Првовенчани 1220. године установљавао властелинство манастира Жиче, седишту српске архиепископије у храму Христа Спаса додељени су многобројни прилози у селима, планинама, власима, а црквеној власти подложено је десет жупа, међу којима и Морава.¹ Властелинство архиепископије чинило је више од педесет села са засеокима, шест планина и преко две стотине влаха.

---

¹ Оригинална повеља о оснивању архиепископије у манастиру Жича није сачувана. Њен садржај познат је по фреско-натписима у звонику манастира Жиче, десно и лево од улаза. Старији је први натпис, лево од улаза, а односи се на оснивање архиепископије крајем 1219. године. Ту је записано да краљ Стефан Првовенчани са сином Радославом храму Св. Спаса прилаже иконе, сасуде златне и сребрне, завесе, покрове, ризе, књиге; затим, земљишне поседе, села и засеоке, планине и поименично набројане влахе. Следи попис десет жупа које се стављају под власт Спасове цркве и изузимају из јурисдикције дворског протопопе. Није завршена одредба о позивању архиепископових људи краљу. Други натпис, на десној страни улаза у звоник, делом понавља исти садржај у скраћеном облику, али има и неке друге одредбе (поповска бир, врховина, о изузећу краљевских манастира из власти епископије, о постављењу попова и игумана, о породичном праву). Он је, у ствари, препис повеље краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава која је настала у време када је Радослав био крунисан као савладар (1224 – 1227). Оба натписа припадају жичком живопису из времена обнове у доба краља Милутина, око 1306 – 1316. године. Издање натписа са фотографијама код: Е. Фекете, *Учешће Св. Саве или његових сарадника у изради жичке повеље*, Зборник за филологију и лингвистику II, Матица српска, Нови Сад 1959, 76–87. Да је било две повеље и њихово датирање установио је Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, Историјски часопис XIV–XV, Београд 1966, 309–315. Текст у издању Е. Фекетеа упоређен је са копијом оба натписа у Галерији фресака у Београду, будући да су оба натписа доста оштећена. Према копији натписа у оном лево од улаза не помиње се у списку жупа Јехошаница, већ Јелашница, што би значило да је то иста жупа која се у другом натпису назива Јелшаница.

Приложена насеља налазила су се у разним и удаљеним деловима српске државе, а њихова највећа густина била је у околини манастира Жиче, али се у Жичкој повељи не наводи у којој су се жупи, од оних посебно приложених под власт те цркве, налазила поједина насеља. Прву групу прилога чинила су села: Талско, Ратина, Заклопита Лука, Тополница, Војуше, Рибница, Брена, Жича, Рибичи, Чрна Река, Штитарина, Пешчаница, Печан, Буковица, Граховишта, Свињци, Грачаница, Радијево, Конарево, Чрњаве, Сијерча, Брестница с тргом, Свибница, Округла, Бобоље, Чечина, Гвочаница и Пулавни. Сачувана насеља, као и установљено место где су се налазила она којих данас нема, показују да су ова села била управо у оним жупама које се посебно прилажу под власт жичке цркве. То су биле: Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Белица, Левач, Лутомир, Расина и Јелашница.² Опсег жупе Мораве може се одредити двојачко: непосредно, на основу села која се и у каснијим изворима наводе као насеља у Морави, и посредно, издвајањем насеља која су припадала областима са којима се граничила.

Док српски средњовековни извори помињу само понеко село у Морави, или на реци Морави, турски пописи из XV и XVI века садрже исцрпне податке о насељености подручја Западне Мораве.³ Сматра се да је подела на жупе у српској средњовековној држави била основа за образовање турских територијално-административних јединица,⁴ па би

² Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, Историски часопис IV, Београд 1954, 147–172. Исцрпно и са старијом литературом, о историји ове области: А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 57–79. Анализирајући детаљно изворе аутор, на 63. страни, закључује да је Немањин брат Страцимир између 1186. и 1190. године подигао цркву Свете Богородице на реци Морави у самоме граду који се називао Градац, а да је језгро манастирског властелинства било у околини Чачка, зато што се ту у изворима не помињу други поседи. Непостојање других црквених или приватнихседа, што посредно сведочи о постовању територије овога угледног манастира, једног од четири краљевска манастира, како се наводи у жичкој повељи, може се пратити од оснивања Жиче, као и у XIV и XV веку.

³ *Краљево и околина*, Београд 1966, 106–112 (Средњи век – С. Ђирковић), 167–192 (Период турске владавине до краја XVI века – Х. Шабановић, са азбучним прегледом појединих насеља према подацима из српских и турских извора). А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије*, I, Чачак 1984, II, III, Чачак 1985.

⁴ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу (1459–1804)*, Нови Пазар 1995, 14: „Nahija (arapski: strana, kraj, okolina) ima svoju određenu teritoriju i u tom smislu odgovora starijim prirodnim podelama na geografske celine, kao što su bile srednjovekovne župe.

се одређивањем граница нахије Мораве могло открити и подручје истоимене жупе. Многобројна насеља у нахији Морави, од којих знатан број постоји и данас, омогућују да се приближно омеђи њена територија.

Нахија Морава помиње се први пут 1476–1478. године, а простирала се највећим делом на левој, а мањим на десној страни Западне Мораве, од Пожеге до ушћа реке Груже.⁵ Између средњовековне српске жупе и турске нахије у територијално-управном систему Српске деспотовине појављују се такозване власти: борачка, островичка, лепеничка и некудимска власт,⁶ северно и североисточно од Мораве. Поређење средњовековних насеља која се наводе у Морави и оних у такозваним властима које су се са њоме додиривале, са селима нахије Мораве омогућује да се уоче поклапања и разлике: исте географске одлике области, као трајни условни чинилац насељености и занимања становништва, са једне стране, и различити демографски састав, управни, војни и порески систем као последица битно измењених услова живота у самосталној националној држави и под туђинском влашћу.

Име жупи и нахији дала је река Морава, која се раније називала Српском Моравом, а данас Западном Моравом. Настаје када се у реку Моравицу, која дотиче са југа, са планине Голије, улије, на Ташти пољу у Пожешкој котлини, река Ђетиња која долази са запада. И њена саставница – Јужна Морава, са којом ствара речну кичму Србије – Велику Мораву, такође настаје од јужног речног тока названог Моравица и западног – Биначке Мораве. Основном имену реке Мораве и њеним изворним токовима – Моравицама, у западном, јужном и централном делу великоморавског слива дугују своје име пет историјско-географских и управних целина: три Мораве и две Моравице. Међу њима у српским средњовековним изворима изричито се као жупа наводи једино Морава у подручју реке Западне Мораве.

Име реке има своју дугу и сложену историју, као и други велики речни токови на Балкану. Херодот је знао да из Илирије тече према северу река Ангро и улива се у Бронг у Трибалској равници. Римљани су трибалски Бронгос променили у Маргус, по којем су названа и два града на Морави: Margum, на ушћу Мораве у Дунав код Орашја, и Ногтеум Margi (Ћуприја).⁷ Словенски назив Морава, општесловенске основе,

⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије*, I, Чачак 1984, 102–121.

⁶ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета, X/1, Београд 1968, 237–243.

⁷ *Херодотова историја*, прев. М. Арсенић, Суботица, 1966, 269, књ. IV, поглавље 49 *О скитским водама*. У коментару на страни 726 М. Арсенић

забележен је већ 879. године, као подручје епископије Мораве или Браничева.⁸ У оквиру аутокефалне Охридске архиепископије 1019. године у браничевској епископији помиње се посебан Моравски (град), вероватно римски *Magus*, а према претпостављеном положају осталих места, епископија би обухватала Поморавље, Левач, Темнић и Гружу.⁹

Пошто је Стефан Немања освојио Левач, Лепеницу и Белицу, територија српске државе постепено се шири ка северу, али је граница још 1216. године била град Равно (Ћуприја) на Морави. Територија данашње северне Србије, јужно од Саве и Дунава, од средине XIII века укључена је била у одбрамбени систем угарске државе, као марка или крајиште под управом бана. Мачванска и кучевско–браничевска бановина чиниле су, са запада ка истоку, од Дрине до Млаве, јединствен гранични појас. И док је положај Мачве и Браничева добро познат, област Кучева је за историографе остала непознаница. Без успеха су у подручју Кучаја и Кучева у источној Србији тражени рудник Железник и поседи великог челника Радича Поступовића, које писани извори смештају у Кучево.¹⁰ Необјављени турски попис нахије Кучево из 1476–1478. године и попис нахије Кучево и Некудим из 1528–1530. године,¹¹ показују да се средњовековна област Кучево простирала јужно од Дунава и Смедерева, омеђена током Велике Мораве на источној страни. Од планине Космај протезала се гранична линија између области Кучева и Лепенице: село Неменикуће било је у Кучеву, а Кошарна, Стојник, Орашац и Врбица

Трибалску равницу тумачи као данашње Поморавље или Мачву, па сходно томе и реку Ангрос као Дрину, а Бронг као Саву, иако о томе питању постоји обимна литература, коју наводи: М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, *Arheološko društvo Jugoslavije, Dissertationes*, Београд 1968, 16–17 (Ангрос и Бронгос), 50–55 (римски Магум).

⁸ З. Павловић, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 10, Београд 1994, 16–21 (о имену Морави). О моравском епископу Агатону и о Моравском граду расправља детаљно С. Пириватрић, *Византијска тема Морави и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, Зборник радова Византолошког института 36, Београд 1997, 173–201, посебно стр. 178–182.

⁹ *Историја српског народа I*, Београд 1981, 178 /Љ. Максимовић/

¹⁰ М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 55–67; исти, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.

¹¹ Податке за наведене области из турских пописа поседујемо захваљујући доброти прерано преминулог Момчила Стојаковића, сарадника Историјског института (детаљни попис Смедеревског санџака из 1476–78. године, *Istanbul, Başvekâlet Arşivi, Tapu defteri No 16* и детаљан попис смедеревског санџака из 1528–30. године, *Istanbul, Başvekâlet Arşivi, Tapu defteri No 978*).

код Аранђеловца припадали су Лепеници; село Средње и Доње Свиње било је у Кучеву, а уз село Горње Свиње забележено је: у *Кучеву и Лепеници* (данас потес Свиње у селу Ратари североисточно од Аранђеловца). Уколико је Железник код Београда, пописан као царски хас са селом Рудишта 1476/8. године исти онај рудник који је био познат Дубровчанима као Железник у Кучеву,¹² границе Кучева према подручју Рудника и Рудничкој Морави спуштале би се нешто ниже ка југу, до планинског развођа преко Стубичког врха, Вагана и Букуље, који деле воде реке Љига и његове притоке Качера, и реке Киселе воде и Пештана.

Северозападно од нахије Морава простира се област Колубара, позната из средњовековних извора, где је од почетка XVI века формирана истоимена нахија.¹³ У Морави су 1476/8. и 1525. на тој страни била села Шутце, Липје, Ивановци, Штавица, Рањци, Бољковци, Ручић и Г. Бранетићи, североисточно, источно и југоисточно од Љита, а према Подгорини и Маљену села Полом, Теочин, Коштунићи и Прањани. Одатле се граница нахије спуштала ка Западној Морави, укључујући села Горњу, Средњу и Доњу Добрињу, и Јелендо, северно и североисточно од Пожеге. На тој страни, западно од нахије Мораве, до данас су старо средњовековно име сачувале две географске области – Подгорина (Загорје) и Црна гора.¹⁴

Југозападна граница нахије Мораве 1476/8. године била је иста као и средњовековне жупе Мораве, јер се од Пожешке котлине ка југу, уз реку Моравицу, простирала област названа Моравице. Манастир

¹² Дубровчанин Грго Скрињић, у писму од 3. фебруара 1358. године, које је писао „in Selesnich in Chuseua“, објашњава влади да није у стању да врати дуг Которанину Никши Васиљевићу јер је његовим дужницима отео олово кнез Војислав Војиновић, К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205–303, о Кучеву стр. 270. М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 110–111. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. 1, Београд 1964, 5–7 (попис Железника и Рудишта 1476/8. године), 13–18 (попис нахије Железник 1516. године), 117–136 (попис царских хасова у нахији Железник 1528/30. године).

¹³ М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44–54 (о Колубари, стр. 47–48); А. Лома, *Старим путевима (из средњовековне топонимије ваљевског краја)*, Оноματοлошки прилози V, Београд 1984, 197–209 (Град Колубара и река Градац, стр. 199–201)

¹⁴ А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића*, Зборник Историјског музеја Србије 23, Београд 1986, 13–24; С. Ћирковић, „Црна Гора“ и проблем српско – угарског граничног подучја, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.

Ариље, на ушћу реке Велики Рзав у Моравицу, био је центар области и седиште моравичких епископа. Северна граница Моравица обухватала је села: два Гугља, Храсно Поље, Шемгон и Рупељево, која је деспот Стефан Лазаревић приложио 1405. године манастиру Милешеви. Данас постоји само једно село Гутаљ, североисточно од Пожеге, док је од другог Гугља остао само истоимени потес у селу Пријановићима. Село Храсно Поље данас је село Расна на Ђетињи, док се село Шемгон налазило на потесу Шенгољ између села Расне, Висибабе и Узића. Село Рупељево налази се југозападно од Пожеге. Исто име, настало по старим рударским радовима, сачувало је до данас. У другој половини XV века у најстаријем сачуваном попису влаха Смедеревског сандака та села убележена су у нахији Рујна, која се простирала северно, јужно и југоисточно од Ужица и која се, на северним падинама планине Јелице, граничила са моравским насељима.¹⁵ Рујанска села на десној страни Западне Мораве била су Ртари, Придворица, Лозница, Виљуша, Вапа, Заблаће, Жежевица, Рајаци и Слатина, чији атари допиру до обала Западне Мораве, при чему су заобилазила у моравској долини подручје Чачка и знамените Богородице Градачке.

Тимару Малоге, вође влаха, припадало је 1476/8. године десет кућа у селу Чачак са земљиштем манастира калуђера. Иако име манастира није забележено, а село је уписано у нахији Островици, сматра се да то земљиште представља остатке манастирског властелинства Богородице Градачке. Приход од села Чачак износио је 585 акчи, а порез се плаћао на пшеницу, јечам, раж, мед, конопљу, бостан, траварину и дрварину и свиње. Четири деценије касније, 1516. године, у селу је уписано само три куће. Његова раја се разбежала, а у селу су се настанили власи и ту је одржаван пазар. Сеоско земљиште обрађивали су власи села Лознице. Приход од села износио је 4 750 акчи. У селу се гајила пшеница, јечам, раж, зоб и просо. Највећа ставка у приходу била је део од тржне царине, пореза на бурад и тешке преступе – 2 750, док се за манастирско земљиште „које обрађују власи“ годишње плаћало одсеком 400 акчи.¹⁶

¹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 607; *Историја Титовог Ужица* I, Т. Ужице 1989, 125–133 (Г. Томовић, поглавље: У држави Немањића); А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век*, I, Чачак 1984, 64–102, 121–180.

¹⁶ А. Аличић, *Турски катастарски пописи...*, I, 230, 293; Б. Кнежевић, *Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVI–XXVIII, Београд 1996, 203 – 212.

Село Лозница налази се јужно од Чачка. У њему је био додељен виноград манастиру Хиландару 1282, а то је потврђено и 1303/4. и 1355. године. Само име села говори о гајењу винове лозе на нижем побрђу планине Јелице. Осим винограда „у Мораве у Лозници“, цар Душан је 1355. године манастиру Хиландару потврдио старо право на половину ловишта рибе на Морави, „како то је и прежде било“.¹⁷ Према овим подацима, иако је Лозница пописана међу селима нахије Рујна, нижи и питоми део долине Мораве, у околини Чачка, а вероватно и даље до Краљева, према коме се спуштају падине Јелице припадао би жупи Морави, јер се са југу, у планинским пределима Драгачева, 1476/1478. године бележе многобројне влашке кнежине. Њихов начин живота, окренут екстензивном сточарењу, узгоју коња и војној служби, мало се кроз векове мењао, а њихова насеља и катуни оштро су се одвајала од жупских села у српској средњовековној држави. Било да су потекли од оних влаха који су поименично додељени Архиепископији у Жичи 1220. године, или од оних који се у десет приложених жупа помињу као „сви власи сије краљевске државе“, влашки кнезови и њихове скупине смештени јужно од планине Јелице, крајем XV века одражавају претходну поделу између претежно земљорадничког и претежно сточарског становништва, између жупе и катуна.

На десној страни Западне Мораве између доњег тока реке Ибра, планине Столова и жупе Јошанице, односно нахије Гокчанице на југу, и средњовековне жупе Расине (турске нахије Козник) на источној страни, налази се мања област у поречју Жичке реке, Рибнице и Товарнице. Ту је могла бити средњовековна жупа Крушилница, која је прва у низу жупа приложених архиепископији у Жичи, па се подразумева да је била најближа манастиру. Име жупе није се сачувало. У турским пописима бележи се село Крушница у кадилуку Брвеник, у поседу примићура Милића, сина Милетковог, и примићура Вукаса, сина Прибисала. У другим пописима већ од почетка XVI века село је уписано као Крушевица, данас село на десној страни Жичке реке јужно од Краљева. Како је примићур Милић, поседник Крушнице, држао и оближње жичко село Ратину,¹⁸ могло би се повезати старо име жупе Крушилнице, са

¹⁷ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 390, 394, 431; А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 57–80, (о Богородици Градачкој, са претпоставком да је њено властелинство било у околини града, стр. 62–63), (о селу Лозници и по турским изворима, стр. 66), (дубровачки извори о Чачку, стр. 69).

¹⁸ А. Аличић, *Турски катастарски пописи...*, I, 202–203;

Крушницом и селом Крушевицом. Влашки називи села Вранеши, југоисточно од Краљева, и Матаруге на Ибру, указују да је та жупска област изгубила старо име после спуштања и сталног настањивања влаха. У жупи Крушилници би се налазила жичка села која постоје и данас: Ратина, Жича, Заклопита Лука (Заклопача), Рибница и Црна Река. Име жупе је нестало већ крајем века, када је 1382. године „у Морави у месту названом Жича у храму Светог Вазнесења“ написана оснивачка повеља монаха Доротеја за манастир Дренчу.¹⁹ Турска административна подела потврђује посебност те области, јер села на левој страни Ибра и десној страни Мораве, додељена Жичи: Конарево, Буковица и Пешчаница, као и Ковачи, Заклопача, Замчање и Рибница на десној страни Ибра и Западне Мораве, 1476/8. нису припадала нахији Морави, већ нахији Маглич, док је село Рудо Поље, данашње Краљево, припадало Островици.

Северно од Краљева, планина Котленик, између река Западне Мораве и Груже, приложена са свим зимским и летњим пашњацима за потребе жичког властелинства и влашких поданика, била је граница жупе Мораве према жупи Борач. Док су се средином XV борачка и островичка власт делиле између села Горње и Доње Враћевшнице,²⁰ у другој половини XV века насеља жупе Борач, односно борачке власти, припадала су у управној подели Турског царства нахији Островица, да би, потом, почетком XVI века већи број села у долини Груже припао нахији Лепеници. Некада славни град Борач, који је уцртан у карту света млетачког картографа Фра Маура 1459. године као утврђење *Boğazo*, по коме је добила име жупа Борач и борачка власт (1456), данас су рушевине на Борачком крсту у селу Борач, југоисточно од Горњег Милановца. Настрадао у српско-турским сукобима 1459. године, град је изгубио значај, а област је у XV и XVI веку утопљена у нахије Остовицу и Лепеницу.²¹ Граница између жупе Мораве и жупе Борач, односно нахије Лепенице и нахије Мораве, водила је од реке Мораве преко гребена планине Котленика, Мариног брда, Оштрице, Буковика, Растовљака и

¹⁹ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава...*, 764.

²⁰ С. Новаковић, *нав. дело*, 755; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, Историјски часопис XX. Београд 1973, 125–137.

²¹ В. Јовановић, *Борач и Честин*, Историјски гласник 1–2, Београд 1985, 7–34. А. Аличић, *Турски катастарски пописи*, I, 181: у нахији Островица 1476/78. године уписано је село Подград, у доњем граду Борча, са девет кућа, а међу становницима један је био поп, а један ковач; у нахији Рудник 1525. године забележено је село Подград, други назив Борач, стр. 369.

Црног врха до подручја планине Рудника и града Островице. Ова област, око које су се отимали обласни господари због рудног богатства, између три жупе (Борач, Лепеница и Морава) била је посебно евидентирана и у периоду под турском влашћу нао нахија и кадилук Островица и нахија Рудник.

Жичко село Сијерча, данас Сирча на Морави северно од Краљева, 1476/8. припадало је Островици, као и Трговиште, Остра, Прислоница, Горња Врбава, Рудник и Заграђе у правцу северозапада, док су Обрва, Цветке, Бресница и Бечањ били у нахији Морава. Нахији Морава, 1525. године, припадала су села Грабовица, југоисточно од Горњег Милановца, и, у правцу северозапада, Љутовница, Шилопај, Хрељинци (данас Рељинци) и Угриновци. Најсевернија насеља која су у XVI веку припадала нахији Морава била су села Липље и Шутце, североисточно од Љига.²² Агари ових села досежу до планинског венца Букуље, Орловице и Вагана, одакле је ка северу почетком XVI века почињала нахија Београд.²³

Наведена села, по рубовима нахије Морава, омеђују шире подручје у оквиру којег се простирала и средњовековна жупа Морава. Нахија Морава и нахија Рудничка Морава обухватале су данашње области Качер и Таково и подручје на левој страни Западне Мораве северно од Пожеге, од Добрињске реке на западу, до планине Котленик, на источној страни. Иако је обласни назив нахије – Морава преузет из српске средњовековне државе, не постоји подударност у опсегу територије на коју се тај назив односи у средњем веку и у периоду под турском влашћу. Средњовековни извори упозоравају да се подручје Рудника и града Островице не може сматрати делом жупе Морава. Повеља цара Душана Хиландару за село Лесковљане – коју је написао логотет Георг 14. августа 1354. године „на Брусници под Рудником“, потврђује да су северне границе жупе Морава биле много јужније од северних граница нахије Мораве. Село Брусница налази се 2 km југозападно од Г. Милановца. Планине Буковик, Вујан и Рожањ и источне падине Маљена (Данилов врх, Бабина глава, Поглед и Прваново брдо) са севера закриљују подручје које се постепено спушта ка долини реке Мораве, и чију је територијалну посебност, као реликт средњовековне жупе, у XIX веку сачувао моравски срез. На десној страни реке Мораве жупски део био је сужен на моравску долину под северним падинама планине Јелице до леве стране доњег тока реке Ибра,

²² А. Аличић, *Катастарски пописи...*, I, 408, 411, 441, 465, 469–470.

²³ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. I, Београд 1964, 142–242 (1528/30).

одакле би почињала претпостављена област жупе Крушилнице, односно подручје града Маглича (нахија Маглич).

У време деспота Стефана, као и деспота Ђурђа, села у Морави имао је велики челник Радич Поступовић, веома утицајна и угледна личност и највећи земљопоседник у Српској деспотовини. Био је ктитор манастира Враћевшнице и цркве Благовештења у Расини, обновитељ манастира Кастамонита на Светој Гори, а држао је многобројна села, тргове и руднике у српској држави и у Угарској, у Мачви, Браничеву, Лепеници, Кучеву и Руднику, код Новог Брда. Деспот Ђурађ му је потврдио поседе као вечну баштину повељом од 1428/9. године. Међу многобројним насељима наводе се: „у Горњој Мораве село Обрв, Лесковља, Платов, Јабучје, три селишта пуста: Ковачи и друга Лесковица и Бражице“. У повељи, која је сачувана у каснијем препису на стубу десно од улаза у цркви Св. Ђорђа у манастиру Враћевшници, обровска села подељена су између манастира Враћевшнице и Благовештења на реци Грабовници: „на Мораве половина обровских села што се к Оброву предржи, а половина часному Благовештенију“.²⁴ Од наведених села данас постоји само село Обрва на левој обали Мораве, северозападно од Краљева, док се од села Јабучје сачувао истоимени потес у селу Прислоници, североисточно од Чачка, а према подацима из турских пописа може се приближно одредити место где се налазило село Лесковља.

Село Јабучје помиње се у турским пописима крајем XV века и у XVI веку под именом Јабуча, Јабуче или Јабучје. Шест домова у селу Јабуча и једно удовичко домаћинство забележени су 1476/1478. године у поседу кнеза Јована у нахији Морава, а држао их је примићур Живан са братом Стеваном. У истом насељу Јабуче у нахији Морави сумарни попис смедеревског санџака из 1525. године бележи десет домова, пет неочењених, три нестале баштине у поседу становника села и један млин који ради пола године. Укупан приход од села износио је 2 689 акчи. У селу су гајени: јечам, пшеница, зоб, раж и просо, затим конопља, винова лоза, купус, бостан, пчеле и свиње, а порез се плаћао још на дрва, сено, бурад и млин. У кнежини кнеза Вукдрага, сина Грује, 1528.

²⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик Српске краљевске академије III, Београд 1890, 3–5; С. Новаковић, *нав. дело*, 333–337; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 125–137; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју 13, Матица српска – Нови Сад, 1976, 7–20.

године у селу Јабуче уписано је шеснаест домова, пет ратара и једна баштина. Детаљни попис Смедеревског санџака, настао после 1528. године, даје више података о селу које је убележено као Јабучје у нахији Рудничка Морава. У селу је, као и 1525. године, било десет домова, али само три нежењена, а шест становника села, који се помињу и у попису из 1525. године: Никола, Брајан, Тодор, Стојан, Степан и Каран, стекли су баштину. Приход од села био је мањи – 1 700 акчи, смањена је производња житарица, увећан је износ пореза за кошнице и ширу, а млин је запуштен.²⁵

Може се претпоставити да се село Лесковља челника Радича налазило у близини села Тавник, северозападно од Краљева и северно од Обрве. Као и село Јабучје, помиње се 1476/1478. године у кнежини кнеза Јована у нахији Морава, а држао га је, са селима Темник (Тавник северозападно од Краљева) и Бичани (Бечањ источно од Чачка), примићур Иванихна, син Николе. У селу је убележено осам домова и једна удовица. Село Лескова наведено је у сумарном попису Смедеревског санџака из 1525. године после села Темник, а испред села Обрво и Јабуче, у нахији Морава, са 35 домова и 18 нежењених. У селу је била једна напуштена баштина и један млин који је радио пола године. Приход од села износио је 6.693 акче, а порез се плаћао на пшеницу, јечам, зоб, раж, просо, конопљу, кошнице, купус, лук, бостан, сено, свиње, дрварину, бурад, ширу и млин.²⁶

Село Платов челника Радича могуће је да су Опланићи, село на Морави северно од Краљева. Ковачи, друга Лесковица и Бражице већ у време издавања повеље 1428/9. године била су пуста селишта. Наведена насеља ближе су одређена једном у Горњој Морави, а други пут само на Морави, стога се чини да се под Горњом Моравом подразумева подручје Западне Мораве. Доња Морава била би Јужна Морава, а не област у горњем току Западне Мораве, за разлику од доњег, будући да се поседи челника Радича у доњој долини реке Западне Мораве не означавају као моравска насеља већ као села у области Крушевца (*према Крушевцу*).

Велики челник Радич Поступовић, утицајан на двору и успешан на бојном пољу, који је, по биографу деспота Стефана, Константину Филозофу „са мало речи много свршавао“, после смрти супруге повукао се у светогорску тишину и закалуђерио у манастиру Кастамониту. Његов огроман посед се распао, а челникову задужбину, цркву Св. Ђорђа у

²⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи*, I, 114, 455 ; II, 94, 293.

²⁶ А. Аличић, *Турски катастарски пописи*, I, 110, 453.

Браћевшници, деспот Ђурађ је поклатио митрополиту Венедикту 1456. године.²⁷

THE MORAVA ZHUPA AND NAHI

Summary

When King Stefan the First Crowned established the landed property of the Žiča monastery, the seat of the newly-established Serbian archbishopric in the church of Christ the Savior, many donations in villages, mountains, among the vlachs were made, and the ecclesiastical dignitaries were given ten zhupas, including Morava. The Charter of Žiča, preserved in the fresco-inscriptions in the parvis of the monastery of Žiča, explains what it meant to place all those zhupas under the rule of the Savior church: only in the area of the archbishopric, the court proto-popes had no rights, but the clerical levy, and everything exacted from the people belonged to the Žiča church. The landed estate of the archbishopric comprised more than 50 villages with hamlets, six mountains, more than 200 vlachs. The annexed villages were to be found in various and most remote parts of the Serbian state, and their biggest density was in the vicinity of the monastery of Žiča, but the Žiča Charter does not say in which zhupa, under those said to belong to the church, contained which settlements. The first group of supplements comprised the villages: Talsko, Ratina, Zaklopita Luka, Topolnica, Vojuš, Ribnica, Brena, Ribiči, Crna Reka, Tloto Brdo, Raški Del, Štitarina, Peščanica, Pečan, Bukovica, Grahovišta, Svinjci, Gračanica, Radijevo, Konarevo, Črnjave, Serča, Brestnica and the square, Svibnica, Okrugla, Bobolje, Čečin, Gvočanica, Pupavno. Preserved settlements, as well as an established place where those not to be found today were situated, prove that these villages were precisely in those zhupas that are particularly placed under the rule of the Žiča church. Those were: Krušilnica, Morava, Borač, both Lepenica, Belica, Levač, Lugomir, Rasina, and Jehošanica. The range of the zhupa of Morava can be determined twofold: directly on the basis of villages that in subsequent sources are cited as villages in the Morava (for instance Žiča), indirectly, by singling out settlements that belonged to the surrounding zhupas: Lepenici, Borča, Levča, and Rasini.

While Serbian medieval sources mention only a random village in Morava, or on the Morava River, exhaustive data on the habitation of the area of Zapadna Morava is contained by Turkish census from the 15th and 16th centuries. It is believed that the division into zhupas in the Serbian medieval church was a basis for the education of nahis, Turkish territorial and administrative units. The Morava nahi is mentioned for the first time in 1476, and extended onto the left side of the Zapadna Morava River from Čačak to Gruža. Settlements on the right side of Zapadna Morava, all the way to Mount Kopaonik, belong to the Maglič nahi.

²⁷ С. Новаковић, *нав. дело*, 548–553, 755–756. Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, Београд, 1936, 41–125 (о челнику Радичу, стр. 105–106) О монашким данима челника Радича уп.: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 204 – 205.

Numerous settlements in the Morava nahi, many of which exist today as well, help enclose its territory. The comparison of the extent of the Morava zhupa and the Morava nahi help perceive the concurrence and differences: same geographic traits of the region, as well as a permanent conditional factor of the habitation and population's occupation, on the one hand, and different demographic composition, administrative, military, and tax system as a consequence essentially changed living conditions in the independent national state and under alien rule.

ОБЛАСТ И РУДНИК ГОКЧАНИЦА

Бранка КНЕЖЕВИЋ

У данашње време Гокчаница је име које се употребљава у значењу предела, села и реке. Предео са овим називом простире се јужно од Краљева, у северном и западном делу планине Жељин, око реке Гокчанице, десне притоке Ибра, и једним делом дуж Ибра према северу до Брежанске реке. Овом пределу припадају села: Церје, Рудњак, Пределе и Гокчаница, која са својим засеоцима, леже на високим заравнима на надморској висини од 400 до 850 m (сл. 1)¹ У историјским изворима село Гвочаница (= Гокчаница) спомиње се први пут почетком XIII века у повељи краља Стефана Првовенчаног којом се манастиру Жичи додељују поседи приликом оснивања архиепископије. Извод повеље исписан је фреско-техником на северном и јужном зиду куле-звоника цркве у Жичи.²

У народу се за постојање старих рудника знало по остацима шљаке и другим налазима, већ 1835. године, када је барон Хердер, дошавши у Србију из Фрајберга да извиди и испита старе мајдане, боровио на овом подручју. Обишао је Рудњак и установио да овдашњи мајдани садрже небогату гвоздену руду.³ Каснији истраживачи су прикупили и друге податке са терена – о насељима, становништву и остацима од старина, чиме су утрли пут за даља истраживања.⁴ У новије време, на основу

---

¹ Р. Љ. Павловић, *Подигбар и Гокчаница*, Насеља и порекло становништва, књ. 30, Српски етнографски зборник (даље: СЕЗ), књ. LVI, Београд 1948, 217–389, 393–442 (рег.) са картом.

² Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, Историски часопис књ. IV, 1952–1953, Београд 1954, 148, 150, 151, 156, 164, 169.

³ *Рударский путь по Сербии 1835. год.*, у изводу, барона Ж. А. В. Хердера, Београд 1845, 33.

⁴ А. Алексић, *Ибар од Раике до Карановца*, Годишњица Николе Чупића III, Београд 1879, 46; В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе* (илустр.

турских пописних дефтера, дошло се до сазнања о раду рудника у Гокчаници крајем XV и у првој половини XVI века. Подаци из турских извора обједињени су у овом раду како би се читаоцу пружио увид и у прилике у којима је, под новим господарима, живело тамошње становништво.

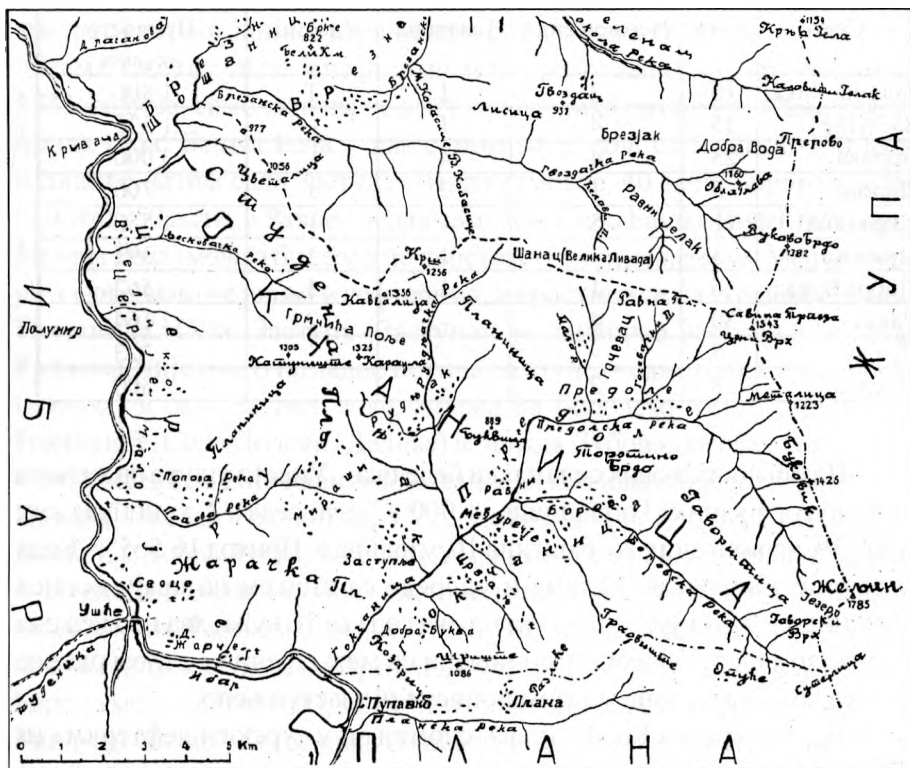
У раду који су 1988. године објавили бугарски научници Николај Тодоров и Аспарух Велков изложена је демографска ситуација Балканског полуострва крајем XV века и почетком XVI века. Према броју становника за 1490. и 1491. годину обрачуната је цизја (харач, главарина) и за *вилајет рудника Гошчаниче*, за који није утврђено где се налази. Подаци о становништву и о цизји, о основном државном приходу, односно обавезној дажбини хришћана исказаној у акчама, теку овим редом: кућа 254, цизја 11 428; удовица 5, цизја 85. Забележено је нових (пореских обвезника): 21 кућа, цизја 754; удовице 2, цизја 34. Укупно: 275 кућа, цизја 12 192; удовица 7, цизја 119. Од тога је губитак (преминулих и друго) за наредну годину: 9 кућа, цизја 392; удовица 1, цизја 17. Остаје за наредну годину: 266 кућа, цизја 11 800; удовица 6, цизја 102.⁵ Бројке показују да је цизја по домаћинствима износила годишње 44 акче, док су удовичке куће плаћале по 17 акчи. Наведени подаци се, ван сумње, односе на нашу Гокчаницу на Ибру. Занимљиво је истаћи да је у прегледу цизје остала празна рубрика у коју су уношени подаци о преласку у ислам.

О постојању рудника *Гошћаница* у првој половини XVI века сведоче турски пописни дефтери за зворнички санџак, од којих су два објављена.⁶ У првом, из 1519. године, попис царских хасова (добара) у

Тителбах) Београд 1887, 144, 376; Р. М. Илић, *Ибар, Антропогеографска проучавања*, Насеља српских земаља, књ. III, СЕЗ, књ. VI, Београд 1905, 546, 547, 596 и другде; V. Simić, *Rudarstvo u toponomastici kopaoičke oblasti*, Гласник природњачког музеја српске земље, серија А, књ. 7, св. 3, Београд 1956, 206, 209; В. Симић, *Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копачице*, Весник завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије, књ. XV, Београд 1958, 359–373, и други.

⁵ N. Todorov – A. Velkov, *La situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. – début du XVIe s.)*, Académie bulgare des sciences, Institut d'études balkaniques, Sofia 1988, 15, 251. Аутори се позивају на претходну литературу о томе на стр. 5, 7 и на другим местима.

⁶ *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533 godine)*, дешифровао, превео и обрадио Adem Handžić, Града, књ. XXVI, Одјелjenje друштвених наука, књ. 22, Академија наука и умјетности, Сарајево 1986 (са факсимилима). Зворнички санџак, основан око 1480. године, обухватао је у почетку свега 10 нахија: на босанској страни девет, а са десне стране Дрине пространу нахију Брвеник. Падом под турску власт североисточне Босне до Саве и падом шабачког подручја 1521. године Санџак је добио коначан облик и обухватао је 31 нахију: 21 на босанској и 10 на србијанској страни (Uvod, 5–12).

Подручје Гокчанице (по Р. Љ. Павловићу, *Подибар и Гокчаница*)

Брвенику обухватао је, поред пет села, и приход од два рудника: Козија глава и Гошћаница. Трогодишњи приход од закупнине рудника Козија глава износио је 90 000 акчи, а од Гокчанице 51 000 акчи. Изричито је назначено да оба рудника спадају у кадилук Брвеник.⁷ Према дефтеру из 1533. године међу царским хасовима у нахији Брвеник нашли су се рудници Листје и Бело брдо, који су припадали Козијој глави. Трогодишњи закуп од рудника износио је и сада 90 000 акчи, чиме су обухваћени приходи од чистог сребра, копнене царине, монополија и другог. За разлику од претходних података, овде се Гошћаница водила као нахија која је у целини спадала у царски хас, а састојала се од десетак села. У следећој табели је дато којим су редом наведена села.

⁷ А. Handžić, *nav. delo*, 25. У нап. 9 стоји да се није могло утврдити где се налазио рудник Козија глава. За нахију Гошћаница пише да се простира у поречју Љубовиће, десне притоке Дрине, односно између Љубовиће и горњег тока Јадра, где данас не постоји насеље ни подручје под именом некадашње нахије или рудника.

Село	Кућа	Неожењених	Баштина	Удовице	Приход у акчама
Јашина Рика	16	3	1	1	1 800
Заступје	15	4	1	-	1 525
Борова	23	4	4	-	3 000
Долове	6	1	2	1	700
Скрадина	11	5	-	-	1 550
Црмиља	3	-	1	1	391
Добра Буква	6	1	1	1	562
Равна	30	4	-	2	2 164
Рудјак	5	-	-	-	323
Предол	8	2	-	-	800

Након пописа ових села следи белешка: „Уместо ушура од жељеза споменутог рудника Гошћанице - 1.000. Свега: села 12, хришћанских кућа 139, неожењених 26, баштина 10, удовица 6. Приход 16.565“.⁸ Када се сачине зборови по селима и упореде са стањем на крају пописа Гокчанице, појављује се разлика од два села са 16 кућа, два неожењена и приходом од 2.750 акчи. Ови подаци се можда једним делом односе на село Гокчаницу, које у датом попису није заступљено.

Рудник сребра Козија глава, спомињан у турским дефтерима из 1519. и 1533. године, налазио се по свој прилици у пределу брда Козја глава у западној подгорини Копаоника, северно од Руднице. Пре десетак година у овом крају обављена су рударска и друга истраживања.⁹ Увидом у топографске и географске карте сазнаје се да је нахија Гокчаница са селима која се наводе у дефтеру из 1533. године покривала подручје данашње Гокчанице, на десној обали Ибра, јужно од Краљева.

Вести о нахији Гокчаница, царском хасу, садржи и опширни дефтер Зворничког санџака из 1548. године, који није објављен.¹⁰ Подаци

⁸ Исто, 10, 97–99. Села нахије Гошћаница нису идентификована, из разумљивих разлога, јер нису грађена на правом месту.

⁹ В. Богосављевић, Д. Мркобрад, Д. Богосављевић, *Истраживање средњовековног рударства на западном Копаонику (околина Кижевака)*, Наша прошлост 3, Краљево 1988, 9–48.

¹⁰ Љубазношћу др Ханџића било ми је омогућено да у Оријенталном институту у Сарајеву, крајем фебруара 1989. године, прегледам његов рукопис опширног пописа из 1548. године, који је припремио за штампу. Из рукописа сам првенствено преузела податке о манастирима који се спомињу у Брвенику (Студеница, Градац, Нова Павлица, Кукањ и Тушимља) а у границама расположивог времена и о селима. Податке сам обрадила у раду: *Манастири у нахији Брвеник по турским пописима из прве половине XVI века*, Зборник

преузети из овог пописа ограничени су на списак села и на самокове по селима. Села су унета у дефтер по истом редоследу као у претходни, из 1533. године, само што им се имена унеколико разликују. Самокове су имала села: Башка Рача – два самокова за која се плаћало 150 акчи годишње, затим село Заступа – један самоков, 40 акчи, Борово – један самоков, 50 акчи, и Равне – један самоков. Село Башка Рача (претходно Јашина Рика) можда би се могло поистоветити са данашњим Међуречјем, јер се ово село не јавља у дефтерима, а простире се на странама речице Гокчаница. Село Заступа (Заступје) је данашње Заступље, заселак Рудњака, чије име очигледно потиче од ступе (=самоков). Село Борово (Борова) и сада се тако зове, а лежи на Боровској реци, саставници Гокчанице. Село Долови (Долове) је можда Дубово, заселак Гокчанице. Село Скрадина није идентификовано. Село Црмижа је највероватније Црвањ, заселак Гокчанице. Село Добра Локва (Добра Буква) јесте данашња Добра Буква, заселак Гокчанице. Село Равне (Равна) заселак је Предола. Одвјак (Рудијак) исто је што и пространо село Рудњак са засеоком на Рудњачкој реци. Село Предол је данашње Пределе са истоименим засеоком на Предолској реци. У попису се спомиње и село Баре са мезром Гозденац; може бити да је у питању село јужно од Плане. Ушур (десетина) од рудника Гошћанице износио је, као и раније, 1 000 акчи за једну годину.

У османској држави рудници са околним подручјем спадали су у султанов хас и убрајали се у категорију слободних поседа. Султану је припадало право управљања хасом, убирања ренте и обављања управне и полицијске власти над становништвом. Судска власт је била у надлежности кадије, који је, осим суђења, имао дужност и да надзире пословање у рудницима. Из финансијских разлога рудници су давани обично у трогодишњи закуп. Рудари су од ископане рудаче давали цару десетину, а остатак је био њихов. Професионални рудари су се бавили вађењем руде, док су становници околних насеља у оквиру царског хаса обављали помоћне послове, у које је спадао и рад око самокова – ковачница на водени погон. У селима Гокчанице порез на самокове је 1548. године износио између 40 и 80 акчи.¹¹

Магице српске за ликовне уметности 26, Нови Сад 1990, 255–270. О брду Козја глава у западној подгорини Копаоника, које се може довести у везу с истоименим рудником у турским изворима, на стр. 268–269.

¹¹ A. Handžić, *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Poseban otisak, Sarajevo 1987, 7–38, o

*

Турски дефтери за Зворнички санџак из прве половине XVI века садрже вести и о другим селима која се налазе у пределу Гокчанице а у то време су спадала у нахију Брвеник. Прерасподелом тимара села су доспела у руке турских ратника, који су дошли из Зворничког али и из других удаљених санџака Отоманског царства. Једно од таквих је и село Церје које је било подељено и водило се: Полумир са Церјем, Доње Церје и Полумир или Горње Церје. Данашње Церје се простире од Ушћа према северу до Брезанске реке, дуж десне стране Ибра. У прошлости је заузимало значајно место на важном путу кроз долину Ибра. Према дефтеру из 1519. године (у који су ушле касније промене) село Поломир је са селом Черје око 1528. године додељено једном турском коњанику с приходом од 3 867 акчи годишње.¹² У његовом тимару ова два села су остала и 1533. године, с назнаком да су дербенд; кућа 27, неожењених 12, баштина 6, земин (поље) 1, примићур 1; приход 1 900 акчи.¹³ Према попису из 1548. године овим селима располагао је један турски војвода. Уписано је: кућа 28, неожењених 5, баштина 10, примићур 1, земин 1; приход 2 108 акчи. Попис садржи и белешку: „Становници споменутих села заједно са становницима села Храстишта чувају дербенд по имену Маглич, на путу који води у унутрашњост према Срему и Београду.“ Сасвим је јасно да се белешка односи на пут кроз Ибарску клисуру. Над десном обалом Ибра издиже се средњовековни град Маглич, у коме се налазила турска посада. Село Храстиште (= Растиште) лежи на левој страни реке, западно од Полумира.

Називом дербенд (= клисура, теснац) означавана су опасна места, пролази на главним путевима кроз које је требало обезбедити саобраћај. Обезбеђење је поверавано дербенџијама, становницима у близини дербенда (дервена), који су због своје стражарске службе имали повољнији положај од остале раје.¹⁴ У пописима из 1533. и 1548. године налази се термин *баштина*, под којим се подразумевао земљишни посед хришћанске породице намењен пољопривреди, који се није могао

Гокчаници 20, 31 (с изворима и литературом). У Гокчаници и данас постоје места где се распознају стари рудници и самокови, како ми је са задовољством саопштио г. Мирољуб Арсић из Архива у Краљеву, у нади да ће то обрадити.

¹² А. Handžić, *Dva prva popisa zborničkog sandžaka (iz 1519. i 1533 godine)*, 47, тимар 42.

¹³ Исто, 125, тимар 28.

¹⁴ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, knj. 2, Beograd 1947, 140.

отуђити. Ако су корисници обављали војну службу и одржавали ред у земљи, баштине су биле ослобођене обавеза.¹⁵ Занимљиво је што у попису из 1548. године код села Полумир са Церјем за једну од десет баштина пише да је то „баштина Ивана, у поседу попа“. Може се, стога, претпоставити да је у питању црквено земљиште.

Село Долње Черје додељено је као тимар једном турском коњанику око 1524. године. Назначено је да даје порез филурију: приход (тимарника) је износио 631 акту.¹⁶ Филурија (златник) је основни порез који су давали власи. Они су живели у дружинама по селима на влашкој земљи коју су добили за насељавање и одбрану. Била је то друштвена категорија сточара, земљорадника и ратника. Непосредне старешине влаха били су примићури.¹⁷ Пописи из 1533. и 1548. године бележе у Церју једног примићура, али се у њима не говори о филурији. Према попису из 1533. године село Поломир или Горње Черје припадало је тимару неког „новог муслимана“; кућа 3, баштина 1; приход 270 акчи.¹⁸ И 1548. године село се водило под истим именом.

Село Попова Рика припало је око 1530. године двојици турских коњаника (један је имао претходни тимар у Ћустендилском, а други у босанском санџаку), с приходом од 2 810 акчи. Држали су и Доње Жарче, суседно село на југу.¹⁹ Године 1533. тимар је променио корисника, а у селу је забележено: кућа 15, неожењених 2, баштина 2, удовице 2; приход 2 000 акчи.²⁰ Према попису из 1548. године, тимаром господари ново лице. Село Попова Река, о коме је реч, лежи на истоименој реци и заселак је Рудњака.

*

У пописима Зворничког санџака из прве половине XVI века не јавља се ни један манастир на тлу Гокчанице. Сеоске и гробљанске цркве су свакако постојале, али оне нису забележене у пописима. Још пре пола века Р. Љ. Павловић је прибележио црквишта и црквине, стара гробља звана „латинска“ у селима и засеоцима Гокчанице. Село Пределе

¹⁵ Исто, 133.

¹⁶ А. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, 51, тимар 57.

¹⁷ Д. Бојанић, *нав. дело*, 143, 174.

¹⁸ А. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, 121, тимар 19.

¹⁹ Исто, 49, тимар 47.

²⁰ Исто, 137, тимар 64.

сачувало је највише остатака од старина. Затечени су зидови од црквице Св. Петра. Од истог камена саграђена је и црква Никољача. Око њих се налазе гробови са високом крстовима. У Поповој Реци се успомена на влашко становништво сачувала у имену брда Влашка чукара и локалитета под њим Влашке куће, али су трагови насеља ишчезли.²¹

Збир података из старије литературе и нова сазнања из историјских извора који су у неку руку попунили празнине у вишевековном трајању Гокчанице с њеним селима и засеоцима, указују на потребу за даљим истраживањем на терену, како се трагови живота из прошлости не би изгубили.

THE GOKČANICA REGION AND MINE

Summary

The name Gokčanica is used today to mean region and village. The region extends to the northern and western part of Mount Željin, around the Gokčanica River and besides the Ibar River, south of Kraljevo. The villages of Cerje, Rudnjak, Predole, and Gokčanica with the surrounding hamlets belong to it. From the first mention of the settlement of Gokčanica (Gvočanica) in the charter of King Stefan the First Crowned for the Monastery of Žiča, the region and mine of Gokčanica during the Turkish reign can be followed through data recorded in accounts. In the years 1490/1491, it is mentioned as a villayet of the Goščanica mine, the inhabitants of which pay the head tax. In the accounts of the sanjak of Zvornik from 1519, 1533, and 1548, Gokčanica (Goščanica) was registered as part of the empire. First, in 1519, only the revenues from the Goščanica mine in the Brvenik kadilik was recorded, while in 1533, Goščanica was described as a nahi comprising around a dozen villages, and data provided for the number of inhabitants and their annual tax obligations. The amount on behalf of a tithe (miller's fee) of the Goščanica iron mine was stated separately. In an unpublished account from 1548, individual villages of the nahi mention the *samokov*.

Soon after the liberation from Turkish rule, then in recent time, remnants of mining and smelting works in the region have been found. Old cemeteries, vestiges of settlements, former church sites, and ruins of settlements give traces of life in the past.

²¹ Р. Љ. Павловић, *Подобар и Гокчаница*, 315–324 и другде.

НАСЕЉЕ РУДО ПОЉЕ У СМЕДЕРЕВСКОМ САНЦАКУ ОД 1476. ДО 1572. ГОДИНЕ

Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ

Територија Деспотовине после пада Смедерева 1459. године ушла је у састав Османског царства. Највећи њен део припао је Смедеревском, а неке рубне области Крушевачком, Призренском, Вучитрнском и Видинском санцаку.¹

Влашко насеље Рудо Поље у другој половини XV века припадало је кадилуку Брвеник, нахија Островица, Смедеревски санцак. На примеру Рудог Поља могу се, донекле, уочити и неке појаве и односи у српском друштву друге половине XV и прве половине XVI века.²

---

¹ Смедеревски санцак је у време свог оснивања 1459. године обухватао нахије Кучево, Некудим, Лепеница, Левач, Островица, Јагодина, Раља, Сокол, Маглич, Љубостиња, Брвеник и Рудник. Турским освајањем Подриња 1462. године Смедеревског санцаку припојен је и тај део бивше Деспотовине, са тврђавама Зворником и Сребреницом. Ове области остале су у саставу Смедеревског санцака до оснивања санцака Зворник око 1480. године. Године 1467. Смедеревском санцаку придружена је и област Браничева, која је до тада била део Видинског санцака. У попису из 1516. године, у Смедеревски санцак уписане су први пут и нахије Ваљево и Ужице, као и кадилук Ниш, који је раније припадао Софији. Освајањем Београда и Шапца 1521. године, Смедеревски санцак проширен је на север. Овом санцаку су даље припајане све ново-освојене области у Срему, до његовог коначног освајања. Смедеревски санцак је заузимао велику територију и имао је изузетан значај све до пада Будима (1541) и Темишвара (1552), и оснивања истоимених пашалука.

² Опширни дефтер Смедеревског санцака из 1476. године чува се у Архиву Председништва владе у Истанбулу (Başbakanlık Arşivi - ВВА), у серији Tapu tahrir defterleri (ТТД), под редним бројем 16. Насеље Рудо Поље уписано је на страни 95. Делове овог пописа који се односе на Западну Србију, објавио је Ахмед Аличић у својој књизи *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, објављеној у Чачку 1985. године. Превод пописа насеља Рудо Поље налази се на страни 188. Опширније о овом попису види: Е. Миљковић, *Опширни дефтер Смедеревског санцака из 1576. године*, Историјски часопис 38, Београд 1992, 31–42.

На правни статус становништва Рудог Поља у ово време највише је утицало то што је Смедеревски санџак био значајно крајиште на стално немирној граници са Угарском. Турцима је ради тога одговарало да га добро населе и да, уз одговарајуће правне и економске повластице (*влашка права*), укључе тамошње становништво у турски одбрамбени систем ради обезбеђења границе. Становништво са привилегованим влашким статусом представљало је посебну друштвену групу у турском феудалном друштву и значајан колонизациони елемент, пошто је имало изузетно важну улогу у насељавању и привредном оживљавању опустошених крајева у целој југоисточној Европи.³

Турске власти су већ у XV веку увиделе да је популациона политика важан део државне политике, те су власима намениле важну улогу у насељавању и одбрани североисточних делова Царства.⁴ Они су као сточари, за разлику од земљорадника, били лако покретљиви и мање зависни од земље, што не значи да се нису бавили и земљорадњом. Обично су имали велике породице и могли су увек да извистан број млађих људи дају за војничку службу. На територији бивше деспотовине, опустошеној ратовима и са стално немирном границом према Угарској, није било услова за мирно бављење земљорадњом, па је та земља коју је требало бранити и привредно оживети насељавана великим групама сточара са југа, којима су признаване влашке повластице. Сточари су, пошто нису везани за земљу, били знатно прилагодљивији новим условима и животу на новим стаништима, а и спремни на нагодбу са новим господаром. Они су, у замену за задржавање повластица средњовековних сточарских катунa, служили Турцима као војници и били су главни ослонац за одбрану граница Османског царства према Угарској. За Турке, који су продрли у наше земље да би ту дуго остали и владали, биле су веома важне ове групе неплаћених војника.⁵

³ Опширније о влашким правима: Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, Историјски часопис XVIII, Београд 1971, 255–269. Закони и законски прописи који се односе на права и обавезе влашког становништва објављени су у књизи Д. Војанић, *Turški zakoni i zakonski propisi za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974, 177.

⁴ Под популационом политиком се подразумевају настојања државе да социјалним, економским и правним мерама утиче на величину, састав и размештај становништва неке области. Види: Д. Breznik, *Demografija: analiza, metodi i modeli*, Београд 1988, 54.

⁵ Важно је истаћи, због могућих погрешних интерпретација, да под термином влаха подразумевамо искључиво друштвену групу Срба – сточара, која је током друге половине XV и прве половине XVI века, имала повлашћени друштвени статус у Смедеревском санџаку, а никако посебну етничку заједницу.

Организовани у дружине Власи су живели по селима на тзв. *влашкој земљи*, коју су добијали за насељавање и одбрану. Влашка села нису припадала тимару. Њихови становници су живели на оним земљиштима која су улазила у састав султанског хаса. У кануну за смедеревске влахе из 1476. године записано је да, иако је смедеревски санцак-бег остао врховни старешина влаха, дажбине које су они давали сливале су се, као део султановог хаса, у државну благајну. Санцак-бег је уживао приход од новчаних казни, глоба за мање прекршаје, пошто је био одговоран за одржавање реда и поретка међу људима. Власи су испуњавали уговорене војне обавезе, а заузврат су били ослобођени свих дажбина везаних за земљорадњу и рајински статус. Одредбе канун-наме из 1476. године прецизно регулишу влашка права и обавезе. Првим чланом одређено је да смедеревски власи од сваке куће дају по 45 акчи за једну филурију (што је била реална вредност млетачког дуката седамдесетих година XV века) и по 15 акчи као цену за овна. Катун кога је чинило 50 влашких домаћинстава давао је чергу, два овна, два круга сира, два конопца и три улара. Ова колективна дажбина била је процењена на 150 акчи, па је свако домаћинство морало да издвоји три акче, што је све заједно износило 63 акче, које су Власи доносили о Божићу, а о Ђурђевдану су давали 20 акчи, на колико је било процењена вредност овце са јагњетом. На ове новчане обавезе још треба додати и плаћање глобе за ситне преступе, и која је износила 5 акчи а уживао ју је санцак-бег. Закон је даље предвиђао да на пет кућа један одлази у војну службу, а катун је давао и слугу (ова обавеза се звала *коморица*) за санцак-бега. Овај канун, за разлику од оних из нешто каснијег периода, не помиње обавезу звану *заманица* (окупљање војске у време ратног похода, по принципу један човек од куће). У њему се, даље, наводе влашка права: не плаћају *младарину* и *овчарину*, ослобођени су бројних работа од којих су неке постојале и у време Деспотовине (ношење катрана, лучи и дасака, чување тврђава, зидања кућа санцак-бегу, кошење ливаде, доношење дрва). Затим, примићуру се без кривице не може одузимати примићурска служба. И остали закони за влахе донети до 1528. године, регулишу готово истоветна права и обавезе влашког становништва. У многима се наглашава да власи, поред других дажбина од којих су ослобођени, не плаћају харач, испенцу и ушуре.⁶

цу, пошто су изворни турски документи недвосмислени: у њима власи су искључиво социјална категорија у оквиру српског националног ентитета.

⁶ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi...*, 13, 27-35.

Становништво са влашким статусом у Смедеревском санцаку у другој половини XV века живело је у нахијама: Осат, Рујно, Морава, Сиврице Хисар (Островица), Љубостиња, Матлич, Левач, Лепеница, Ресава, Јагодина, Кучево, Раваница, Ждрело, Омољ, Звижд и Лучица. Њихов врховни кнез Малога, Николин син, уживао је тимар у Смедеревском санцаку, у нахији Островица (6 села, 2 мезре, 107 домаћинстава и 4 удовице) у вредности од 10 000 акчи.⁷

Село Рудо Поље по попису из 1476. године било је насељено само становништвом које је уживало влашке повластице. Припадало је кадилуку Брвеник, у нахији Островица и било је део кнежине (23 села, са 275 кућа, 255 придодатих чланова домаћинстава, 9 теклича и 3 удовице) Шобата, Карановог сина. Кнез је имао 10 ратаја и 20 примићура, а Рудо Поље, највеће насеље у кнежини са 26 домаћинстава, 26 придодатих чланова домаћинстава и 1 текличем, било је под његовом непосредном управом. Просечно је насеље у кнежини имало 12 до 15 домова, са приближно толико придодатих чланова домаћинстава.

Насеља у кнежини кнеза Шобата, Карановог сина.⁸

Кнез	Примићур	Село	Кућа	Табије	Удовице	Теклич
Шобат, Каранов син		Рудо Поље	26	26		
	Новак, Вуков син	Скапаница	9	4		
	Божидар Крнул	Опница	8	4		
	Димитрије, Рахачев син	Љубенићи	12	9		
	Вук Пајсијевић	Лисовићи	19	16		
	Марко, Чигутков син	Миленићи	4	4		
	Каран, Брајанов син	Паштран	4	3		
	Степан, Радичев син	Кореница	13	15		1
		Потерица	13	15		
	Радич, Богданов син	Одискал + мезра Лађане	24	23		
	Радич, Јованишов син	Сирце	21	21		

⁷ BBA, TTD 16, f. 233-234.

⁸ BBA, TTD 16, f. 7-156.

	Бурађ, Брајанов син	Тулац	14	9		1
	Радич, Бадрић	Касиловац	16	15		1
		Минуша	17	22		
	Божидар, Јованов син	Бачвине	7	6	1	
	Вукосав, Радичев син	Петрово Поље	6	3		
	Хватај, Оливеров син	Вирево	7	10		
	Брајан, Вукашинов син	Кростовац	4	4		
	Радко Краводић	Хљебићи	6	4		
	Радић, Селаков син	Ћилино	21	19		
	Бранко, Рахобчев син	Свињица	6	6		
	Томаш, Брајков син	Крастевица	3	3		
	Иван, Братанов син	Прибино	15	12		1
Укупно	20	23	275	253	1	4

Рудо Поље је, према попису влаха Смедеревског сандака из 1528. године, било део кнежине кнеза Радивоја, Вукачевог сина, а припадало је кадилуку Пожега, у нахији Морава. Под кнежевом управом било је: 21 село, са 199 кућа, 564 придодатих чланова домаћинства, 14 ратаја и 4 удовице. У састав његове кнежине ушла су и села Рудо Поље, Лисовац и Милетићи из раније кнежине кнеза Шобата. Већина села која су 1476. године била део Шобатове кнежине, 1528. године није уписана. У Рудом Пољу је уписано 21 влашко домаћинство и чак 58 придодатих чланова домаћинства. Овакво повећавање породица везано је са османском легислативом која је регулисала влашки статус, а по којој је подимни дукат – *филурија* плаћан по кући, без обзира на број чланова домаћинства, а не по глави, као што је плаћала раја. То се види из одредбе о власима из 1536. године: „Колико год да је било влашког света у једној кући, наиме ако је у једној кући био један човек, или два човека, или три, или четири, или пет и више људи, давао је као *филуријска* кућа годишње деведесет и три аспре.“ То је омогућило демографску експанзију становништва, чак и урагним временима. У тој чињеници треба тражити објашњење зашто је северна Србија после неколико деценија влашког статуса, без обзира на пустошења, страдања и заразе, имала

довољно становника да из ње крену миграциони токови ка новим крајиштима, ка северу и западу.⁹

У Смедеревском санцаку укинут је влашки статус тридесетих година XVI века, а влашко становништво је, према кануну, „уписано под харач“, што је подразумевало плаћање свих рајинских дажбина, одређених законским прописима, чије су одредбе од 1476. до 1572. године биле истоветне. Рајетин је на име salarije од баштине давао пола лукна пшенице и пола лукна јечма, а од свих производа издвајао је десетину. На сваких 390 медри вина давао је, као salariју, једну медру. Од баштине су се давале у време вршидбе две акче ресума за повртњак, у време косидбе – кола сена и сетве – кола дрва. Од заклане свиње тимарнику је припадала акча. Влашка домаћинства нису била у стању да на име salarije предају прописаних пола лукна јечма и пола члукна пшенице по баштини, што су тимарници изричито захтевали од сваког ожењеног домаћина, па је законодавац био принуђен да им укине ту обавезу и да им одобри да плаћају само десетину (ушур). Нови услови живота и нове дажбине приморали су влахе Смедеревског санцака да крену ка новим крајиштима, где су им признаване њихове повластице. Бројне групе влаха су, у другој половини XVI века, прешле на територију Хабзбуршке монархије, која је настојала да их придобије на своју страну прихватањем свих права која су имали у Османском царству пре укидања влашког статуса. Сасвим је извесно да се и део влаха из Рудог Поља иселио из Смедеревског санцака у потрази за повољнијим условима живота и привређивања.¹⁰

Насеље Рудо Поље (јавља се и друго име места – Карановац) према подацима из пописа Смедеревског санцака из 1540. године, имало је: 17 кућа, 4 неожењена мушкарца и једног за рад неспособног старешину домаћинства. У селу је уписано 10 баштина. На првом месту забележен је примићур – поп Радосав, Дабиживов син, али се не може установити за колико је села био одговоран. Примићур и за рад неспособни домаћин били су ослобођени *испенце*, док су је остале старешине домаћинства плаћале 25 акчи по глави. Дажбине које је село давало износиле су укупно 2 184 акче.¹¹

У селу је, тридесет година касније, живела 21 породица са баштином, давала је дажбине у износу од 3 447 акчи, што значи да је

⁹ BBA, TTD 978; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi...*, 13, 27-35.

¹⁰ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi...*, 40-42.

¹¹ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, књ. III, 505.

свако домаћинство у просеку морало да издвоји 165 акчи и још износ харача. Било је то осетно повећање у односу на 93 акче колико су износиле укупне дажбине влашког домаћинства. Пораст становништва за 25% за време од 30 година резултат је природног прираштаја, али и прилагођавања становништва Рудог Поља новим условима живота.¹²

Везивањем за земљу земљорадња је добила на значају што не значи да је опао значај сточарства. Развијено сточарство је, наиме, предуслов за развој пољопривреде, јер се површина обрадивог земљишта могла повећати сразмерно порасту грла крупне стоке, посебно волова.

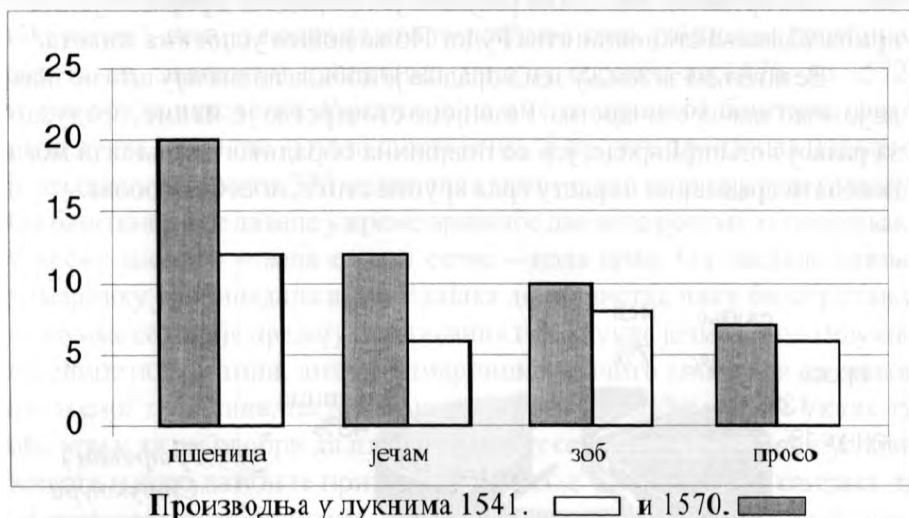
Графикон 1.
Структура
производње
насеља Рудо
Поље 1572.
године

У другој половини века у овом насељу гајени су пшеница, јечам, раж, зоб, просо, конопља, лук, купус, бостан. Становништво се бавило виноградарством и пчеларством.

Пољопривредна производња, без обзира на поменути пораст броја домаћинства, није расла; у Рудом Пољу од 1540. до 1570. године чак је опадала. Тако је село 1542. године на име дажбина давало: 20 лукана пшенице, 12 лукана јечма, 10 лукана зоби и 8 лукана проса, док је 1572. године давало: 12 лукана пшенице, 5,5 лукана јечма, 9 лукана зоби и 5,5 лукана проса. Пошто је законом детаљно одређена вредност лукана у окама, може се приближно израчунати обим производње житарица у овом селу. Ако прихватимо процену да је број лукана житарица уписан у дефтер представљао једну седмину укупне производње, Рудо Поље је 1542. године производило око: 25 тона пшенице, 15 тона јечма, 12 тона

¹² А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, књ. III, 393.

зоби и 10 тона проса. По истом прорачуну, просечна производња по домаћинству била би: 1,5 тону пшенице, 0,9 тона јечма, 0,7 тона зоби и 0,6 тона проса.

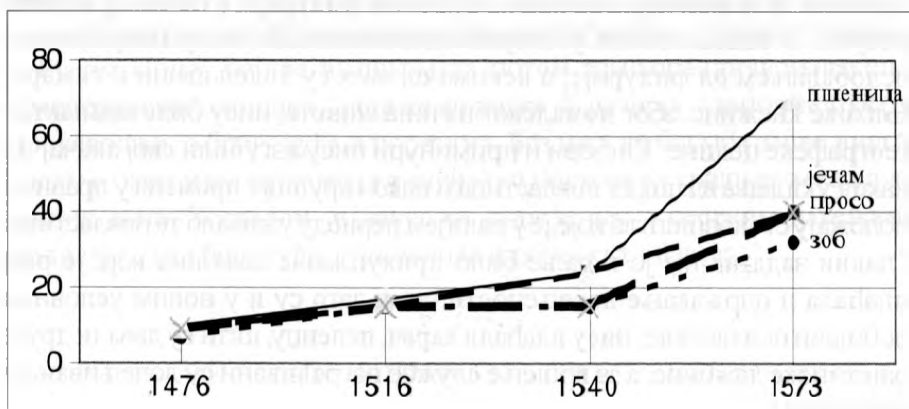
Графикон 2. Пораст производње у периоду 1540–1572. године

Тридесет година касније ово насеље је производило: 15 тона пшенице, 7 тона јечма, 11 тона зоби и 7 тона проса. Просечна производња по домаћинству била је: 0,7 тона пшенице, 0,3 тоне јечма, 0,5 тона зоби и 0,3 тоне проса. Ови подаци се, ипак, морају прихватити са резервом пошто је могуће да је писар, из фискалних разлога, у дефтер уписивао више износе од реалних. Треба имати у виду да је у насељу које је до тридесетих година XVI века уживало влашке повластице и интензивно се бавило сточарством морао постојати већи број грла стоке него у насљима која су од пада под турску власт имала рајински статус, због чега им је било лакше да обраде веће земљишне површине. Такође се може претпоставити и да су се овде задржале многољудније породице као остатак некадашње влашке дружине, јер је од укидања влашког статуса протекло свега неколико деценија, што је кратко време да би нестали сви облици ранијег начина живота.¹³

Пораст обавеза становништва Рудог Поља, исказан у акчама, указује на повећано фискално оптерећивање становништва, али без

¹³А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, књ. III, 393, 505. Прерачунавање вредности ушура и salariје преузето је од Д. Бојанић, *Јадар у XV и XVI веку*, Јадар у прошлости, 100.

обзира на показатеље номиналног повећања тих обавеза, тешко је одредити колико је то повећање у стварности оптерећивало становништво. У другој половини XVI века почиње висока инфлација у Османском царству. Акча је од 1476. до 1590. године у односу на дукат девалвирала 120%.¹⁴ Велики пад вредности османског кованог новца утицао је на пораст цена пољопривредних производа, па је, на пример, лукно пшенице 1476. године коштало 9 акчи, а 1572. године чак 72 акче, што представља раст од 800%.

Графикон 3. Пораст цена житарица у периоду од 1476–1570. године

Сама девалвација акче, односно појава инфлације, није једини узрок оваквом скоку цена пшенице и других пољопривредних производа, јер је инфлаторна стопа била знатно нижа, од пораста цена пољопривредних производа. Ова појава највећим је делом последица конјуктуре – због бројних и дуготрајних ратова за владавине Сулејмана Величанственог, на тржишту је била повећана потражња житарица, што је и довело до пораста цена. Не би требало искључити и утицај, на пример, револуције цена у Европи у XVI веку, која је, без обзира на привредну затвореност Османског царства, имала извесног утицаја и на цене на турским тржиштима.¹⁵

¹⁴ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, под: акча.

¹⁵ Види: А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, књ. III. За навођење ових података такође су консултовани опширни дефтери Смедеревског санџака, из групе *Tapu tahrir defterleri* који се у Архиву Председништва владе у Истанбулу чувају под редним бројевима 16, 1007, 1011.

Рудо Поље се развијало слично као и остала влашка насеља у Смедеревском санцаку у другој половини и током XVI века. Док је Смедеревски санцак представљао крајиште према Угарској одакле је претила стална ратна опасност, домаћем становништву су признаване бројне повластице да се не би осипало и да би се укључило у систем одбране. Влашко становништво је живело у кнежинама, где су кнезу били подређени примићури, а примићурима старешина домаћинства, који је одговарао за издржавање и поштовање реда и закона у оквиру својих дружина. Кнезовима је поверено скупљање филурије, а такође су водили рачуна о насељености у својим кнежинама. За то су награђивани ослобађањем од филурије, а неким од њих су додељивани и тимари. Њихове кнежине, због номадског начина живота, нису биле компактне географске целине. Кнезови и примићури нису изгубили свој значај ни након укидања влашких повластица и након крупних промена у правном положају становништва које је у ранијем периоду уживало те повластице. Главни задатак им је и даље било прикупљање дажбина које је раја плаћала и одржавање насељености села; зато су и у новим условима добијали повластице: нису плаћали харач, испенцу, нити су давали друге рајетинске дажбине, а за вршење службе награђивани су додељивањем баштине.¹⁶

Са преласком на седелачки начин живота у другој половини XVI века почињу да се називају обриси територијализације некадашњих влашких кнежина. Иако би на први поглед могло да се учини да су ове народне старешине биле искључиво у служби завојевача, они су ипак

¹⁶ Закон о примићурима и кнезовима Смедеревског санцака из 1536. године је недвосмислен: „Примићури који постоје у Смедеревском санцаку били су опроштени и ослобођени у време када су се узимали влашки ресуми; они су имали и нешто помоћних ратаја. Касније када су власи уписани под харач, и ратаји су уведени под харач; њима (примићурима) су биле дате у руке часне заповести да су они лично, њихови синови и њихове баштине опроштени и ослобођени да не дају харач и спенцу, а да помажу харачлијама и еминима који дођу ради скупљања државног иметка.

Неки од кнезова имају тимаре, а и кнезују. Али ако кнезови којима је као надокнада за кнезовску службу одређено по нешто мало тимара, буду смењени, опет им се може дати на кнезовање, а не даје се само тимар. Са кнезовским бератом не постаје се тимарник.

Кнезови поменутог санцака јамче за примићуре; они помажу приликом убирања харача и државног иметка, као и у другим службама. Када санцак-бег иде у војни поход, заједно с њим одлазе у поход.“ Цитирано по: D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi... Zakon o primićurima i knezovima Smederevskog sandžaka, Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1536*, str. 15–18 оригинала, 45–47.

били спона између народа и турског господара, штитећи на тај начин становништво од непосредне управе Турака. Они су играли важну улогу и у очувању националног и културног идентитета српског народа, пошто их је већина била привржена српској православној цркви, па су неки кнезови били и ктитори православних цркава и манастира. Кнезови и примићури као народне старешине излазе на историјску сцену српског народа у периоду када готово у потпуности нестаје старо племство; они су тада зачетак нове српске елите, која ће имати значајну улогу у XVIII веку.¹⁷

Анализирани фрагменти из фискалних књига – турских дефтера о Рудом Пољу, најпре влашком па потом земљорадничком насељу Смедеревског санџака, садрже податке о развоју становништва и производњи, о броју кућа и порезима. Без њих не бисмо готово ништа знали о овом насељу које континуирано постоји од средњег века па до наших дана. Уосталом, и данас се када је реч о сеоским насељима пописује само број кућа, становника и пореских обавеза.

---

¹⁷О проблему кнежина под турском влашћу види: Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1–2, Београд 1949, 3–37; М. Vasić, *О knežinama Bakića pod turskom vlašću*, *Godišnjak Istorijeskog društva Bosne i Hercegovine* IX, Sarajevo 1957, 221–239; М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку у XVI вијеку*, *Годишњак Историјског друштва БиХ* X, 1949–1959, Сарајево 1959, 247–257.

THE SETTLEMENT OF RUDO POLJE IN THE SMEDEREVO SANJAK
DURING THE FIRST CENTURY OF TURKISH RULE

Summary

In the Turkish documents investigated thus far, the first mention of the settlement of Rudo Polje was noted in a census of the vlachs of the Smederevo Sanjak from 1476. This settlement was then part of the district of Prince Šabat Karan son's and there were 26 vlach households registered, as well as 26 additional household members and 1 courier. Half a century later, according to the census from 1528, Rudo Polje was still solely a vlach settlement, numbering 22 households and 58 additional household members. This growth in the number of families is undoubtedly connected with the legal legislature that regulated the Vlach status in the Osman Empire, whereby the vlach ducat, *filurija*, was paid solely per household (the raya paid its tax, the "ispendži," or head tax, per "head" - every man of age, capable of work, was a tax-payer). In 1530, the vlach status was abolished in the Smederevo Sanjak and numerous vlach households were leaving to new habitats, to new areas where they would be guaranteed vlach privileges (primarily in Slavonija). It is completely certain that part of the population in Rudo Polje moved from the Smederevo Sanjak during the 1540s. A detailed census of the Smederevo Sanjak from 1540, which recorded for the first time the other name for the settlement of Karanovac, this settlement had registered 17 households, 4 bachelors, 1 *primicur*, 1 unfit, and 11 real estates. The village gave an income of 2184 akcas. The population was obliged to pay all raya taxes, the harac tax, the ispendža, the salary, prescribed fines and resumes. In the 1572 census, the situation is the same in view of the population status, as well as the tax that is paid. A slight increase in the number of households from 17 to 21, as well as a considerable increase in the number of Christian real estate (in this census 21 real estates owned by Christians were recorded in this census).

The work stresses the considerable appearance in the latter part of the 16th century in the entire Smederevo Sanjak of a tendency of the territorialization of the district, as well as the consolidation of the district self-rule among the indigenous population.

КАРАНОВАЦ И НЕКА ОКОЛНА МЕСТА НА СТАРИМ ГЕОГРАФСКИМ КАРТАМА

Раде ЈОВЕТИЋ

Географске карте које приказују подручје Карановца и неких околних места, а које потичу из XVIII и XIX века, крију многе интересантне и још увек непознате детаље о изгледу и ранијим географским особинама овога подручја.

Анализе приказа овог подручја на старим географским картама су ретке, али их ипак има. Тако је проф. др Реља Новаковић у два своја рада¹ анализирао приказ подручја Краљева на старим географским картам, а да би на једном месту констатовао:

...„локалитет Мала Утрина (сада непознато, осим ако се горе споменута Bukovitza не односи на данашњи Буковац, а Boilkovitza на садашњу Буковицу), Gesoditz, северо-западно од Карановца (данас непознато), Kamenitz, на карти опет северо-западно од Карановца, приближно на подручју између Адрана и Мораве према Опланићима (данас непознато), Karanovtschitz (Карановчић), село које се налазило на малом острву створеном од доњег тока Врдилске реке и Западне Мораве. Ако је састављач ове карте познавао терен и приказао стварно стање, онда су се села Боилковица, Гезодица, Каменица и Карановчић морала налазити на простору између данашњег Краљева, Адрана и Западне Мораве. Није искључено да су временом воде Западне Мораве и Врдилске реке (Мусина) на том подручју мењале корита и плавиле терен, што је приморало становнике да напусте своја села, која су

---

¹ Реља Новаковић, *Прилог историјској географији*, у: група аутора, *Краљево и околина*, Београд 1966, 193; Реља Новаковић, *Краљево и околина на неким картама прве половине XIX века*, *Наша прошлост*, 1–2, Краљево 1967, 144. (У Бечком ратном архиву има око 500 000 старих географских карата, од којих је Р. Новаковић прегледао више хиљада, исписао неколико хиљада наслова и неколико стотина карата копирао).

постепено опустела и ишчезла. У сваком случају изгледа да не треба сумњати у постојање Карановчића.²

Четворострукој загонетки о постојању или непостојању Боилковице, Гезодице, Каменице и Карановчића треба прикључити и географско место (или места) на коме су се налазили турски и српски Карановац у време пре српских устанака, јер ни његова тадашња локација није баш најјаснија.

Наиме, постоји мишљење да су српски и турски Карановац два просторно потпуно одвојена града.

Тако Мирољуб Спасојевић, обрађујући део историје Краљева, наводи: „Тадашњи Карановац се налазио у Ибарској равници, захватајући простор између речице Златарице на северу и садашње сточне кланице на југу. Српски део насеља налазио се испод данашње Пољопривредне школе према Ибру.“³ Пошто је Мирољуб Спасојевић ово навео одмах из Митесеровог описа Карановца (који и цитира), јасно је да он говори о Карановцу са краја XVIII века.

Слично тумачење има и др Драгољуб Милановић: „У турско доба крај Карановца у коме су становали Срби звао се варош (Стара варош) и био је на западу, а крај у коме су живели Турци лежао је на истоку. Ови насеобински крајеви били су растављени празним простором... После рушења и паљења турског Карановца 1805. године убрзо је почело подизање новог српског Карановца, недалеко од старог, мало више уз Ибар, на простору између данашње Пољопривредне школе и леве обале Ибра (Стара чаршија)... Пошто је ово српско насеље готово уништено и 1813. године, изградња нове вароши је померена више на север, према Западној Морави, где се и данас налази.“⁴

Таквих података у старијој литератури између два рата углавном нема. Али у једном свом чланку из 1937. године Милан Каличанин, учитељ и дописник Политике из Краљева, тврди: „Карановац је био насељен махом Турцима Пазарцима. У вароши су биле две мале: српска и турска. Најстарији варошани (хришћански крај) био је у горњем делу, који се и данас зове Стара чаршија...“

Турци су били насељени у доњем делу вароши, у коме се налазио и град.⁵

² Р. Новаковић, *Прилог историјској географији...*, 200.

³ Мирољуб Спасојевић, *Нови век, Краљево и околина*, Београд 1966, 223.

⁴ Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд 1973.

⁵ М. Каличанин, *Карановац некад и сад*, Политика, 19. децембар 1937, 11.

Тако се и у самом Краљеву одомаћило мишљење да су турски и српски Карановац два просторно сасвим одвојена града, којима је заједничко само име.

Локација једнога града, на два различита места, код нас би био изузетак, па загонетки о месту постојања *Gesoditze, Boilkovice, Kamenitze* и *Karanovschitza* треба придодати и загонетку постојања два Карановца.

Али пођимо редом.

Тачну локацију Карановца из времена пре српских устанака у самом Краљеву није тако тешко одредити. Стари Краљевчани махом знају – по причањима старијих – да се турски Карановац налазио у Сијаћем пољу, на самој левој обали Ибра. Староседеоци из Сијаћег поља чак знају тачно место на коме се налазила џамија, а на коме је и данас њива (коју мештани зову *џамија*).⁶

Да се Карановац налазио баш на том месту доказ је и стање приказано на једној географској карти, која потиче из Бечког ратног архива, а настала је 1737. године.⁷ На тој карти Карановац је учртан (као и остала околна места) као неки минијатурни просторни план, који – на карти – заузима само 2 - 3 cm². Тај Карановац, по наведеној карти, налазио се испод данашњег Краљева, у некада Краљевском, па Краљевачком, а данас Сијаћем пољу. Налазио се преко пута ушћа реке Рибнице, низводно уз саму леву обалу Ибра. Да положај Карановца на тој карти одговара стварном стању, доказ су и неки материјални трагови који се на том терену још увек налазе.⁸

У том смислу интересантно је и сведочење Миће Обрадовића из Каменице (Гоч):

„Џамија била на нашој њиви у Краљевском пољу. Њива је одувек била наша. А ја од када знам за себе, знам за џамију. О томе се причало.

...Мој покојни брат је баш пред сам рат,⁹ ту где је била џамија, изорао неколико дуката. А ја сам изорао више комада разног глиненог посуђа, нарочито када сам почео да орем трактором. Изорао сам и доста сирчанског камена, од кога је, ваљда, делимично зидана хамија. И турску

⁶ Изјава Миливоја Лекића из Сијаћег поља дата аутору 20. 08. 1985. у: Раде Јоветић, *Разне белешке*, 166 (у рукопису)

⁷ Plan oder Special Carte des gantzen Sabatzer und mehresten und Theil des Vaillavaer District sambt denen daran flosenden und frnek continuirenden des Koenigreichs Servien, sowitselbe bey der mahligen Kriegeauffss assuratesten auffgenommen worden in Jahr 1737 durch Friedr. Wolh Henning: Lieut von Seckendorfer Regt, Бечки ратни архив, карта Б III а 232.

⁸ Бедем према Ибру, остаци бунара..

⁹ Други светски рат (P.J.)

калдру – која је из града водила у џамију – сам изорао. Место на коме је била џамија, Ибар никада не плави. Поплави сво поље околу, али узвишење на коме је била џамија – никада.“¹⁰

Тај Карановац је имао две махале: турску и српску (што се и на минијатурном *просторном плану*, на наведеној карти, распознаје). те никакав други, па ни српски, Карановац ван тога града у времену пре српских устанака није постојао. Нигде ни у литератури, ни на старим географским картама нема трага неком (другом) српском Карановцу, који се у то време (пре српских устанака) налазио испод данашње Пољопривредне школе, односно на месту данашњег краљевачког насеља *Женева*. На том месту град је настао тек после пропасти Првог српског устанка.

Карађорђе је заузео турски Карановац у Сијаћем пољу 1805. године и до темеља спалио све куће у њему. И џамију.¹¹ Тада, мало узводно од тог места, на темену више терасе, у непосредној близини шанца, чију је градњу започео познати српски фортификатор Радич Петровић (а завршио потоњи карановачки војвода Антоније Ристић Пљакић, па ће шанац понети његово име), почиње да није нов град: српски Карановац.¹² Убрзо после пропасти Првог српског устанка, 1813. године, и тим Карановцем ће овладати Турци. И проширити га.¹³

У доступној литератури нема података куда су све из тог Карановца око Пљакиног шанца отишли Срби. Несумњиво је да су се неки од њих населили на мање приступачним теренима око Карановца.¹⁴ Тако се и један број њих населио на месту које је мочваром одвојено од Пљакиног шанца и Карановца,¹⁵ више уз Ибар: између Ратарског брда и леве обале Ибра (данашње насеље *Женева* у Старој чаршији у Краљеву). Пошто кнез Милош ослободи Карановац 1815. године, два одвојена насеља Карановца: град око Пљакиног шанца (турски Карановац) и насеље испод Ратарског брда (српски Карановац), постепено ће срасти у један град, чији ће се центар формирати на простору између њих (на месту на коме је данас православна црква у Краљеву). Али формирање центра

¹⁰ Изјава Миће Обрадовића дата аутору 11. новембра 1993; у: Р. Јоветић, *Разне белешке*, 506 (у рукопису)

¹¹ Богомил Храбак, *Бој на Карановцу*, Београд 1954, 41.

¹² В.М., *Кроз стари Карановац*, Ибарске новости, 27. јануар 1956, IV 139, 7.

¹³ Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешкових и обнова 1856. манастира Жиче*, 26.

¹⁴ Изјава Радомира Буњака (о Буњачком брду у Рибници, код Краљева) дата аутору 23. јуна 1997; у: Р. Јоветић, *Разне белешке*, 622, (у рукопису)

¹⁵ В. М., *Кроз стари Карановац...*, 7.

Карановца и каснијег Краљева, и његово померање на исток те планско уређење града, превазилази оквири овога рада.

Село *Gesoditzu*, по положају који заузима на аустријским географским картама како га лоцира проф. Р. Новаковић у цитираном делу, релативно је лако идентификовати. То је данашње село Грдица. Али то име, са три сугласника груписана на почетку речи, тешко може правилно да изговори онај коме је матерњи језик немачки, па је аутор аустријске карте из прошлог века то име прилагодио свом језику – *Gesoditza*.

Село *Boilkovica* је данашњи Бољковац, југоисточни заселак села Адрана, који се пружа према селу Грдици. Бољковац је тако означен и на неким савременим географским картама,¹⁶ а старији становници Адрана тај део села још увек називају Бољковац.

Решење загонетке постојања тог села налази се и на бољковачком гробљу. Адрани имају три гробља, од којих је оно које је најближе Краљеву, а које се налази на левој обали Мусине реке, уз саму ивицу Ибарске магистрале, бољковачко гробље. Ту се и данас сахрањују мештани Бољковца. На овом гробљу има веома старих споменика и надгробних плоча на којима се распознају цртежи разних предмета и шаре, али им се натписи само наслућују, те су потпуно нечитки. Међу старим споменицима пажњу привлачи хоризонтално положен (пао) споменик од белог камена, у виду невеликог крста, на коме (читко) пише: „Овде почива Аница 1 супруга Панта Гочобије из Болковца. Поживи 22 г. и умрије 30. април 1854. г“.¹⁷

И овај споменик потврђује да је село *Boilkovitz* - како га Аустријанци бележе на картама, односно Болковац, како пише на овом надгробном споменику из средине прошлога века, у ствари данашњи заселак Адрана – Бољковац.

Тиме је скинута и тајна са тог тајанственог места *Boilkovitz*.

Да су поред *Gesoditze* (односно Грдице) и *Boilkovice* (односно Бољковца) постојала на обали Западне Мораве и села *Kamenitza* и *Karanovschitz*, како то проф. Р. Новаковић у цитираном делу наводи, теже је доказати. Њихово постојање, за сада, се не може поткрепити и одговарајућим материјалним доказима. На том терену, на коме су по старим аустријским картама била села *Kamenitza* и *Karanovschitz*, није

¹⁶ Карта *Краљево* —2, 1:25 000, Војногеографски институт, 1971.

¹⁷ Р. Јоветић, *Разне белешке* (у рукопису), 594.

се задржало чак ни једно име места (потеса¹⁸ или дела земљишта) које би асоцирало на *Kamenitzu* и *Karanovtschitz*. Тако се поставља питање да ли су та села, надамак турског Карановца а на левој обали Западне Мораве, заиста и постојала. Али наведену географску карту су радили Аустријанци за своје ратне потребе, па упркос сазнању да има грешака у њиховој прецизности и просторном односу између појединих места, тешко да су могли да убележе село које не постоји. А после те констатације једино је још преостало да се по старој аустријској географској карти утврди њихов положај на терену и открије разлог и логика њиховог постојања.

По аустријским картама из XVIII века, односно по наведеном тврђењу др Реље Новаковића, *Kamenitzu* се налазила северозападно од Карановца, негде између Адрана и Западне Мораве, према Опланићима.

Истраживање доступне литературе не потврђује постојање те *Kamenitzu* на обали Западне Мораве. И у то време, као и данас, у Србији је постојало више места која су носила име Каменица.¹⁹

Име Каменица сигурно је топоним. Али на месту где се, по старим географским картама налазило село *Kamenitzu*, као и на целој десној обали Западне Мораве – у том делу – нема камена. Али га има прекопута тог места, на левој обали Западне Мораве, и то почевши од брда Чемернице па узводно, на читавом простору који данас заузимају села Сирча и Опланићи. Овај камен, који се лако обрађује, користи се од када се памти у неимарству. У темељима многих зграда у поменутим, као и другим, селима, уграђен је и овај камен.

Тај камен налазимо и у темељима старих зграда у Краљеву.

Да се овај камен и у време кнеза Милоша користио за градњу објеката у Краљеву види се и из једног писма које је господар Васа Поповић упутио кнезу Милошу 21. јула 1823. године из Чачка: „За цркву (у Карановцу) мајстори по вашој заповести мени су долазили и за камење казали... а самном најпре уговорише, као што сам јавио, да ће из Сирче вући. Зато, ако би ваша воља била да заповедите оним крају села у

¹⁸ Потес је део земљишта ограничен путевима, рекама, погоцима, јаругама и сл. који има свој назив.

¹⁹ *Именик места у Југославији*, Београд 1973, 194–5, наводи четрнаест села са називом Каменица – без одреднице горња, доња и сличних. А Ахмед С. Аличић у три тома књиге *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, Чачак 1984, књ. I, 50, 132, 133, 177, 200, 263, 296, 396, 424, 561, 611, књ. II, 14, 106, 186, 264, 382, књ. III, 62, 147, 282, 344, 407, 443, 535, село Каменицу (без одреднице горња, доња и др.) помиње двадесет три пута.

рудничкој нахији што би по један једанпут с колима помоћ учинили док се јоште вода може газити.²⁰

Па без обзира да ли је у краљевачку цркву, чија је изградња завршена 1824. године, или бар у њен торањ, који је изграђен 1844. године,²¹ уграђен и сирчански камен, јасно је да је и тај камен употребљаван за зидање и у местима на десној обали Западне Мораве.

Кад је већ тако, није ли сирчански камен вађен на левој обали Западне Мораве, превожен преко реке воловским колима и, ускладиштен на десној обали Мораве, ту стајао док се бар грубо обради, евентуално прода и одвезе даље? Наравно, камен се преко Мораве није могао превозити током целе године већ само док се јоште вода може газити, па је у том периоду морало од јутра до мрака да се ради да би се превезло на време што више камена, те није било времена да се иде у село – кући на ноћење, већ се ноћивало ту где је камен довожен и складиштен, да би сутрадан био настављан посао.

Теренска истраживања нису потврдила да је некада неко на својој њиви (која је на месту за које се претпоставља да је некада на њему било насеље *Kamenitza*) изорао камење са тог „старог“ складишта. Прво, ту и није баш морало да буде много „отпадака“ камена, а друго: чак ако је неко на десној обали Западне Мораве изорао нешто камена, томе сигурно није придао нарочито пажњу.

На том месту где се сирчански камен остављао и привремено складиштио на десној обали Западне Мораве, на коме су људи – (евентуално) бар грубо – клесали камен за своју кућу или за продају, никло је мало насеље – *Kamenitza*. То насеље на десној обали Западне Мораве и није било право село. Сачињавале су га само колибе у којима су боравили људи за време док су преко Мораве превозили камен. И док су га грубо обрађивали. У време када се Морава није могла газити, ово насеље је – највероватније – било потпуно пусто. Ипак, педантни аустријски картографи унели су и ово насеље у своје карте.

Насеље *Karanovitschitz* је, по већ цитираном делу проф. Р. Новковића, на географским картама убележено на десној обали Западне

²⁰ Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија – Нахија пожешка 1815 - 1839*, Београд 1953, 129 (Подвукао Р.Ј.)

²¹ О грађењу карановачке цркве и њеног звоника видети у овом зборнику радова: А. Кадијевића и М. Ђуревић, Н. Макуљевића и М. Јаблановић и С. Новчић.

Мораве.²² Његова прецизнија локација може се утврдити по већ помињаној аустријској карти из 1737. године,²³ по којој се ово насеље налази око 3,5 km узводно од ушћа Ибра у Мораву, а око 1,5 km северно од Карановца. (Наравно, због непрецизности тих карага, наведен е даљине треба узети условно.) Али када је већ реч о Карановчићу на овој карти, треба истаћи да су на њој и Карановац и Карановчић означени као Karanovaz само овај други знатно ситнијим словима.

Пошто се *Karanovschitz* налази само на картама које потичу из прве половине XVIII века, онда и његово постојање треба ограничити само на тај период.

Сам разлог постојања Карановчића теже је одредити. Ипак: није ли он настао после Пожаревачког мира (1718. године), када је (турски) Карановац почео брже да се развија, између осталог и зато што су у њега добегли Турци из Чачка, Крагујевца и других градова који су припали Аустрији,²⁴ и када је – у његовој непосредној близини – левом обалом Западне Мораве настала граница између Аустрије (северно од Западне Мораве) и Турске (јужно од Западне Мораве)? Турска, као уосталом ни Аустрија, Пожаревачки мир није сматрала коначним, те су обе будно пазиле на границу, обезбеђивале је и пажљиво осматрале све шта се са друге стране границе дешава. У ту сврху Турци су (као и Аустријанци са друге стране границе) подизали „такозване чардаке, а уствари – осматрачнице. Два таква чардака налазила су се у близини ондашњег Карановца; један с леве стране ушћа Ибра у Западну Мораву, а други у близини данашњег села Адрана, такође према Западној Морави“.²⁵ Нису ли у насељу Карановчићу били смештени Турци који су, баш на том делу турске границе према Аустрији, обезбеђивали ту границу и осматрали са оближњег чардака леву обалу Западне Мораве, која је била под Аустријом? Ти Турци (који су вршили осматрање и обезбеђење границе) нису могли да се смеће у оближњи Карановац, јер је он био пренасељен Турцима добеглим са подручја и из градова који су припали Аустрији. И иначе, боравећи у Карановчићу, они су били на самој граници коју су обезбеђивали.

²² Село Карановчић помиње и Ј. Вујић у свом *Путешествију по Србији* (Београд 1902, 138), али он помиње село које се налази код Горњег и Доњег Крчина, односно код Варварина.

²³ Карта Б III а 232, Бечки ратни архив.

²⁴ М. Спасојевић, *Нови век, Краљево и околина*, Београд, 1966., 214.

²⁵ Исто.

Уосталом, у то време су људи били у већем дослуху са природом, па су лако и могли и умели да своја, макар и привремена боравашта, приручним средствима уреде и учине их конфорнијим.

Да су Турци, уосталом као и Срби, у разним приликама градили пребивалишта баш на месту на коме су вршили одговарајућу службу, има доста података. Један од њих казује да је Првом српском устанку, током 1805. године, још док су Турци били у Београду, Гушанац Алија Халил-ага наредио да се изнад Водене капије код куле Небојше изгради чардак у коме би спавало четрнаест крхалија.²⁶

Онда са правом можемо да претпоставимо да је тако било и са чардаком код Карановца, око кога је никло мало насеље колиба: Карановчић.

Али после непуних двадесетак година, Аустрија – овога пута заједно са Русијом – започне нов рат против Турске, који је завршен тешким поразом Аустријанаца код Гроцке – 27. јула 1739. године. Убрзо је између Аустрије и Турске склопљен мир (18. септембра 1739. године) у Београду, којим је граница између њих померена на север, преко Саве и Дунава, те су и наведени разлози за постојање оваквог Карановчића престали да постоје. Али, по Рељи Новаковићу Карановчић постоји и четрдесетак година доцније, како је наведено на карти из 1783. године.²⁷ А у доступној литератури нема података када је Карановчић престао да постоји и који су разлози били за његово постојање и после Београдског мира.

Карановац се, дакле, налазио до Првог устанка, у Сијаћем (Краљевском или Краљевачком) пољу – преко пута ушћа реке Рибнице у Ибар. После победе устаника (1805) прикључује му се устанички (Пља-кин) шанац, и његова околина, па се тако диже ново насеље Карановац. После пораза Првог српског устанка, 1813. године, ту варош насељавају Турци, а Срби подижу ново насеље, између леве обале Ибра и садашњег Ратарског брда (на месту на коме се налази данашњи краљевачки крај Женева или *Стара чаршија*). И само у то време, од 1813. до 1815. године, постоје два одвојена насеља са истим именом: Карановац.

Gesoditza старо село надомак Краљева, данас је део Краљева. То је приградско насеље Грдица, чије су име аустријски картографи погрешно написали на својим географским картама.

²⁶ Б. Храбак, *нав. дело*, 28.

²⁷ Р. Новаковић, *Прилог историјској географији...*, 200.

Kamenitza и Карановчић, који се јављају само на аустријским картама из XVIII века, били су привремена насеља, која су трајала само док су људи ту, у непосредној близини обављали одговарајуће послове. *Kamenitza* је постојала само у време док су људи превозили сирчански камен са леве на десну обалу Западне Мораве („док се вода јоште може газити“). Тих година, док је трајала *Kamenitza*, она је – највероватније – оживљавала само преко лета, а у остала годишња доба је била – опет највероватније – углавном пуста.

Karanovschitz се налазио на десној обали Западне Мораве, недалеко од Карановца. Било је то насеље колиба у којима су живели Турци, који су после Пожаревачког мира, после 1718. године, осмагнали аустријску територију – преко границе (која је тада била на левој обали Западне Мораве). Па да би стално били ту, на месту на коме су вршили службу, ти Турци су обитавали у насељу колиба, недалеко од Карановца – у *Karanovschitzu*. Али иако су ти разлози за постојање *Karanovschitz* 1739. године престали да постоје, ово насеље је трајало и даље. Можда све до краја XIX и почетка XX века? Разлози овог даљег постојања Карановчића су нам још увек непознати.

Аустријске карте, које приказују терен на коме се налази садашње Краљево и његова ближа и даља и околина крију још многе интересантне детаље тог терена, али предмет овога рада су само наведена места, са којих је скинут бар део тајне.

KARANOVAC AND SURROUNDING SETTLEMENTS ON OLD GEOGRAPHIC CHARTS

Summary

Old Austrian geographic charts which show this region, particularly the charts dating from the 17th and 18th centuries, and which are to be found in the Vienna War Archives, reveal many interesting and partly unknown details of the broader area in which present-day Kraljevo is situated.

With the help of these charts and research through literature and in the field, one can determine the geographical place of Karanovac from the First Serbian Insurrection, as well as in subsequent periods (to the present day).

In these charts, attention is captured by four settlements that were in the immediate vicinity of Karanovac in the past. They are *Boilkovica*, *Gesoditza*, *Kamenitza* and *Karanovtschitz*.

On one Austrian chart, Karanovac was located in the Sijaće field (initially known as the Kraljevski, then the Kraljevački) field until the First Serbian Insurrection, across the confluence of the Ribnica and Ibar Rivers, and after the victory of the insurgents (1805), a new town, Karanovac, was erected together with the insurgent (Pljaka) trench. After the defeat of the First Insurrection in 1813, the town was settled by Turks, and the Serbs built a new settlement, between the left banks of the Ibar River and current Ratar Hill (the locality of the present day area of Kraljevo, known as *Ženeva*, or *Stara Čaršija*). After the final liberation from the Turks in 1815, these two towns gradually merged into one.

Gesoditza, an old village near Kraljevo, and today part of Kraljevo, is the suburb Grdica, whose name had been misprinted by the Austrian cartographers.

Kamenitza and *Karanovtschitz*, which appear only on the Austrian charts dating from the 18th century, were not permanent but makeshift settlements, lasting until the people in their immediate vicinity carried out their necessary jobs. *Kamenitza*, a settlement on the right banks of the Zapadna Morava River (near Karanovac) is a settlement of cottages, which was inhabited only while people were transporting the *Sirčan* stone (for building houses) on the right banks of the Morava River (while the water could be waded). Those years, while *Kamenitza* lasted, it most probably lived only during the summer, and was most likely deserted during the rest of the year.

Karanovtschitz, a settlement also on the right banks of Zapadna Morava River (near Karanovac), lasted only about twenty years, as long as the peace of Požarevac, that is, for as long as the border between Austria and Turkey was the left bank of the Zapadna Morava River and as long as the Turks, from a lookout post in *Karanovtschitz*, watched the Austrian territory. In order to reside there permanently, in the place where their service was carried out, those Turks lived in the settlement of cottages, not far from Karanovac, in *Karanovtschitz*.

Austrian charts, which show the terrain in which the present-day Kraljevo is situated, as well as its closer and more distant vicinity, conceals many more interesting details of the terrain, but the subject of this article discusses only the four settlements cited above, from which at least part of the mystery has been unveiled.

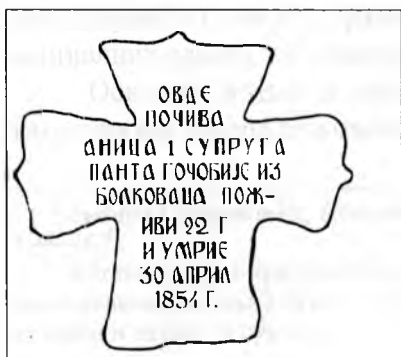
План Краљева на коме је у источном делу нанета претпостављена граница Карановца из времена пре Првог српског устанка

Границу Карановца је нанео инт. Драгиша Дамјановић Глиш, 9. новембра 1993. пошто му је Богомир Обрадовић из Сијаћег Поља, на терену показао површину са које је изорао ћерамилу од некадашњих турских кућа (бр. 1) На плану је још обележено: 2) место на коме се налазила памија; 3) постојећи остаци бедема којим је варош била опасана; 4) остаци бунара; 5) место где се налазило турско гробље

Plan oder Carte des gantzen Sabatzer und mehresten Theil des Vaillava District sambt denen daran flosenden und ferner continuirenden des Koenigreichs Servien, sowitselbe bey der mahligen Kriegeauff accurateste auffgenomen worden in Jahr 1737 durch Friedr. Wohl Henning: Lieut von Seckendorfer Regt, (Бечки ратни архив, сигнатура В III а 232, 1737)

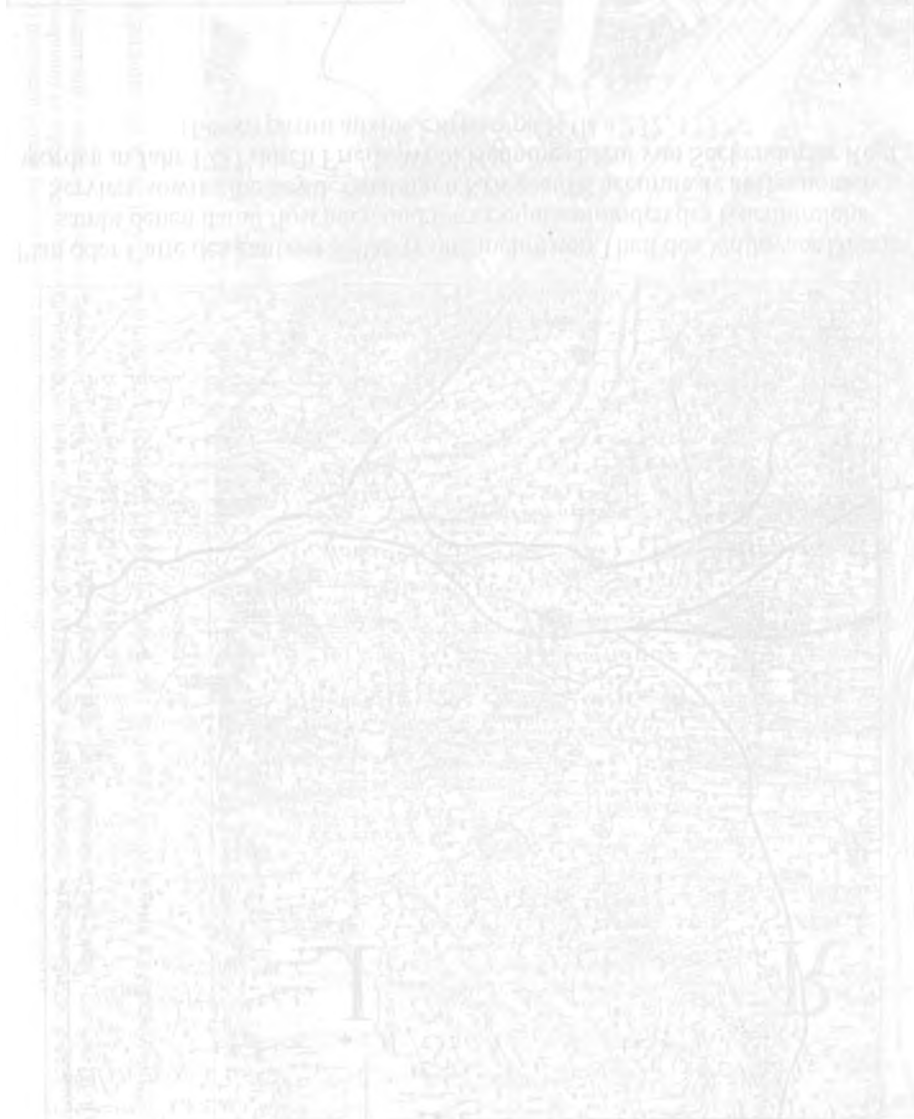

Цртеж полеглог надгробног споменика са гроба Анице Гочобије, Бољковачко гробље (цртеж Р. Јоветић)

1800-1900
1900-1918
1918-1945
1945-1991

НЕКИ ТОПОНОМАСТИЧКИ ТРАГОВИ НЕКАДАШЊЕГ СТОЧАРЕЊА У ПОДИБРУ

Силвија КРЕЈАКОВИЋ

У катастарској служби СО Краљево налази се збирка докумената чијим је настанком (1936–1940. год.) Краљевина Југославија попримила једну од одлика модерних држава грађанске Европе. И поред чињенице да начелна тенденција ка унификацији тог првог катастарског апарата у свим бановинама није спроведена, тамо где је заживео, катастар је прецизније и потпуније од догдашњег турског система (система табија заснован на пореским мотивима обрачунавао се по глави, односно кући) регулисао пореске и поседовне односе и пружао нешто ново: податке о власништву, о положају, облику, обиму и називу сваког земљишта у катастарској општини – селу.¹

Прецизно датовање четири врсте докумената, који чине катастар (прецизне хронолошке одреднице забележене су на полеђини сваког документа) искључило је могућност да у предвиђеним хронолошким оквирима они буду обрађени посебно, као историјска грађа, што није умањило значај њиховог садржаја.² Катастарска збирка у овом случају представља најстарији, односно први писани, званични помен свих топонима и непокретности у овом подручју. То је слика коју су минули векови и људски нараштаји обогатили мноштвом детаља – топонима, као слојевитог наслеђа различитих историјских, демографских и социјалних односа, затечених у катастарском попису.

Основни мотив за интерпретацију топонима забележених у катастарској збирци је њихова речитост у оквиру привредне историје,

---

¹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, I, Београд 1988, 198–202.

² Катастарску збирку за Жички срез, Моравске бановине чине: катастарски планови, детаљне скице, азбучни регистри (у свакодневној катастарској служби и данас) и сумарници КО.

етнологије, као и њихова важност уочена у археолошким, посебно тематски усмереним истраживањима.³ И поред њихове изворне важности, топономастички подаци у овим катастарским документима (експлицитно изражени) до сада нису наилазили на интересовање историчара нарочито за периоде који су слабо покривени писаним изворима (на пример миграције турског доба о којима постоје углавном усмена предања о пореклу породица).

Иако миграциони токови подразумевају и преношење искустава која се устаљују у простору сличном магичном, подударност назива у старом и новом простору тешко је утврдити. Помисао на могућност преноса топонима топономастика је условила њиховом немотивисаношћу говором или теренском ситуацијом (у садашњости или прошлости) датог краја.⁴ Саветовани критеријуми топономастике, као превасходно лингвистичке дисциплине, ограничили су избор топонима из катастарске евиденције зависно од тога да ли је оно што они бележе (појавно) нестало и у којој мери. Свакако да су устаљене опште навике обликовале и именовале нови простор. Катастарска евиденција забележила је читав процес остављања тих језичких трагова, који је као и само прилагођавање новој средини текао поступно – од раскрчивања терена (крчевина, жари, лази...) до стварања погодног места за настањивање (селиште) и сточарење (зимовници, бачевишта, јагњила). Овај рад покушава да препозна трагове некадашњих људских делатности у времену када је оно што они означавају нестало. Тежњи да се тај процес поткрепи топономастичким фактима из катастарске збирке као извора, као и начину истраживања топонимије и табеларног приказа била је примерена квантитативна метода примењена на Подибру као микроплану индикативном за шири простор.

Природна условљеност предела у времену затеченом катастарском евиденцијом у типично сеоској средини какву представља Подибар тада када је људском делатношћу мало шта могло и умело да се промени у неповољним околностима, била је фактор који најдиректније убрзава или успорава демографске или привредне токове. Подибар као предеона целина између подгорја Црног врха (Столови), Маглича и ушћа Ибра у Западну Мораву, садржи унутрашње предеоне разлике у геоморфо-

³ В. Богосављевић, Д. Мркобрад, Д. Богосављевић, *Истраживање средњевековног рударства на западном Копаонику*, Наша прошлост, 3, Краљево 1988, 11–14.

⁴ Иако ће због своје природе лингвистичка анализа топонима изостати, захвалност за пружену праву меру у одабиру топонима и начину њиховог истраживања, дугујем проф. др Александру Ломи.

лошком и вегетационом смислу.⁵ То је имплицирало различит степен привлачности за метанастазичке струје које се према истраживачима порекла становништва интензивно настањују у Подибру од прве половине XVIII века, сходно историјском контексту и економским приликама.⁶ Највећа покретљивост динарског становништва објашњена је њиховом навиком сточарских кретања зими у жупне крајеве, лети у планине.⁷ Старобалканска сточарска традиција пренета влашким кретањима ван Карпата и Балкана, да би се временом поклопила са матичним динарским областима (стара Црна Гора, Брда, Херцеговина), у турско доба раширена је у нове области које динарци настањују покренути општом несигурношћу услед честих рагова и стега читлучког система...⁸

Бављење ситним сточарством омогућавало је већу покретљивост миграционих струја (у дефтерима XVI века нема података о посебним наметима на крупну стоку, док у XVIII и XIX развој читлука подразумева одузимање крупне стоке потребне за орање њива) и преношење сточарских навика и назива за њих.⁹ Сличност са матичним пределом и потребан простор за сточарење условили су да се придошло становништво у почетку насељавало највише у побрђу и планинским селима. Махом се тек у другој генерацији придошло становништво, као и старинци стешњени досељеницима, настањивало у ниским селима и мочварној моравској долини.¹⁰ Иза њих остајала су стара језгра око којих су се ширили нови људски слојеви. Та *стара села – селишта*, као трагове старих насеља, катастар је евидентирао у селима Замчање, Драгосињци, Пределе, Брезна и Мељаница.¹¹

⁵ Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Гласник СГД, 38, Београд 1973, 17–19.

⁶ Р. Павловић (*Подибар и Гокчаница*, СЕЗ LVI, Београд 1941, 290–300) наводи да су у Подибру динарци чинили чак 74,2 % становништва, косовско–метохијска струја 15,2 %, док је непознатог порекла било 5 % становништва Подибра.

⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књига 1, Београд 1922, 270–300.

⁸ М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, Зборник Насеља, САН, LXVII, Београд 1954, 51–53.

⁹ *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије I–III*, Чачак 1985.

¹⁰ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, Насеља, СЕЗ 22, Београд 1926. (О пребеглим породицама из пећке и пазарске нахије и Братоножића, Бијелопавловића у Чачански округ, 481–498.)

¹¹ С. Новаковић наводи да је у старим споменицима Селиште исто што и „Наместије, Двор или место где су куће сеоске, а данашње значење је да је селиште место где је некад било насеље”. С. Новаковић, *Село*, Београд 1943, 151.

Приливом досељеног становништва у ибарској долини настајала су насеља старовлашког и ибарског (хематског) типа.¹² Сећање на процес искрчивања, како би се дошло до новог станишта, сачуван је у топонимима *крчевина* (села Замчање и Драгосињци) и *лаз* (потес у селима Брезна и Метикош, хидроним у Кованлуку).¹³ У номенклатури се ретко сачувала и реч жар – жарити у сличном значењу стварања простора за насеље и сточарење, забележена само у једном од осамнаест села Подибра (Предоле) као потес (*Жари*) и хидроним (*Жарачка река*).¹⁴

Традиција планинског сточарства као претежног занимања у матичним и етапним областима, условила је и сличну организацију пашњака у читавој динарској, односно области насељеној динарцима, слично груписање помоћних привредних зграда (највише их око динарске брвнаре, најмање их око куће у Сјеници и Пештеру који је дуго био под турском влашћу), сличну терминологију (стан, кајмак, кош, млекар....).¹⁵ Многи топоними из катастарске збирке остали су као једино сведочанство о постојању те некадашње сточарске привреде и пратеће материјалне културе. Такви топоними су *кућишта* (села Рибница, Кованлук, Метикош) и *шаторишта* (Готовац, Предоле) на местима где се материјални остаци објеката не називу. У овом смислу (иако не припада сточарској терминологији) забележен је топоним *корабови* у Брезни.¹⁶ Топономастички трагови у Подибру несумњиво упућују да је у овом пределу доминирало бачијско сточарење са одговарајућом терминологијом (види табеле). Сам термин *бачија* усвојила је словенска околина из романског, влашког језика (од речи бач – планинац, главар у планини).¹⁷ Продати бачију значило је продати место за бачивање, а не саму бачију. Док се у овом изворном облику топоним налази у селима Матаруге, Рибница, Заклопача, Драгосињци и Брезна, у облику *бакчије* (види табелу) у Брезни, Замчању и Ковачима, као *бачевиште* забележен

¹² М. Урошевић, *Помоћне привредне зграде у Ибарском крају*, Зборник Народног музеја Чачак, Чачак 1975, 217–225.

¹³ Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, (1857), Београд 1969, 320. В. Ст. Караџић наводи да је Лаз мала њива на месту где је много шуме искрчено.

¹⁴ Ј. Цвијић, *нав. дело* 284, помиње реч жар/жарити у истом значењу као и крчевина/крчити на примеру језера Жаровине код Јањине.

¹⁵ Н. Павковић, *Архитектура привредних зграда*, ГЕМ, 27, Београд 1964, 247.

¹⁶ Д. Ђокић, Д. Јацановић (*Топографска карта Стуга, Viminacium* 7, Пожаревац 1992, 75) наводе да реч кораб старословенског порекла у значењу брод, лађа, што можда упућује на брод цркве.

¹⁷ М. Недељковић, *Из топонимије новопазарског краја*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар 1984, 161.

је у Замчању. У сличном значењу коришћен је термин колибе, колибишта, који је топонимом постао у селима Рибници – *колибице*, Гокчаници – *Боровске колибе* и Мељаници – *Вукушићке колибе*, а који је распрострањен на читавој територији динарског сточарства.¹⁸ Основна карактеристика бачије била је у томе што се више домаћинства удруживало на летњим испашама ради рационалнијег чувања стоке. Ова организација среће се у Банату, источној Србији, Поморављу и Косову. Ако је из јужних и југоисточних крајева стигла све до северних граница доње Груже, док је сточарење у становима дошло из западних крајева, и то вероватно прво на Рудник.¹⁹

У традиционалној култури српског села и сточарског занимања, топоними *трлине* и *утрине* који имају исти корен – трети ледину, пустити да је стока утире – били су у вези са колективним изгоном стоке на испашу.²⁰ У Подибру је катастар евидентирао топоним *трлине* у селу Замчање. У сточарској терминологији за некадашње ливаде, сенокосе, чест је термин *чаир* (чајир), распрострањен у Подибру (види табелу).²¹ У селу Крушевица забележен је топоним *зимовник*, као јасан траг зимског боравишта стоке. Како се читав привредни живот сточара динарског система одвијао око овце, од изузетне важности били су свечани сточарски дани који су делили годину, као што су јагњила – време кад се овце јагње (месец март).²² *Јагњила* је као важан појам за место и време у сточарској традицији постао топонимом у селима Заклопачи и Ратини, где је одавно заборављен овакав начин рачунања времена, а ради се о потесима под њивама.

Једна карактеристика сточарског кретања – спуштање с јесени до колибе у пољу са сточном храном у трлима попримила је одлику сталног настањивања. Како се временом динарско сточарење претвара у стајско сточарство које подмирује домаће потребе, а ратарска привреда почиње да односи превагу услед нестајања дрвне грађе и сужавања шумских и пашњачких површина, помоћне привредне зграде су губиле сврху. Више функција бива обједињено у једној згради, док сами облици народног неимарства нестају или трајно (најбрже нестају качаре и бачије, затим

¹⁸ Исто, 155.

¹⁹ П. Петровић, *Живот и обичаји народа у Грузији*, СЕЗ, 26, Београд 1948, 41.

²⁰ Д. Ђокић, Д. Јацановић, *нав. дело*, 68.

²¹ А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1979, 159.

²² С. Томић, *Дробњаци*, Гласник географског друштва, књ. 7, 8, Београд 1922, 53.

млекари и воденице), или бивају замењени новим објектима (штале замењују кошаре).²³ Ово доказује да су топоними – настали из људске потребе да именује простор у којем обитава, да речју означи окружење – као носиоци садржаја и поруке трајнији од материјалне културе коју обележавају.

ЗОНА	СЕЛО	ОПШТИ ТОПОНИМИ (искадашње сточарске)
Равничарска 200–250 m	Замчањс	<ul style="list-style-type: none"> • ТРЛИНЕ (Њ, Л) • БАКЧИНЕ (ВЈ) • БАЧЕВИШТЕ (Л)
	Матаруге	• МАТАРУШКЕ БАЧИЈЕ (Л)
	Крушвица	• ЗИМОВНИК (Њ, Л)
	Рибница	<ul style="list-style-type: none"> • МАЈДАЧКЕ БАЧИЈЕ (Л) • КОЛИБИЦА (Л) • КУЈИШТЕ (Њ, Л)
	Кованлук	
	Ратина	• ЈАГЊИЛА (Њ)
	Заклопача	• ЈАГЊИЛА (Њ)
Љубре 270–350 m	Врба	
	Мстикош	<ul style="list-style-type: none"> • ЧАИРИ (Л) • КУЊИШТА (ПШ)
	Драгосињи	<ul style="list-style-type: none"> • МИЉКОВСКЕ БАЧИЈЕ (Л) • ПУПАВСКЕ БАЧИЈЕ (Л) • БАКЧИНЕ (Л) • ЧАИРЧЕ (Л, Њ)
	Готовац	<ul style="list-style-type: none"> • ШАТОРИШТА (Њ) • ЧАИР (Ш)
Планинска 400–850 m	Предоле	<ul style="list-style-type: none"> • ШАТОРИШТА (Л) • ПЛАНИНА (Л) • ПЛАНИНИЦА (ПШ)
	Гокчаница	• БОРОВСКЕ КОЛИБЕ (Л)
	Брезна	<ul style="list-style-type: none"> • БАКЧИЈЕ (ПШ) • БАЧИЈЕ (Л)
	Мсљаница	<ul style="list-style-type: none"> • ВУКУШИЋКЕ КОЛИБЕ (Л) • ЧАЈИР (ПШ) • ЗАЈСКИ ЧАИР (ПШ)
	Рудњак	
	Каменица	<ul style="list-style-type: none"> • БАКЧИЈЕ (ПШ) • ЧАИР (ПШ)

Л – ливадс
Њ – њивс
ВЊ – вођњаци
ПШ – пашњаци
Ш – шумс

²³ М. Урошевић, *Помоћне привредне зграде у ибарском крају*, Зборник Народног музеја Чачак, VI, Чачак, 1975, 217–225.

CERTAIN TOPONYMIC TRACES OF FORMER
CATTLE BREEDERS IN PODIBAR

Summary

The importance of documents of the first land registry book in Kraljevo, the dates of which (1936-1940) have excluded the possibility of being treated in the envisaged chronological frameworks a documents, are in their contents. The collection of these documents is the oldest that is, the first official mention of all place-names and real estates in the region of Kraljevo.

The basic motive for the interpretation with place-names (toponymic data in the land registry have not been treated thus far by historians) is their importance as a source, not a message, or the linguistic traces of times passed. The land registry book has recorded through place-names a whole process of transferring the traditional way of life, from clearing the terrain (clearing, lanes, fields) to creating a suitable place for habitation and cattle breeding (winter homes, cottages, summer mountain pastures, sheepfolds). Emanating from the human need to name areas which they inhabit, place-names in this article are confined to the generics, motives by former cattle breeding, in keeping with basic toponym criteria as primarily a linguistic discipline.

In Podibar, a micro-plane indicative of broader space, research on the origins of the population have proved that they are primarily of the Dinaric migrations trends, the biggest mobility of which is explained by the custom to cattle movements. The Dinaric cattle tradition, suited to the general insecurity during Turkish times and the insurrection period, has left linguistic traces in 18 villages in the area (*bačije, bačevište, trline, jagnjila, šatorišta...*), in places where the material remnants of these facility structures are not found in the land registry sources, whereas cattle breeding stores have long since ceased to do so in practice. This proves that words are a more permanent record than any material creation.

КРАЉЕВАЧКИ КРАЈ ТЕРИТОРИЈА, УПРАВНА ПОДЕЛА, НАСЕЉА (1804–1834)

Љубодраг ПОПОВИЋ

Краљево је данас економски, културни и административни центар не само за подручје ове општине већ и за друге две: Врњачку Бању и Рашку. Све оне три заједно, чине једну заокружену целину, познату као краљевачки крај.

Овде ћемо изнети сазнања до којих смо дошли у истраживању, од ослобођења овог краја од турске власти, од Првог српског устанка, па до тридесетих година XIX века, до доношења тзв. Сретењског устава. То је период у коме су ударени темељи унутрашњем уређењу Србије, и у коме је дошло до крупних административно-територијалних промена у односу на време турске владавине.

Проблематиком овог периода бавио се, на жалост, веома мали број аутора. То су: Раде В. Познановић (*Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице, 1815–1974*), Витомир Василић (*Административно-територијалне промене на територији општине Чачак, 1815–1941*) и аутор ових редова (*Јагодинска нахија 1815–1830 територија, управна подела, становништво, насеља, правосуђе*).

Тешкоћу у праћењу ових промена представља и то што се извори који се односе на њих не слажу у свим детаљима.

Управна подела и територијалне промене које су текле у овом крају у прошлости занимљиве су не само за историјска или архивистичка већ и за целокупна научна истраживања. Она су интересантна и за обичног, просечног грађанина. Припадати некој административно-територијалној јединици значило је живети у одређеним границама унутар којих је постојало одређено управно, административно, често истовремено и привредно и културно средиште. Веће или мање, оне су увек биле и остале делови државне територије, делови једног система, који је настајао, постојао и мењао се. Свака од њих, без обзира када је постојала и колика била, имала је и своје име и мање или више одређене границе.

На делу територије коју су заузели после пада српске Деспотовине 1459. године Турци су основали велику административну област,

Смедеревски санџак. Седиште управе ове изузетно стратегијски значајне области било је најпре у Смедереву, а од 1521. године оно је у Београду. По Београду и царском намеснику, паши и мухафизу који је у њему боравио, Смедеревски санџак неслужбено је прозван Београдски пашалук. Под тим именом он је у обичном, свакодневном говору, као и у српској администрацији и историографији остао познат све до данашњих дана.

Турски санџаци делили су се на мање управне јединице – *нахије*, чији је број зависио од територијалне величине санџака, самог терена и комуникација којима је располагао.

Већ од првих дана турске управе Београдски пашалук је био подељен на дванаест нахија. Од оних које се у то време помињу пажњу привлаче: Маглић, Љубостиња, Рудник и кадилук Брвеник. Мада су границе Београдског пашалука временом мењане, сужаване и опет прошириване, ове области остале су у саставу Београдског пашалука стално, под својим првобитним или нешто измењеним службеним називима.

Треба, такође, напоменути да је почетком XVII века, за време краткотрајне аустријске окупације (1718–1739), Србија била подељена на дистрикте, административно-територијалне јединице које су донекле одговарале турским нахијама. Када су Турци, по одласку Аустријанаца 1739. године, поново окупирали Србију, вратили су стару поделу на дванаест нахија. Свака нахија именована је по називу места у коме је било њено седиште.

Према подацима којима располажемо Београдски пашалук пред Први српски устанак био је подељен на једанаест нахија: Београдска, Ваљевска, Грочанска, Јагодинска, Крагујевачка, Пожаревачка, Пожешка, Рудничка, Смедеревска, Ћупријска и Шабачка. Међутим, према подацима које даје Вук Карахић било их је четрнаест. Ту су, сем ових једанаест, још: Поречка, Соколска и Ужичка нахија.

Ширећи се постепено Први српски устанак је захватао један по један предео, који су у турском периоду били у саставу Крушевачке, Старовлашке, Сјеничке и Новопазарске нахије. Како је који део ослобађан, припајао је суседним административним јединицама Карађорђево Србије.

Устаници су својом одлуком из 1807. године, потврдили поделу земље на нахије, а ових на кнежине и села. Нису нам, међутим, тачно познате нахијске границе тога времена.

Што се, пак, тиче места која су предмет нашег разматрања ситуација у овом периоду је следећа.

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК

Краљево

Од данашња 92 места имамо податке за њих 63 док за 28 они недостају. Наиме, нека од њих нису ни постојала – настајала су током XIX века или тек у овом веку.

Места су била распоређена у шест нахија тадашње Србије, од којих су била најзаступљенија она у Пожешкој нахији – њих 29. То су: Адрани, Бапско Поље, Брезна, Буковица, Врба, Врдила, Грдица, Драгосињци, Дражиниће, Жича, Заклопача, Замчање, Каменица, Конарево, *Карановац (Краљево)*, Лазац, Лопатница, Маглич, Матаруге, Мељаница, Метикоши, Мланча, Мрсаћ, Ратина, Рибница, Роћевићи, Самаила, Тепечи, Чибуковац. После њих најзаступљенија су она у Крагујевачкој – њих 18. То су: Баре, Гледич, Годачица, Витановац, Витковац, Дрлупа, Закута, Лочевци, Лешево, Лозно, Милавчићи, Милаковац, Петропоље, Печеноге, Раваница, Сибница, Стубал, Чукојевац.

Иза њих је Рудничка нахија са 8 и Новопазарска са 6 места. У Рудничкој су: Бресник, Лађевци, Милочаји, Обрва, Опланићи, Поповићи, Сирча, Цветке. У Новопазарској су: Борово, Брезова, Ковачи, Плана, Предоле, Рудњак. Најмање их има из Крушевачке – 2; то су Пекчаница и Камењани док је Соколској нахији припадало само једно место – Церје.

Врњачка Бања

За ову општину од 14 места располажемо подацима за њих 11, и у њој је ситуација слична оној у општини Краљево. У пожешкој нахији је њих 6: Вранеша, Вукушица, Липово, Отроци, Подунавци и Рсовци, док их је у Крушевачкој 5: Врњци, Ново Село, Руђинци, Станишинци и Штулац.

Рашка

Од 61 насеља колико их има по данашњем попису располажемо подацима за њих 27. Убедљиво су најзаступљенија она из Новопазарске нахије, док су само 2 из Пожешке – Крушевица и Милатковиће – и једно из Сјеничке – Кућане. У Новопазарској су: Бадањ, Биљановац, Боће, Војмиловић, Градац, Жерађе, Жутице, Ковачи, Корлаће, Кремиће, Курићи, Муре, Ново Село, Павлица, Пискања, Поцесје, Покрвеник, Раковац, Рвати, Рудница, Семетеш, Тиоце, Црна Глава и Шипачина.

Други српски устанак 1815. године, под вођством Милоша Обреновића, и године које су за њим следиле доносе постепене али доста корените измене у административно-територијалној подели.

Већ је скупштина “народних старешина, кметова и одабраних људи” од 19. децембра 1815. године представљала први корак у том смислу. Наиме, скупштинском одлуком је задржана стара Карађорђева административна подела на дванаест нахија, међу којима су и Крагујевачка, Пожешка, Рудничка и Соколска нахија. Задржана је и даље стара подела нахија на кнежине, а ових на села. Око 1820. године, почиње се јављати и један међуоблик, а то су *срезови*. Они су били мањи од кнежине а већи од села. Срезови су укинати 1821. године, али – што је посебно интересно – они функционишу до 1831. године у Пожешкој нахији.

Границе тадашње Србије поклапале су се са границама Београдског пашалука. Њој су недостајале територије припојене у Првом српском устанку. Са пропашћу Устанка 1813. године оне су поново враћене у састав ранијих турских административних јединица.

Најстарији подаци којима располажемо из овог периода потичу из 1818. године. При крају те године кнез Милош је наредио нахијским и кнежинским старешинама да се поново најпажљивије саставе спискови са подацима колико у ком селу у појединим нахијама има домова, и колико се за њих плаћа орача. Тако је настао *Уписник колико се у пашалуку београдском (састојачичему из шабачкој, ваљевској, соколској, ужичкој, пожешкој, рудничкој, крагојевачкој, јагодинској, ћупријској, пожаревачкој, смедеревској и бјелградској нахији) когo лeтa нaхoдитo дoмoвa, глaвa пoрeски и aрaчки, нaчинaјa oт 1818. гoдa прe Вeрхoвнoмy Сeрбиe књaзу Милошу Обреновићу*.

Краљево

Од места из Првог српског устанка која су припала Пожешкој нахији, недостају подаци за: Дражиниће, Жичу, Маглич, Мланчу, Тепече и Чибуковац. Крагујевачка нахија и даље остаје најборјинија после Пожешке, али умањена за Лађевце и Лозно.

Од Рудничке нахије недостаје Тавник. Ново место је Бресница.

Места Новопазарске и Крушевачке нахије, као што смо већ поменули, нису у саставу Србије овога времена. Једини изузетак чине Ковачи, из Новопазарске нахије, који су сада у саставу Пожешке нахије.

Врњачка Бања

Из Пожешке нахије овога пута недостају Рсовци, али су им из Крушевачке нахије прикључени Руђинци.

Године 1819–1830

Почев од 1818. па све до 1831. кнез Милош је сваке године наређивао да се врше пописи нахија, кнежина, села и кућа. Ми ћемо их изнети према подацима којима располажемо.

Попис из 1819. показује да је ситуација иста као и претходне, 1818. године. Слична је ситуација и све до 1822. године.

Година 1822**Краљево**

Упоређујући попис насељених места са онима из 1818. и 1819. године, можемо запазити следећу ситуацију. Територија Пожешке нахије подељена је на 8 срезова, од којих на територију краљевачке општине отпадају Самаилски, Ковачки, Читлучки. Што се, пак, тиче самих насељених места ту је дошло до незнатних промена. У саставу ових срезова нису више Дражинићи, Жича, Мланча, Тепечи, али су ту, као нови, Ковачи и Прогорелица.

У самаилском срезу су: Адрани, Балско Поље, Буковица, Врдила, Грдица, Конарево, *Карановац (Краљево)*, Лозац, Лопатница, Маглич, Мрсаћ, Прогорелица, Роћевићи, Чибуковац и Самаила.

У Ковачком срезу су: Замчање, Ковачи, Матаруге, Рибница, док Читлучком припадају: Брезна, Врба, Драгосињци, Заклопача, Каменица, Мељаница, Метикоше и Ратина.

Што се, пак, тиче насеља Крагујевачке нахије, она припадају и даље кнежини Гружа и бројчано су иста. У Моравској кнежини Рудничке нахије су: Бресница, Лађевци, Милочаје, Обрва, Опланићи, Поповићи, Сирча, Тавник и Цветке.

Врњачка Бања

Читлучком срезу исте, Пожешке нахије припадају: Вранеша, Вукушица, Липова, Оторке, Подунавци и Рсовци. Трстеничком срезу припадају Руђинци.

Рсовци се поново налазе овде, док их 1818. и 1819. године није било.

Ситуација је иста у 1823. години.

Година 1824**Краљево**

Ове године дошло је до територијалних измена у Пожешкој нахији. У њој сада постоје и *кнежине* и *срезови*.

Ковачки и Читлучки срез из 1822. сада чине Подибарску кнежину. Сем ове, ту је и Пожешка кнежина, коју сачињавају каснији Пожешки и Гучки срез.

Од срезова у Пожешкој нахији и даље постоји Самаилски срез у који улазе сва његова ранија места (из 1822. године), увећана за Вердила, Дедојевце, Мусину Реку, Пекчаницу и Риђаге.

Са насељима на територији кнежине Гружа у Крагујевачкој нахији ситуација је иста као и 1822. године.

У Рудничкој нахији те године пописа није било.

Врњачка Бања

Подибарској кнежини припадају Вранеш и Подунавци, а Трстеничком срезу припадају Руђинци.

Подацима за даље године за сада не располажемо у потпуности. Додуше у неким раније објављеним радовима изнети су подаци о овоме, али они изазивају извесне недоумице. Томе погодују и различити извори, јер се у њима за исти период појављују различити подаци. Остаје настојање да се у даљим истраживањима ово питање рашчистити.

Година 1830

Ова година је веома важна и за управну и за територијалну поделу.

Године 1830. досадашње *кнежине* мењају позив у *капетаније*, док назив *нахија* остаје и даље. Тако се, на пример, Пожешка нахија 1830. године састоји од капетанија: Пожешке, Моравске, Подибарске, Трстеничке. Истовремено у Рудничкој нахији капетаније су: Моравска, Карадак, Црногорска, Брусничка и Качерска, док су у Крагујевачкој нахији капетаније: Грузанска, Лепеничка и Јасеничка.

Година 1831**Краљево**

Ове године Моравској капетанији припадају: Адрани, БогUTOвац, Буковица, Врдила, Грдица, Дракчићи, Конарево, Карановац, Лазац, Лопатница, Маглич, Мрсаћ, Маркова Река, Пекчаница, Прогорелица, Роћевићи, Самаила и Чибуковац.

У саставу Подибарске капетаније су: Брезна, Врба, Драгосињци, Заклопача, Замчање, Каменица, Ковачи, Матаруге, Мељаница, Метикоши, Рагина и Рибница.

Ван Пожешке нахије, у Моравској капетанији Рудничке нахије су: Лађевци, Милочаји, Обрва, Опланићи, Поповићи, Сирча, Тавник и Цветке.

У Крагујевачкој нахији, у њеној Гружанској капетанији су: Баре, Витановац, Витково, Гледић, Годачица, Дрлупа, Закута, Лешево, Миловчићи, Милаковац, Петропоље, Печеноге, Раваница, Сибница, Стубал и Чукојевац.

Врњачка Бања

У Подибарској капетанији су: Вранеша, Вукушица, Отроци и Подунавци.

Руђинци су једино место у Трстеничкој капетанији.

Јануара 1830. године пред Великом народном скупштином прочитан је ферман турског султана, чијим одлукама започињу крупније промене у границама, односно у подели тадашње српске државе. Овај ферман и два каснија хатишерифа донели су Србији могућности да добије још шест раније *отргнутих* нахија. То присаједињење извршено је 1833. године.

За наша истраживања је од интереса да су, сем Крушевачке нахије, тада добијени и неки старовлашки и новопазарски предели који су прикључени Пожешкој нахији. У царском хатишерифу из 1833. године, ови предели су овако наведени: „... Крушевац илити Алаце Хисар; једна част Старога Влаа, узимајући у њу и једну част Новог Пазара, познату по именом Брвеник; ...” Од ових прикључених старовлашких и новопазарских предела образована су јуна 1833. године два среза: Студенички и Јошанички. Иначе, само разграничавање, као посао завршено је тек 1834. године.

Пописавши на овај начин сва места по азбучном реду и означивши у којој су се територијалној јединици, а у којој години, налазили надамо се да смо пружили извештај допринос завичајној историји.

ИЗВОРИ

Збирка тештера у Архиву Србије: бројеви: 80, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 299, 300.

ЛИТЕРАТУРА

Мита Перишић, *Финансије и установе обновљене Србије*, II, Београд 1898.

KRALJEVO: TERRITORY, ADMINISTRATION, SETTLEMENTS

(1804-1834)

Summary

Today Kraljevo is an economic, cultural and administrative center not only for its own municipality, but for two others as well: Vrnjačka Banja and Raška, which together with Kraljevo make up an encircled whole.

In order to arrive at the present situation, a certain road had to be crossed. Depending on many conditions and circumstances, it has been more or less successful. The author strove in his report to offer findings he has arrived at in investigating this road, from the liberation of these parts from Ottoman rule, from the First Serbian uprising, and to the end of the 1830s, to the so-called Turkish constitution was passed. We may freely say this is a period in which the foundations of the internal arrangement of the country were laid, in which important administrative and territorial changes occurred compared with those during the period of Turkish rule.

The material set out should answer as fully as possible the foundations of today's organization of this territory was built, on the basis of the Turkish Požega nahi, and parts of the nahis of Rudnik, Kragujevac, Kruševac, and Novi Pazar, which have certain meaning for the people and society in which they live.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАНЕ ПРОМЕНЕ НА ПОДРУЧЈУ ДАНАШЊЕ ОПШТИНЕ КРАЉЕВО (1834–1839)

Радојица ЋИРИЋ

Карановац (од 1882. године – Краљево) у XIX веку је био еко-економски, културни али не увек и административни центар за шире гравитационо подручје које, заједно са њим, чини једну заокружену целину.

Данас у општини Краљево има 93 насељена места, а њих према географској подели можемо уредити овако:

– Рудничка Морава (9 насеља): Тавник, Лађевци, Цветке, Обрва, Милочај, Поповићи, Трговиште, Опланићи и Сирча;

– Гружа (16 насеља): Сибница, Закута, Петропоље, Дрлупа, Милаковац, Годачица, Раваница, Лешево, Чукојевац, Стубал, Гледић, Витковац, Печеног, Милавићи, Витановац и Шумарице;

– Надибар (24 насеља): Бресник, Маглич, Толишница, Станча, Лопатница, БогUTOвац, Прогорелица, Пекчаница, Роћевићи, Дедевци, Буковица, Врдила, Конарево, Чибуковац, Дракчићи, Бапско Поље, Самаила, Мрсаћ, Мусина Река, Јарчујак, Адрани, Краљево, Грдица и Лазац;

– Подибар (16 насеља): Рибница, Кованлук, Ратина, Заклопача, Врба, Ковачи, Жича, Метикош, Драгосињци, Матарушка Бања, Матаруге, Замчање, Каменица, Мељаница, Брезна и Крушевица;

– Ибар – Студеница (20 насеља): Савово, Орља Глава, Мланча, Милиће, Ђаково, Полумир, Брезова, Засад, Врх, Долац, Каменјани, Ушће, Бојанићи, Лозно, Тепече, Тадење, Дражинићи, Рудно, Бзовик и Река;

– Гокчаница (8 насеља): Борово, Предоле, Рудњак, Међуречје, Гокчаница, Плана, Баре и Церје.¹

---

¹ Закон о територијалној организацији Републике Србије и локалној самоуправи, Службени гласник Републике Србије 47/1991, 1915–1916.

Административно-територијалне промене које су у прошлости вршене на подручју данашње општине Краљево овде ће бити посматране само у периоду од 1834. до 1839. године и биће изложене на основу података до којих се у овом тренутку могло доћи.²

На Народној скупштини 1834. године донета је одлука о унутрашњем уређењу земље. У Србији су установљене нове управне јединице – *сердарства*, које ће обухватити по неколико нахија. Постојало је пет сердарстава: *Рашко*, *Расинско*, *Подунавско*, *Моравичко* и *Тимочко*. Нахије су тада добиле назив *окружја* (касније: *окрузи*).

Данашња територија општине Краљево тада је била у саставу Рашког, Подунавског и Расинског сердарства. Седиште Рашког сердарства било је у Чачку. Оно је обухватало окружја: Старовлашко, Ужичко, Чачанско и Рудничко. За великог сердара Рашког сердарства постављен је Јован Обреновић. Седиште Подунавског сердарства било је у Београду. Оно је обухватало окружја: Пожаревачко, Смедеревско, Београдско и Крагујевачко. Седиште Расинског сердарства било је у Јагодини. Оно је обухватало окружја: Крушевачко, Јагодинско, Параћинско и Радинско.

Окружја су се делила на капетаније – *срезове* (раније: *кнежевине*), на чијем челу је био *срески капетан*, који је, као и окружни начелник, био човек Милошевог а не народног поверења. Народ није био задовољан оваквим државним уређењем и тражио је устав којим би се ограничила Милошева самовоља.

Промене у административно-територијалној подели Србије нарочито су имале одраза и биле уско повезане са пописима становништва и имовине, пошто су се пописи заснивали, спроводили и њихови резултати признавали у тим територијалним оквирима.

Према *Сумарнику коншкрипције становништва и имовине у Србији* 1834. године, 69 насеља и манастир Студеница су разврстани у три окружја и осам капетанија.³

1/ Окружје Крушевачко – капетанија Крушевачка – Кованлук⁴

² Овај рад је наставак прилога Љубодрага Поповића *Административно-територијалне промене на територији данашње општине Краљево до 1834. године*, па се зато сматра да су претходне административно-територијалне промене познате.

³ Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, у: Мешовита грађа, 13, Београд 1984, 47–56, 69–75, 77–86.

⁴ Кованлук – вероватно грешка или накнадно уписано јер суседна насеља (Врба, Заклопача) не припадају Крушевачкој капетанији.

2/ Окружје Крушевачко – капетанија Јошаничка – Гокчаница, Плана.

3/ Окружје Крагујевачко – капетанија Гружа (15 насеља): Вита-новац, Витковац, Гледић, Годачица, Дрлупа, Закута, Лешево, Милаковац, Милавчићи, Петропоље, Печеног, Раваница, Сибница, Стубал и Чу-којевац.

4/ Окружје Рудничко – капетанија Подибарска (14 насеља): Брезна, Врба, Готовац, Драгосињци, Заклопача, Замчање, Ковачи, Крушевица, Матаруге, Мељаница, Каменица, Метикош, Ратина и Рибница.

5/ Окружје Рудничко – капетанија Моравска (21 насеље): Адрани, Богutowaц, Буковица, Врдила, Грдица, Дедојевци, Дракчићи, Карановац (варош), Конарево, Лазац, Лопатница, Маглић, Мрсаћ, Пекчаница, Прогорелица, Роћевићи, Самаиле, Чибуковац, Маркова Река, Околац и Рајковац.

6/ Окружје Рудничко – капетанија Трнавска: Бапско поље.

7/ Окружје Рудничко – капетанија Студеничка или Тошића (7 насеља + 1 манастир): Брзова, Бресник, Камењари, Мланча, Рудно, Студеница (манастир), Ушће и Ђаково.

8/ Окружје Рудничко – капетанија Моравско-рудничка (9 насеља + Станчићи): Лађевци, Милочај, Обрва, Опланићи, Поповићи, Станчићи, Сирча, Тамник, Цветке и Станчићи (између Мрчајеваца и Прељине, данас не припадају општини Краљево).

Сретењски устав је укинуо *сердарства* и управну поделу Србије засновао на *окрузима, срезовима и општинама*. Уставом је било предвиђено спајање окружја Чачанског и окружја Рудничког у окружје Рудничко са седиштем у Чачку. Новоформирано окружје обухватало је седам срезова: Драгачевски, Качерски, Новоселски, Подибарски, Руднички, Трнавски и Црногорски. Међутим, већ наредне 1836. године чачанско окружје је поново успостављено у старим границама.

Суспензија *Сретењског устава* произвела је нову поделу. Кнез Милош се поново вратио оснивању већих области пространијих и од сердарства. Тих највећих управних јединица, војних команди, било је четири. Највећа је била *Шумадиска средоточна војна команда* (Крагујевац) у чији састав је улазило шест округа: Ћупријски, Јагодински, Београдски, Смедеревски, Пожаревачки и Крагујевачки. По четири округа улазило је у састав двеју команди:

– моравска (Алексинац): Ужички, Руднички, Чачански и Крушевачки округ;

– дунавско-тимочка (Неготин): Крајински, Црноречки, Гургусовачки и Алексиначки округ.

У оквиру подунавско-савске команде нашла су се три округа: Подрински, Шабачки и Ваљевски.

Командант средоточне војне команде постао је Арсеније Андрејевић, а моравске Јован Обреновић. Њима су дате посебне дужности, што се лепо види из *Закона о дужности војени команданата, исправничества и срезки старешина* (1836. године). Њихов надзор над радом локалних органа управе трајао је све до 1838. године.

У регистру Милошевог Совјета налази се и Одлука од 22. јануара 1837. године бр. 100 којом је решено да се извесни мањи срезови из обзира штедње споје са суседним срезовима и то: – у округу Чачанском да се срез Подибарски сједини са срезом Трстеничким из Крушевачког округа и да припадне Чачанском округу,

– у округу Чачанском да се Трнавски срез споји са Самаилским срезом.

Пошто је *Турски устав* проглашен 1838. године, образована су у Србији начелства са 17 округа: Подрињски, Ваљевски, Шабачки, Београдски, Смедеревски, Пожаревачки, Тупријски, Крагујевачки, Јагодински, Ужички, Чачански, Крушевачки, Алексиначки, Гургусовачки, Црноречки, Крајински и Руднички.

На основу Устава убрзано се приступило и уређењу општина у Србији. То је учињено *Законом о устројству општина* од 13. јула 1839. године.

Подаци о образовању тих првих општина у краљевачком крају и седиштима њихових *примирителних судова* узети су из Пописа пореских глава, кућа и чланова мировних судова из 1839. године. Према овом попису, 74 насеља разврстано је у 35 општина и 6 окружја.⁵

1/ Окружје Крагујевачко – Гружански срез (15 насеља + 3 која не припадају општини):

– општина Витковачка – Витковац – Витковац, Милаковац и Печеног,

– општина Витановачка – Витановац – Витановац и Милавчић,

– општина Стубаљска – Стубаљ – Стубаљ (Угљарево и Лозна данас не припадају општини Краљево),

– општина Чукојевачка – Чукојевац – Чукојевац, Лешево и Раваница,

⁵ Радош Љушић, *Попис пореских глава, кућа и имовине мировних судова из 1839. године*, у: Мешовита грађа 9, Београд 1981, 74–77, 104–105, 135–137, 170–171, 171–173, 173, –175.

– општина Гледићка – Гледићи – Гледићи, Дрлупа, Годачица (Бајчетина данас не припада општини Краљево),

– општина Закутска – Закута – Закута, Петропоље и Сибница.

2/ Окружје Крушевачко – Јошанички срез (3 насеља):

– општина Планска – Плана – Плана (Биљановац данас не припада општини Краљево),

– општина Гокчаничка – Гокчаница – Гокчаница.

3/ Окружје Рудничко – Моравски срез (8 насеља + 1 које не припада општини):

– општина Опланићка – Опланић – Опланић, Сирча и Поповићи,

– општина Милочајска – Милочај – Милочај и Цветке,

– општина Лађевачка – Лађевци – Лађевци и Обрва,

– општина Тавничка – Тавник – Тавник (Катрга данас не припада општини Краљево).

4/ Окружје Чачанско – Студенички срез (13 насеља):

– општина Черенска (део) – Баљевац – од села Ушћа, заселака Лучице, Жижевци и Черене,

– општина Гостиродићка (део) – Беоци – од села Брезова (досељено Гостиродиће),

– општина Мланчанска – Мланча – Мланча,

– општина Ушћанска – Ушће – Брезова (досељено), Камењани и Ушће,

– општина Брезовачка – код Матове чесме – Вр и Брезова,

– општина Ђаковачка – Ђаково – Бресник и Ђаково.

5/ Окружје Чачанско – Тринавски срез (2 насеља + 3 која не припадају општини):

– општина Лазачка – Лазац – Лазац (Качулице и Петница данас не припадају општини Краљево),

– општина Горичанска – Горичани (Горичани данас не припадају општини Краљево) и Балско поље.

6/ Окружје Чачанско – Карановачки срез:

– општина Карановачка – Карановац – Карановац,

– општина Адранска – Адрани – Адрани, Грдица и Рајковац,

– општина Мрсаћка – Мрсаћ – Мрсаћ и Маркова река,

– општина Самаил – Самаил – Самаил,

– општина Роћевићка – Роћевићи – Роћевићи, Дедојевци, Буковица и Пекчаница,

– општина Врдилска – Врдила – Врдила и Дракчић,

– општина Богутовачка – Богутовац – Богутовац, Лопатница и Маглич,

– општина Конаревска – Конарево – Конарево, Прогорелица и Чибуковац,

- општина Курилово (Грачац) – Курилово (данас не припада општини Краљево),
- општина Отрочка – Отрок – Отрок и Вукушица (данас не припада општини Краљево),
- општина Вранешка – Вранеша (данас не припада општини Краљево),
- општина Подунавска – Подунавци (данас не припада општини Краљево),
- општина Врбска – Врба – Врба и Заклопача,
- општина Драгосињачка – Драгосињци – Драгосињци и Метикоши,
- општина Ратинска – Ратина – Ратина,
- општина Каменичка – Каменица – Каменица, Мељаница и Брезна,
- општина Рибничка – Рибница,
- општина Крушевичка – Крушевица – Крушевица, Готовац и Ковачи,
- општина Матарушка – Матаруге – Матаруге и Замчање.

Ова подела на окружја и општине каква је постојала 1838–1839. године остаће на снази без већих измена све од проширења Србије 1878. године, па и десетак година касније.

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL CHANGES IN THE TERRITORY OF THE PRESENT-DAY MUNICIPALITY OF KRALJEVO

(1834-1839)

Summary

Karanovac (Kraljevo from 1882) was in the 19th century an economic and cultural, but not always administrative center, for a broader gravitational area that makes up together with it one whole.

Administrative and territorial changes that had been carried out in the area of present-day municipality of Kraljevo have been treated in the article only in the period between 1834 and 1839.

These changes reflected particularly and were closely tied with the population and property censuses, since the censuses were founded, implemented, and their results recognized in these territorial frameworks.

According to the *Sumarnik konškrpcije stanovništva i imovine u Srbiji 1834. godine*, the then 69 settlements and the monastery of Studenica were divided into three counties and eight captaincies.

According to a census of tax-paying heads, houses, and members of peace courts from 1839, 74 settlements were divided into six counties and 35 municipalities.

This division into counties and municipalities as existed in 1838/39 will remain in force without greater changes until the territorial expansion of Serbia in 1878, and 10 years later.

Насељена места на данашњој територији општине Краљево
забележена 1834. године (Карту урадио Р. Ћирић)

Насељена места на данашњој територији општине Краљево
забележена 1839. године (Карту урадио Р. Ћирић)

КАРАНОВАЦ – ЗНАЧАЈАН ТРГОВАЧКИ ЦЕНТАР СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ

Милан М. МАТИЈЕВИЋ

Благомир БИШЕВАЦ

У средњем веку су кроз Србију пролазили веома важни трговачки путеви који су спајали веће трговачке центре поморских крајева и средње Европе са Византијом и Малом Азијом, између којих се одвијала веома жива трговина. Преко садашњег подручја општине Краљево пролазио је Дубровачки друм, „којим се за 15 дана из Дубровника преко Раса, Ибра, Плане и Топлице стизало у Ниш. Њиме су се највише додиривале приморска и италијанска трговина и западна култура у Србији.“¹ Избијајући на Ибар, Дубровачки друм се рачвао у два правца, на исток прелазио Ибар, ишао на Плану, а одатле за Ново Брдо, а други правац је скретао на север уз Ибар према Угарској.

Пропашћу средњовековне српске државе њене територије потпадају под власт Отоманског царства, чиме се пресецају путеви којима су одржаване трговачке везе са суседним земљама. Отимањем од становништва и високим наметима отомански освајачи пресудно утичу на враћање производње на натурални облик, што је утицало и на смањење робно-новчане размене. Ранији трговачки центри средњовековне Србије губе значај у привредном животу земље и замиру.

Крајем XVIII века долази до снажнијег раслојавања феудалних односа унутар Отоманске империје. Ово доводи и до значајних промена у Србији. Поново се успостављају трговачке везе градова из Србије са Дубровником, Аустријом, Угарском и другим земљама. На путевима око караванских станица почело је бројније окупљање становништва и трговаца ради обављања робно-новчане размене.²

---

¹ Милорад Н. Ђерић, *Општа историја трговине*, Београд 1929, 224.

² Никола Вучо, *Привредна историја Србије*, Београд 1955, 152–154.

Повољни географски услови утицали су да се Карановац од свог оснивања развија као важно трговачко насеље. Бржи привредни развој Карановац доживљава после аустријско-турског рата (1788–1791), када је граница између Аустрије и Турске била успостављена на Западној Морави. На овој реци према селу Сирча успостављен је гранични прелаз и царинарница. Већи број трговачких каравана је користио овај гранични прелаз за своја путовања према средњој Европи и северу. Ово је допринело да Карановац постане значајна караванска станица на раскрсници важних трговачких путних праваца. Поред тога, Карановац је са повољним природним условима и околином имао веома значајну улогу у привредном животу за време турске власти.³

Повољни природни услови омогућили су развој пољопривреде, нарочито ратарства и сточарства. У долинама река Ибар и Западна Морава била је заступљена разноврсна пољопривредна производња, а у планинским пределима становништво се бавило сточарством. О развијености пољопривреде путописац Феликс Каниц крајем XIX века је записао: „У равници око Чачка и Краљева згуснуло се целокупно гајење житарица у округу. Ближе податке о производњи жита не наводим због знатног проширења округа од 1896. Подаци за 1893. којима располажем не дају довољно јасну слику данашњег стања. Уопште узевши, напредак пољопривреде у овом крају истиче се као примеран. Сада се више гаји кромпир, који је у јужни део округа још 1787. увезен из Угарске. Око Краљева успева добар дуван, има много винограда, а на југу само по брдима око Студенице, јабука, крушака, кајсија, шљива, ораха и трешања има свуда, али се сразмерно врло мало ради на оплемењивању воћа. Знатан део земљишта је остављен под ливадама и пашњацима који исхрађују прилично богат фонд стоке. По броју оваца, овај округ заузима прво место у земљи – 1896. их је било 287 000, осим тога пописано је 107 000 свиња, 61 400 говеда, 21 200 коња, као и 11 000 кошница; нажалост још увек има 27 300 коза које наносе велике штете богатим шумама.“⁴

Остварена производња у ратарству и сточарству у околини сврставала је Карановац у ред јачих привредних центара Пожешке нахије. Околно становништво вишкове својих производа износило је на карановачке панађуре, на којима се окупљао велики број трговаца из Краљева, из српских земаља под турском влашћу и из других земаља.

³ Милан Матијевић, *Карановачки панађури*, Краљево 1991, 8.

⁴ Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, I, Београд 1985, 480.

Услед раслојавања феудалних односа почела је да слаби турска власт, која је све више узмицала под притиском нових економских односа. Под утицајем насталих економских и друштвених промена почетком XIX века почињу снажније да се испољавају ослободилачке тежње у Србији, што је довело до Првог српског устанка.

У току Првог српског устанка Карановац је био јако турско војно утврђење, које је имало веома важан економски, саобраћајни и стратегијски значај. У циљу неутралисања овог значаја, српски устаници су у току Устанка, средином 1805. године, запалили насеље и из њега истерали Турке.⁵

Обнављање насеља у време Првог српског устанка било је подређено стратегијском значају у борби за ослобођење. Карановац као најближе место ослобођене Србије на путном правцу према неослобођеним деловима Србије, Новом Пазару, Митровици и другим градовима под турском влашћу, имао је веома важну улогу у трговини стоком, кожом, вуном, медом, маслом и другим производима. Највећи обим трговине стоком одвијао се преко карановачког панађура. У то време у Карановцу почиње нагло да се развија трговина. Њоме се баве сви слојеви становништва. Нагли развој трговине утицао је да се у Карановцу 1808. године оснује *ћумрукана* – царинарница. Привредни развој Карановца прекинут је после пропасти Првог српског устанка, да би Турци 1813. године спалили Карановац и насеље скоро потпуно уништили.⁶

У Другом српском устанку, половином јула 1815. године, Карановац је међу првим местима ослобођен. Тада у њему дефинитивно престаје непосредна турска власт. Одмах после ослобођења насељава га становништво из јужних и југозападних делова неослобођене Србије. Међу њима је било доста занатлија разних занимања, који ће битно утицати на привредни развој, а пре свега на развој занатства и трговине. У ово време власт је подстицала оживљавање трговине. Панађури су обновили свој рад. Међу првим панађурима који су обновили свој рад били су они у Ваљеву, Неготину, Шапцу, Пожеги, Ћуприји и Карановцу.⁷

Двадесетих година XIX века, у време оживљавања привреде после Другог српског устанка на тржишту је било доста нереди и проблема. Власти су настојале да уведу више реда на тржишту па је 13. јула 1839.

⁵ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, Београд 1954, 308.

⁶ Драган Драшковић, *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Краљево 1997, 3.

⁷ М. Матијевић, *нав. дело*, на више места.

године донета *Уредба о држању панађура*. Према овој уредби први пут су законски установљени панађури у Србији, потврђени су традиционални и основани нови. У то време извршна власт је била организована у седамнаест окружја, и у сваком окружју је установљен по један панађур. Било је установљено две врсте панађура: тродневни и петодневни. На тродневним панађурима су продавани *земаљски производи и марка*, а на петодневним и *страноземни еспапи*.

За *Окружје Чачанско* панађур је Уредбом био установљен у Карановцу као традиционално познатом панађуру из ранијег времена.⁸ Карановачки панађур се одржавао *о Ивану дне*, 24. јуна по старом календару. Овај панађур је задржао традицију *марвеног панађура*, али на њему су се све више продавали и *други еспапи*. После доношења ове уредбе дошло је до оживљавања трговине на панађурима.

Увођење реда у трговању према новим прописима ишло је доста споро. Због тога су власти биле принуђене да чешће врше измене прописа и измене у врстама панађура, претварајући тродневне у петодневне, односно домаће у међународне.

Већа заинтересованост становништва и трговаца за учешће на карановачком панађуру, који је био на гласу по доброј понуди стоке и разне робе, као и по успешној организацији, све више је довлачила трговце из других вароши и страних земаља. На панађур је доношена роба која није могла да се продаје на тродневним панађурима према законским прописима. Оваква широка понуда је одговарала становништву. Панађурски органи су извештавали надлежне државне органе о стању на панађурима и преносили жеље њихових учесника. Ову жељу трговаца и народа, „начелство ово узевши призреније мнение свое овде у покорности излаже то, да се ови тродневним вашарима свакога реда еспапи из отечестава нашег, који се доносили буду продају да се тиме поступком трговини бољи пут отвори, а народ потребе своје далакше и удобном ценом набавити може“.⁹

На основу поднетих извештаја среских органа, представки и молби грађана Попечитељство је 18. децембра 1850. године под бројем П N° 920 дало мишљење да се карановички панађур који је према *Уредби* установљен као тродневни, преобрати и унапреди у петодневни панађур, на коме ће се моћи продавати и страни производи. Попечитељ внугтрених дела Илија Гарашанин је 15. јануара 1851. године, под N° 473, упутио

⁸ Архив Србије (даље: АС), Уредба о држању панађура, 1848. године

⁹ АС, Министарство унутрашњих дела (даље: МУД) – П, Ф 4, 1849.

У К А З Ђ.

Попечительству Внутреннѣ Дѣла.

Поводомъ гымъ, што в Попечительство Внутреннѣ Дѣла' у споразумѣнію съ Попечительствомъ Финансѣ подѣ 15. пр. мес. ов. год. П. Н. 4731. одѣ пр. год. Совѣту предложило, да се тридневный панаѣурѣ Карановачкѣй у петодневный преобрати, и да се дозволи на истомъ кромѣ наши' Отечественны' производа' и друге странне еспапе и производе продавати, Я самъ исто предложеніе Попечительства Внутреннѣ Дѣла' уважію, и согласно съ мнѣніемъ Совѣта одѣ 3. ов. мес. № 51. рѣшио: да се у напредакъ на Карановачкомъ панаѣуру могу петодневно кромѣ наши' Отечественны' и други странны производн и мегки еспапи доносити и продавати; на кой конацѣ Я и настоѣій Указъ Попечительству Внутреннѣ Дѣла' одпуштамъ ради надлежнотѣ нѣговогѣ по истоме дѣйствовани.

В. № 124.

19. Февруаріа 1851. год.

У Бѣограду.

(М. П.) **Александръ Караѣорђевиѣ**, с. р.

Князь Србскіа.

*Княжескій Представникъ и Попечитель
Иностранны Дѣла, Кавалѣръ.*

Авраамъ Петровиѣвиѣ. с. р.

Указъ Къаза Александра о унапређењу карановачког панаѣура од
тродневног у петодневни (АС, С, 1851)

предлог Совету на одобрење да се карановачки панађур преобрати у међународни. У свом предлогу он наводи: „Варош Карановац важно је у Србији место; ово да напредује, Правителство наше треба на руци да буде, које ће тим му помоћи, што ће панађуру његовом бољи значај придобити.“¹⁰ Кнез Александар је прихватио предлог Совета и 19. фебруара 1851. године потписао *Указ о превођењу карановачког панађура од тродневног у петодневни*.¹¹

СОВЕТУ КЊАЖЕСТВА СРБСКОГ

По мнениу од 3. ов. мец. и год. № 51. ја сам нуждну препоруку о томе на надлежна попечителства допустио, како да се у напредак на карановачком панађуру могу петодневно, кроме наши отечествени и други страни производи и меки еспапи доносити и продавати.

№ 124

19 фебруарија 1851. год.

А. Карађорђевић

у Београду

Превођењем карановачког панађура у виши ранг створени су услови за бржи развој Карановца као трговачког центра.

Промет се после овог Указа осетно повећао. Број продајних говеда на панађуру се – са 350 грла у 1850. години – повећао на 565 грла у 1854. години, а што показују подаци из табеле:¹²

Преглед продаје стоке на карановачким панађурина

Година	Продато					Трамљено	
	говесда	коња	телаци	ждребади	осталог	говесда	коња
1844	299	289	4	12	59		99
1845	271	239			1		60
1846							
1847	428	380			21		58
1848							
1849	425	501			24		99
1850	350	408	19	10	29		101
1851	594	292			16		115
1852	742	407			184	85	
1853							
1854	565	316	90	22	1		80

¹⁰ АС, Совјет (даље: С), № 55, 1851.

¹¹ АС, С, № 55, 1851.

¹² Табела је сачињена на основу известија Начелничества Окружја Чачанског Попечителству внутрени дела: АС, МУД – П: Ф 12, 8, 1845; Ф 5, 37, 1847; Ф 8, 31, 1848; Ф 4, 54, 1849; Ф 7, 80, 1850; Ф 11, 39, 1851; МУД – Е: Ф 1, 3, 1852; Мин. фин. Е: Ф 3, 41, 1854; за 1846, 1848. и 1853. нису пронађени подаци.

Велики промет стоке повољно је утицао на развој сточарства на подручју целог окружја. Сточарство постаје најразвијенија пољопривредна грана. Колико је гајено домаће стоке на овом подручју показују пописи становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, што се може видети из следећег прегледа.¹³

Чачански округ, Краљевски срез

Година	коња	говед	свиња	оваца	коза
1866	1 485	13 818	10 480	20 226	2 054
1895	1 806	18 048	9 704	26 845	4 706

Остварени промет подигао је углед карановачком панађуру. На панађур је долазио велики број трговаца. У извештајима које је подносио срески начелник навођени су подаци из којих крајева земље и иностранства су трговци долазили. Тако се, на пример, у званичним извештајима наводи: „Продавци су са живом стоком из суседни окружја а продавци мртве стоке, како рубе шивене из Ужица, Крагуевца и Београда. Купци пак живе стоке као краве и волове, били су из београдског, крагуевачког, крушевачког, јагодинског и ваљевског окружја, а купци кљусаци понајвише из Ужица у Србији, из Ниша, Дибра, Лесковца, Скопља, Пазара и Врање у Турској, а купци остали производа били су из суседни окружја.“¹⁴

Овакав развој трговине је допринео да се Карановац развије у значајан привредни центар. Према попису из 1863. године у Карановцу је радила 71 трговачка радња, 33 механе и 114 занатских радњи, од ког броја су: 39 трговаца, 25 бакалина и 7 шпекуланата. Поред трговаца, у вароши је радило: 33 механе, 15 абација, 11 мутавија, 19 терзија, 7 ковача, 1 поткивач, 4 налбантина, 1 кујунџија, 1 колар, 8 дунђера, 4 сарача, 2 самарџије, 1 калаџија, 1 фишекџија, 2 туфегџије, 7 чаругџија, 1 грнчар, 4 мумџије, 4 басације, 6 бојација, 3 ђурџије, 1 папуџија, 3 екмешџије, 4 берберина и 4 рабације.¹⁵

На карановачком панађуру се, поред стоке, продавала и разна друга роба. Многи трговци и занатлије из ближе и даље околине који су имали протоколисане фирме долазили су у Карановац у време одржавања панађура. Ово интересовање трговаца за Карановац увек је било велико,

¹³ АС, *Државопис Србије*, Попис кућевне стоке у Србији, Статистика К–31/ц, 1866.

¹⁴ АС, Мин. фин., П, Ф 6, 107, 1850.

¹⁵ АС, Пописне књиге из 1863. године.

како у време развоја тржишта у Србији после ослобођења од турске власти, тако и крајем XIX века. Промет који се обављао на карановачком панађуру окупљао је велики број трговаца. За успешније обављање нараслог промета на панађуру уређиван је простор за трговце, грађени су дућани, колибе и шатори, што се може видети и из следећег прегледа.

Преглед
изграђеног простора на карановачком панађуру¹⁶

Година	I класе	II класе	III класе	Колибе и шатори	Укупно уређених места
1845				10	10
1846				43	43
1847	12	20	4		36
1848	7	9	6		22
1849	13	24	11	55	103
1850	10	21	25	41	97
1851	15	42	50	30	137
1852	23	12	11	42	88
1853	20	15	10	42	87
1854	33	3	13	29	78

На панађуру је остваривана не само велика продаја стоке већ и велики промет других производа. На петодневном карановачком панађуру одржаном од 22. до 28. јуна 1854. године продато је 30 кола дрва, 20 кола сена, 18 кола шуме, 40 кола вина (а 35 кола вина је раскрчмљено), 10 кола ракије, 40 товара пшенице и пшеничног брашна, 50 товара кукуруза, 30 товара кукурузног брашна, 20 товара јечма, 20 товара луча, 20 товара вина, 15 товара дувана, 10 товара вуне, 20 товара ракије, 5 товара пасуља, 4 товара лонаца, 2 товара козине и осталог еспапа. На овом панађуру продато је 970 говеда, 34 телета, 525 коња, 18 ждребади, а 44 их је трамплено. Од пијачне трошарине карановачка општина је остварила чист приход од 21 490 чаршијских гроша и 34 паре.¹⁷

¹⁶ Табела сачињена на основу података садржаних у документима попутим у нап. бр. 8.

¹⁷ Види нап. бр. 8.

За време трајања панађура да би се услуживали сви они који су на панађур долазили отваран је и велики број механа, што се може видети из следећих података.

Преглед
изграђених механа на карановачком панађуру¹⁸

Година	I класе	II класе	III класе	Укупно
1845				10
1846	1	1	5	7
1847	1	1	6	8
1848	1		13	10
1849			13	13
1850	1	2	6	9
1851	2	3	7	12
1852	2	3	9	14
1853	2	4	10	16
1854	3	6	9	18

Приходи од панађура представљали су велику ставку у годишњем буџету општине. Тако су приходи у буџету карановачке општине за 1867/68. од панађура планирани да износе 2 200 гроша, а износ укупног прихода буџета – 26 979 гроша.¹⁹

Крајем XIX века интензивнијим развојем унутрашњег тржишта у Србији панађури губе на значају. Гасе се многи панађури, а један број их се претвара у трговишта са масовном понудом разноврсне робе, занатских производа које, поред домаћих трговаца, нуде и трговци већином из Аустро-Угарске. Ови трговци са собом доносе и нови назив *вашар* који потискује ранији грчки назив *панађур*. Повећан је и број вашара. Упркос свим променама, краљевачки вашар се одржао до данашњих дана као један од најпознатијих сточарских вашара у Србији. Данас се у Краљеву одржавају три вашара годишње: пролећни (6. 7. и 8. априла), летњи (12. 13. и 14. јуна) и јесењи (22. 23. и 24. октобра).

На краљевачке панађуре долазили су купци из Турске, Грчке и Аустрије. Домаћи трговци су куповали стоку ради извоза у стране земље. Пословима извоза стоке бавили су се сви слојеви становништва. На страним пијацима виђани су и ситни трговци и шпекуланти из Краљева. Наступали су појединачно, неорганизовано. Увидевши да ово стање није

¹⁸ Види нап. бр. 8.

¹⁹ Архив Србије, Мин. фин., Е-Ф, 8-п, 51, 1867.

добро, а под притиском крупних домаћих трговаца извозника, власт доноси *Упутство* којим је заведен еснафски систем у организовању извозне трговине. Према овом упутству *Еснафи трговаца извозника* су могли постојати само у варошима које су биле окружна седишта, а са посебним одобрењем Министарства народне привреде и у појединим већим извозним трговачким местима поред границе. Почетком 1897. године у Србији су формирана двадесет четири *Еснафа трговаца извозника*, међу којима и *Еснаф трговаца среза Жичког*.

На молбу Срећка Миловановића, трговца из Краљева децембра 1896. године Министар народне привреде је дозволио да трговци из Краљева и околине могу да формирају *Еснаф трговаца извозника среза Жичког*, о чему пише среском начелнику:

“Министарство народне привреде
П.Б.6424
22. децембра 1896. године
У Београду

НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА ЖИЧКОГ

На молбу Срећка Миловановића овдш. препоручујем вам, да одмах по пријему овог акта позовете све трговце из Краљева, а по могућности и из околине, и настојте да образују извознички еснаф саобразно чл. 6 Упутства, које је Министар Народне Привреде прописао за извозничке еснафе и које вам је раније послато. Кад еснаф буде образован, ви ћете поднети извештај, у коме ћете означити:

1. Име и презиме часника еснафа;
2. Име и презиме сваког члана еснафа и место живота;
3. На коју суму капитала плаћа порез сваки члан.

Приложено уверење предаћете еснафу за његову архиву, а овај акт доставити подручном ми Министарству.

Министар
Народне Привреде
Љуба Клаић²⁰

На основу овога одобрења у Краљеву је 8. јануара 1897. године формиран *Еснаф трговаца среза Жичког*. У Еснаф је било учлањено 16 већих трговаца који су се бавили извозом стоке. За старешину Еснафа био је изабран Никола Кнежевић, а за његовог помоћника Аврам Крстић. За часнике Еснафа изабрани су: Никола Бугарчић, благајник, Јован Ј. Марковић, Петар Кузмановић и Мијаило Чебинац, а за деловођу изабран је Светозар Дилбер.

²⁰ Архив Србије, МНП, П, Ф 23, бр. 9/97, 1898.

Услов за учлањење трговаца у Еснаф трговаца извозника био је да се плаћа порез на најмањи износ капитала од 6 000 динара, што је био и законски прописани минимум. Било је, међутим, трговаца извозника пољопривредних производа који су плаћали порез на основни капитал и од 15 000 и 21 000 динара. Тако су преко утврђеног минимума Еснаф и крупни трговци успели да у почетку елиминишу ситне трговце и шпекуланте да се баве извозом. Ово показује да је постојала заинтересованост и крупних краљевачких трговаца да се баве извозом.

Потписицу Среза Жичког
Краљева

Господин Министар Народне Привреде актом својим од 19 децембра 1896 године П. Б. 6424 дозволи је по молбу Сретног Митовановића одмах, да одмах и из ослепити шрпобуч извозници могу образовати еснаф шрпобуча извозника, по основу чегу сакупити су се данас ишли, и прито правилима еснаф одређено. За Сторешиницу еснафа изабрани су Ј. Митовану Кичевићу шрп. из Краљева за председател и помоћници Ј. Аврамовићу и Краљева за чланове Јовану Ј. Марковићу Петру Бузмановићу и Митовану М. Митовану за благајну Митовану Бугарићу а за дописицу Свештозару М. Митовану о чему вас упућује извештавано и еснаф чланова са у вратилима ишлима еснафто с молбом да дану уградите четирима и падамент извештаје извештаје о образовану еснафа

8 Јануара 1898 године
у Краљеву

Зодушаву Јановића
Митовану Радосићу

Сторешиница Еснафа
М. Митовану

Извештај начелнику Среза о формирању Еснафа
трговаца извозника Жичког среза (АС, МНП, Ф 23, бр 9/1898)

Списак трговаца чланова извозничког еснафа

Име и презиме	Одакле је	На коју суму капитала плаћа порезу	Коју извозничку радњу упражњава	
I ЧАСНИЦИ ЕСНАФА				
1. Никола Кнежевић	Краљево	15 000	земаљски производи	Старешина
2. Аврам Крстић	"	21 000	земаљски производи и стока	помоћник
3. Никола Бугарчић	"	6 000	стока	благајник
4. Јован Ј. Марковић	"	6 000	"	члан одбора
5. Петар Кузмановић	"	6 000	"	"
6. Мијаило Чебинац	"	6 000	"	"
7. Светозар Ристић	"	6 000	"	"
II ЧЛАНОВИ ЕСНАФА				
8. Исидор Радовановић	"	6 000	"	члан
9. Коста Максимовић	"	6 000	"	"
10. Никола Јелисијевић	"	6 000	"	"
11. Срећко Миловановић	"	6 000	"	"
12. Антоније Милановић	"	6 000	"	"
13. Сретен Протић	"	6 000	"	"
14. Светозар Буњак	Рибнице	6 000	"	"
15. Василије Рајковић	Драгчића	6 000	"	"

Крај XIX века Краљево је дочекало као развијен трговачки центар у југозападној Србији, које је имало 32 бакалске радње, 49 осталих трговачких радњи, 17 шпекулативних фирми за промет пољопривредних производа и *Еснаф трговаца извозника среза Жичког*.

Овакво стање определило је да се Краљево развија као трговачки центар на раскрсници важних саобраћајница у Србији и да постане привлачно место за пласман индустријског капитала.

KARANOVAC – AN IMPORTANT SERBIAN COMMERCIAL CENTER IN THE 19TH CENTURY

Summary

Favorable geographical conditions determined that Karanovac be developed from its foundation as a commercial center. The settlement saw rapid development after the Austro-Turkish war (1788-1791), when a border was set up on the Zapadna Morava River. A customs was opened at the new border, near the village of Sirča. Numerous commercial caravans used the border crossing on their travels to the north, toward Central Europe.

During the First Serbian Insurrection, Karanovac was a Turkish military fort, with important strategic significance and a caravan station. The insurgents tried to break into the settlement, and so burned it in 1805, and routed the Turks.

The geographic position and the development of cattle-breeding have placed Karanovac among the strongest commercial centers of the Požega nahi. As the closest spot toward the non-liberated parts of Serbia, on the road toward Novi Pazar, and Mitrovica, it placed an important role in the trade of cattle, leather, wool, honey, butter, and other farm produce. Already in 1808, a customs office opened in Karanovac. The economic restoration of Karanovac ceases after the fall of the First Serbian Insurrection, and the Turks burned it in 1813. In the Second Insurrection in 1815, Karanovac was among the first to be liberated. Trade and fairs played a key role in the reconstruction of the economy at this time in Serbia. The Karanovac fair was among the first to begin work in the liberated country. Trade is legally regulated in 1848, with a Regulation on Holding of Fairs. The regulation envisages the "holding of a three-day fair for the Čačak district in Karanovac on Ivan's day on 24 June." In addition to cattle, other farm produce was sold at the fair, as well as commodities from other countries. The authorities supported the development of trade at the fair, thus official Ilija Garašanin sent a proposal to the Sovjet that the Karanovac fair be enlarged into a five-day international fair. The proposal said: "The town of Karanovac is an important place in Serbia; it should be developed. The Administration should be at hand to assist this, to give more importance to the fair." Prince Aleksandar accepted the proposal by the Sovjet and on 19 February, 1851, signed a decree extending the fair to five days. After this, trade increased immensely. Buyers from Turkey, Greece, and Austria came to the fair. Reports say that 742 cows, 407 horses, and 102 heads of other cattle were sold at the fair in 1852. This accelerated the town's development, the trades and crafts. According to the 1863 census, there were 39 tradesmen in Karanovac, 25 groceries, and 7 speculators. Five guilds in the town comprised 123 craft shops of various branches.

At the end of the 19th century, a number of prominent tradesmen dealt in the export of cattle, agricultural products and produce. On 8 January, 1897, they formed the Žiča District Export Traders' Guild. The guild was by far renowned for dealing in the export of cattle and farming produce.

Kraljevo moved into the 20th century as an important commercial center on the crossroads of important communications in Serbia, in which three annual fairs were held, and in the town, 32 grocery shops, 49 other shops and 17 speculators' stores for trade in agricultural products were controlled in the town. The achieved level of development of trade created comparative advantages for further economic development of Kraljevo and the areas drawn to it.

АКЦИОНАРСКЕ ШТЕДИОНИЦЕ И БАНКЕ У КРАЉЕВУ ДО 1915. ГОДИНЕ

Милован СЕКУЛИЋ

Краљево је у последње две деценије XIX века бележило убрзан привредни развој. Захваљујући повољном геополитичком положају оно постаје привлачно за становништво суседних крајева па у XX век улази са 610 домова и око 3 238 становника различитих професија и занимања. Већ крајем прве деценије XX века Краљево је израсло у важно градско урбано насеље у том делу Краљевине Србије, с развијеном трговином и бројним занатима различитих струка, организованим у еснафске струковне организације. Непосредно пред Први светски рат у граду је регистровано преко 80 трговачких радњи од који су 32 биле бакалске док их се 17 бавило прометом пољопривредно-сточарских производа.

Снажан привредни полет утицао је на брже раслојавање локалне чаршије и издвајање богатијег слоја трговаца, занатлија и земљопоседника, који су располагали, за то време, значајном новчаном акумулацијом. У таквим економским односима осетила се неодложна потреба за оснивањем првих новчаних установа, које би гарантовале финансијску потпору у сигурним кредитима и омогућиле примање и чување новца на оплодњу. Жеља да се то оствари ујединила је најбогатије представнике пословног света из редова месног становништва у заједничком захтеву за оснивањем првих новчаних акционарских предузећа у форми приватних штедионица, задруга и банака. Тако се у Краљеву, до 1915. године оснивају четири завода: *Краљевска акционарска штедионица*, *Краљевска акционарска задруга*, *Акционарско друштво Матарушка Бања* и *Краљевска привредна банка за помагање трговине и индустрије*.

Заједничка карактеристика била им је у томе што су спадали у групу мањих новчаних предузећа којих је у то време у Србији било у свим

већим варошима, што им је почетна главница била мала, обезбеђивана преко самих оснивача, што су своја новчана средства улагали у токове финансијског капитала, што су оснивана из политичко-стрanaчких разлога и што су тешко пострадали за време трогодишње аустроугарске окупације. По ослобођењу њихов рад се уз доста потешкоћа обнављао. Веома је оскудна и грађа која се чува у Архиву Србије, што представља посебну тешкоћу у обради њихове пословне активности до 1915. године.

КРАЉЕВСКА АКЦИОНАРСКА ШТЕДИОНИЦА

Иницијатива за оснивање ове, прве кредитне установе у Краљеву потекла је од најбогатијих месних трговаца и занатлија, као и других обртника и државних чиновника те средине. Тако је 27. јануара 1885. године одржан збор заинтересованих у Краљеву, на коме је изабран одбор од седам чланова за израду статута и обављање осталих припрема за оснивање штедионице. Одбор је радио у саставу: прота Мијат Ђ. Радосављевић, председник, и Јован Новаковић, Јован П. Сарић, Никола Кнежевић, др Илија Коловић, Љуба Новаковић и Милош Ристић, чланови. Десетог фебруара исте године, по обављеним припремним пословима, одржана је Оснивачка скупштина на којој је усвојен Статут *Краљевске акционарске штедионице* и изабран привремени управни одбор од тринаест чланова. Два дана касније (12. фебруара) припремни управни одбор о томе обавештава министра народне привреде и моли да се њихова жеља озакони, образлажући то следећим речима: „Прожмати дубоким уверењем да је стварање лакшег и сигурнијег кредита главна потпора унапређењу и земљорадње, и радиности, и трговине – покренута је овде у Краљеву мисао да се оснује акционарска штедионица.“ Молбом је тражено да надлежни министар што пре потврди статут „како би штедионица могла почети свој рад“.¹ На ову молбу министар Д. Рајовић одговорио је позитивно доношењем одлуке о формирању завода ПБр. 418 од 19. фебруара, што је омогућило да штедионица јула 1885. године званично отпочне с радом.

У свом раду до средине 1915. године *Краљевска акционарска штедионица* одржала је 27 редовних и ванредних скупштинских седница својих акционара, на којима је вршена анализа пословања. Статутом је прецизирано да рад штедионице траје двадесет година с правом

¹Архив Србије (даље: АС), П, Ф, IV, 19185, Молба привременог управног одбора министарству народне привреде, N-5, 12. II 1885.

скупштине акционара да тај рок продужи. Рад је могао престати и пре истека предвиђеног рока „ако то реше најмање $\frac{2}{3}$ акционара који претежавају $\frac{3}{4}$ издатих акција“, а одлуку скупштине о томе спроводи ликвидациони одбор састављен од пет чланова акционара и четири члана управног одбора.²

У првим одредбама Статута наглашава се да је основни циљ Штедионице „стварање услова и могућности да би могао сваки своју како већу тако и мању уштеду на сигурно место и на приклад остављати с једне стране и с друге стране, да би могао лакше, у случају потребе до повољног кредита доћи“ те се оснива новчано акционарско друштво састављено из удруженог капитала акционара. Чланови су му сами акционари, а потписи председника и једног члана управе депоновани су код окружног суда. Почетни основни капитал Штедионице износио је 250 000 динара, састављен од 5 000 комада акција од по 50 динара, од којих је првом упису изложено 2 000, док је за осталих 3 000 акција договорено да се пуне у оптицај када одлуку о томе донесе скупштина акционара. Право уписа другог дела акција имали су удеоничари првог уписа, али на онолико комада акција колико су у првом уплатили. Уложени капитал удеоничарима није се могао вратити у време трајања рада кредитне установе и служио је као гаранција за све обавезе штедионице. Основни капитал се уплаћивао тако што се при упису за сваку акцију давало по два динара, а остали део у недељним ратама по 50 динарских пара, и то преко привремених признаница које су гласиле на име власника. По измирењу целокупне уплате издавале су се формалне акције. Уз сваку уписану акцију уплаћивано је још по пола динара за потребе оснивачких трошкова, а пренос акција на друго лице вршен је „простим писменим преносом на полеђини“. Удеоничаре који се нису придржавали предвиђених рокова уписа и уплата штедионица је обавезивала додатним давањем по 10 пара од комада за свако одоцњење и за оне акционаре код који су тај рок прекорачили три месеца примењивана је санкција искључења, до тада уложени новац се враћао по одбитку 25% у корист резервног фонда, њихове привремене признанице су уништаване, а на њиховом месту издаване су друге и одмах излагане продаји. Свака акција имала је право на сразмерни део друштвене добити (дивиденде), а за своје обавезе према трећим лицима штедионица је гарантовала целим капиталом а акционари само уплаћеним улогом. Укупан обртни капитал предузећа састојао се од:

² *Статут Краљевске акционарске штедионице*, Чл. 85–87, 23.

а) уложеног капитала оснивача; б) улога на штедњу; в) интереса и других штедионичких зарада; г) зајмова обезбеђиваних путем реесконтовања меница код других новчаних завода или приватних лица.³

Новац на оплодњу приман је како од чланова тако и од нечланова штедионице, уз камату коју је управа повремено утврђивала и јавности саопштавала (у почетку 6%). Најмања сума која је могла представљати улог на штедњу била је 50 пара, а камата је обрачунавана на целе динаре „осам дана по предаји новца штедионици“ док је исплаћивана два пута у години – 1. јануара и 1. јула. Ако не би била подигнута у назначеном року, припајала се улогу. Власници улога на штедњу добијали су уложне књижице означене именом и презименом улагача, посебним бројем, висином улога и камате. После исплате целокупног улога књижице су враћане штедионици и поништаване. Статутом су прецизирани услови исплате штедње на следећи начин: на суму од једног до 100 динара одмах, од 101 до 250 динара после пет дана, од 251 до 500 после десет дана, од 501 до 1000 после петнаест, од 1 001 до 2 000 после двадесет, од 2 001 до 4 000 после двадесетпет, од 4 001 до 6 000 динара после тридесет дана, а све веће суме штедионица је исплаћивала четрдесетпет дана по подношењу захтева. Улагачи су били обавезни на придржавање назначених рокова, а ако се отказни улог са интересом не би подигао за петнаест дана од дана када је рок отказу истекао, сматрало би се да је улог поновљен и штедионица га је узимала на даље руковање.⁴

Краљевска акционарска штедионица је одобравала кредите по реду пријављених: 1) на менице; 2) на папире о вредности; 3) на адићаре (златне предмете); и 4) на непокретна добра. Менични кредит је гласио на динаре, меница је морала бити обезбеђена с два сигурна потписа, рок исплате није могао бити дужи од три месеца (91 дан), а право првенства на есконт имали су акционари штедионице. Највећи износ кредита кретао се до 2 500 динара; у случају да је неко тражио већи износ од предвиђеног, управа је посебном одлуком одобравала само онда ако се у каси налазило више од 10 000 динара слободног новца, и то само до половине те суме. „Сви зајмови, који се од штедионице траже а не прелазе цифру од 300 динара, имају првенствено право ма се који и раније за већи кредит пријавио.“ Штедионица је давала зајмове на своје, на државне хартије од вредности, затим Српске народне банке и других српских новчаних завода, на златне и сребрне предмете (адићаре) од

³ *Статут*, чл. 1–10, 1–3.

⁴ *Статут*, чл. 11–20, 3–6.

једног до три месеца, али је тај рок у одређеним случајевима управа могла и продужити. Зајмови су давани (од једног до три месеца) уз камату од 6%; на златне и сребрне предмете у висини 2/3 процењене вредности заложених ствари; на акције Српске народне банке и других новчаних завода у зависности од тренутне висине курса акција; на непокретна добра у висини половине процењене вредности непокретне имовине и на рок од три месеца; овај последњи се, „на захтев зајмотражиоца могао прџдужити највише до једне године“. Зајмови на непокретна добра осигуравани су хипотеком, која је за рачун штедионице била на снази до потпуне отплате дуга. Менице је штедионица есконтовала (куповала) с најдужим роком од три месеца и прописно осигуране; рок се могао продужити уз уплату у готовом 25% од њихове вредности и уз осигурање поузданим потписима. Код неуредних платиша дуга у предвиђеним роковима, Штедионица је своје право остваривала из залога „продајом на јавној лицитацији и без судске помоћи пре свију поверилаца“.⁵

Пословима *Краљевске акционарске штедионице* руководили су органи: скупштина акционара, управни одбор, контролни одбор и, повремено, надконтролни одбор и одређени број службеника. Скупштину су сачињавали сви присутни акционари на њеним седницама, које су могле бити редовне и ванредне; прве су одржаване сваког фебруара у години, а сазиване су тридесет дана пре одржавања седнице, „рачунајући од првог позива у Српским новинама“, а друге (ванредне) када то управни и контролни одбор одлуче, или на писмени захтев најмање тридесет акционара. Удеоничари који присуствују скупштинским седницама претходно депонују акције у касу предузећа, на основу којих стичу одређени број гласова: до десет депонованих акција – један глас, од десет до двадесет акција – два гласа, преко двадесет – три гласа, а више од три гласа нико није могао имати без обзира на број депонованих и поседованих акција. Скупштина је пуноправно одлучивала ако на њеним седницама присуствује више од половине издатих акција; за свако заседање биран је председник, деловођа (перовођа) и три члана за бројање гласова. Све одлуке доношене су „простом већином гласова“, а при једнакој подели гласова превагу је односила страна на којој је глас председника. У оквиру своје делатности скупштина је одобравала завршне рачуне и биланс за сваку протеклу пословну годину, одлучивала по предлогу управног одбора о увећању и смањењу основног капитала (главнице), одобравала фузију с

⁵ *Статут*, чл. 23–27, 7–8.

другим новчаним заводима и доносила одлуке о промени карактера штедионице, о измени и допуни појединих чланова статута, разрешавала старе и бирала нове чланове управног и контролног одбора, одобравала висину годишњих буџета, одлучивала о чистој добити и начину њене расподеле, решавала о продужетку и прекиду рада штедионице, утврђивала број чиновничких места и висину плата службеном особљу, одређивала висину награде члановима управног одбора изнад 10% одређених статутом, накнадно одобравала ванредне издатке за претходну годину, водила записнике о својим седницама и оверавала их. Предвиђено је било и бирање пет чланова из редова акционара ради прегледа извештаја управног и контролног одбора.⁶

Скупштина је бирала председника и дванаест чланова управног одбора на годину дана. Изабрани чланови били су одговорни лично и солидарно својом имовином (отуда депоноване у касу штедионице по 10 акција у виду кауције) за све штете причињене несавесним радом или невршењем послова. Седнице управног одбора одржаване су једном недељно ради управљања и вођења целокупне администрације и организовања и праћења уредног пословања, одобравања и праћења реализације кредита и зајмова, праћења реализације пласмана есконта и реесконта меница, обезбеђивања усаглашавања годишњих камата и стопе интереса, обезбеђивања прилива новца у каси и његовом најкориснијем пласману, предлагања скупштини на усвајање промена појединих одредаба статута и доношења програма рада, доношења годишњег извештаја и завршног рачуна о пословању штедионице и његовог подношења скупштини акционара на усвајање. За послове које обављају чланови управног одбора примају награду 10% чисте добити у виду тантијеме, од чега 3% припада председнику, а осталих 7% другим члановима. За време трајања мандата члановима је забрањено да се баве шпекулантским пословима, да купују ефекте штедионице на основу својих акција или да играју на берзи.⁷

Статутом је предвиђено да скупштина акционара бира контролни одбор од пет чланова на годину дана, који би полагали по 10 акција у штедионичну касу, а морали су поседовати и непокретно имање као гаранцију за савесно обављање рада. Контролни одбор вршио је целокупну контролу пословања штедионице, преглед њених књига, благајне и касе; месечних, полугодишњих и годишњих рачуна и биланса; разматрао је предлоге о подели остварене добити и био је дужан да о

⁶ *Статут*, чл. 44–54, 12–15.

⁷ *Статут*, чл. 55–69, 16–18.

„томе подноси извештај главној скупштини“. Редовном контролом успешно се обезбеђивало поштовање одредаба статута и спречавале и отклањале грешке у раду управног одбора и службеног особља.⁸

За обављање стручних послова штедионица је плаћала благајника, књиговођу и одређени број служитеља, који су били под директним надзором управног одбора. Посебно се водило рачуна о благајнику, који је обавезно у касу штедионице депоновао кауцију у вредности годишње плате у готовом новцу, вредносним државним папирима и папирима других новчаних завода, или у непокретном имању; на томе је текла камата чију је висину утврђивао управни одбор. Књиговођа је водио службене књиге штедионице (дневник примања и издавања и главну књигу), чувао архиву, водио протокол седница управног и контролног одбора, обављао кореспонденцију штедионице, састављао месечне изводе и годишње рачуне и „општи преглед о току радње завода“.⁹

Распоред друштвене добити и трошкова за сваку претходну пословну годину вршио се тако што су се претходно одбијали годишњи трошкови, потом 5% за резервни фонд, 10% за тантијему члановима управног одбора, а преостатак се као чиста добит (дивиденда) делио на све акције подједнако и исплаћивао акционарима „по свршетку годишњих рачуна и пошто се исти од скупштине одобре“. Прописано је било да сви трошкови учињени прве године око оснивања штедионице, као и трошкови око издавања акција, обезбеђења намештаја и друго „поделиће се у рачунима у првих 5 година“. Добијена годишња дивиденда која се не би подигла за пет година, од дана када се почне издавати, придодавала се резервном фонду. Резервни фонд се формирао издвајањем 5% од целокупне чисте добити за сваку пословну годину и сматран је имовином свих акционара, а служио је за покриће непредвиђених издатака и трошкова. Издвајање за фонд је престајало када би његова сума достигла вредност 25% постојеће главнице.¹⁰

Ради прилагођавања новим условима пословања поједине одредбе првог статута *Краљевске акционарске штедионице* мењане су и допуњаване до 1915. године; проширено је гласачко право присутних акционара на скупштинским седницама до највише шест гласова, делимично је смањен број чланова у органима управе, повећан број акционара, коригована висина годишњих камата и провизије (интереса), обустављено давање зајмова на сопствене акције, а једном и донета

⁸ *Статут*, чл. 70, 72, 19.

⁹ *Статут*, чл. 73–77, 19–20.

¹⁰ *Статут*, чл. 81–82, 21–22.

одлука о повећању основног капитала, што није доследно спроведено у проучаваном периоду.

Прва редовна скупштина акционара одржана је 12. фебруара 1886. године. На њој је анализирано шестомесечно пословање завода у претходној години. Потпунију слику постигнутих резултата даје нам рачун изравнања на дан 31. децембра 1885, из кога сазнајемо о реализацији годишњег плана на појединим билансним позицијама. Имовина је билансирана тако што је готовина у каси процењена на 597,35 динара; намештај – 2 084,30; менице – у портфељу 52 871, код Народне банке 6 385 – свега 59 276; зајам на залог 119; два дужника 4,10; дефицит до 31. децембра 160, или свега актива 62 250,75 динара. Дуг је на појединим позицијама вреднован: главница 34 518 динара; резервни фонд 195,60; улог на штедњу (камата) 9 539,65; обавезе по текућим рачунима износиле су 1 076, Народна банка 6 383, 40 (7 459,40); исплаћена меница која није враћена код Народне банке 675; приход по добитку расхода 863, или свега на сектору пасиве 62 250,75. Укупно стање имовине потврђује позитивно шестомесечно пословање, што је наредних година била карактеристика овог кредитног завода.¹¹

Седница IV редовне скупштине акционара штедионице одржана је 12. фебруара 1889. године; присуствовало јој је 99 акционара са 1 120 акција и правом на 237 гласова. Седницом је руководио председник управног одбора Јован Новаковић. Министра Народне привреде (комесар) представљао је начелник Краљевачког среза Љуба Обрадовић а присуствовало је и дванаест чланова управног одбора, четири члана контролног одбора и пет чланова натконтролног одбора. За деловођу седнице изабран је наставник Благоје Тодоровић, а посао око бројања гласова обавили су Павле Бугарчић, Глиша Радовић и Милентије Божовић. Од десет тачака дневног реда о којима се расправљало највише интересовања присутних привукао је предлог управног одбора о повећању основног капитала. У расправи о томе први је учествовао акционар Пера Спасојевић речима: „Ја сам господо акционари одсудно противан томе да се у саобраћај пусти ново коло акција с тога што сумњам да ће се поменути број акција моћи распродати и што се бојим да се тиме не убије вредност старим акцијама. За предлог нисам ни стога, што ће се пуштањем нових акција замрсити штедионички рачуни.“ Великом већином присутних његово мишљење је одбијено, па је

¹¹ АС, Т–Ф X – 66/1906, Биланс на дан 31. XII 1885.

председавајући саопштио да скупштина усваја „предлог управе о повећању капитала“.¹²

Рад штедионице у 1888. години нису пратила сумњива потраживања или штете друге врсте, а своја потраживања „наплатио је завод мирним путем и без судске помоћи“. Показало се, међутим, да је остварена добит мања за 75 динарских пара по комаду акције од остварења у претходној години (1887), због велике отплате намештаја и трошкова оснивања, додатног плаћања благајника, повећања непредвиђених трошкова, изгубљеног дела прихода од преноса таксе увећањем безимених акција, губитка 20 пара по меници које су постале монополске и због смањења наплаћивања интереса од 9%, „док је у прошлим годинама било 10 и 11%“. Једногласно је прихваћен и буџет расхода за 1889. годину у износу од 6 100 динара, или мање за 480 од претходне године. Усвојен је и предлог управе да акционари који држе новац на оплодњу исти „не пријављују пореском одбору ради оптерећења са порезом, јер завод мора сам на дивиденду која се буде показала у 1889. и на интерес који буде на штедње обрачунала, државну порезу и прирезе наплатити и државној каси предати“, како се тај део капитала не би двоструко оптерећивао.¹³

Штампање нових безимених акција коштало је завод 2 200 динара, због чега је прихваћен предлог управе да се та сума отплати (амортизује) у наредне три године (1890–1892). За ранији намештај, књиге и штампање првих акција у вредности од 5 630,20 исплаћено је током протекле четири године 4 320, остало за отплату 1 309,90 у текућој години, када се завршавала „исплата свију трошкова“ и отплаћена имовина остаје као чиста добит предузећу. „Ова велика отплата намештаја и трошкова оснивања код нас упливише и на дивиденду, јер што је мања отплата трошкова, тим већа дивиденда и обратио.“¹⁴

Више података о пословању Штедионице у 1888. години садржи њен биланс за ту годину, чији су бројчани износи на појединим позицијама дати на следећи начин:

Обрт благајне – од претходне године у каси је остало 116,02 динара, током 1888. примљено 1,041.168,72 или свега 1,041.284,74; током године издато је из благајне 1,039.353,71, па је крајем децембра каса имала 1.931,03 динара готовине.

¹² Исто, Т–ХП–93–1893, *Извештај управног одбора о раду за 1889. годину*; Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 374–377.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

Улог на камату – од претходне године остало је улога на штедњу у вредности 39.436,51 динар, у току 1888. године примљено на штедњу 52.536,35, у истој години капиталисана камата вредела је 1.848,06, или свега 93.820,92 динара; враћено од улога на штедњу током 1888. године 49.750,83, а остало на штедњи 44.070,09 динара.

Резервни фонд – стање у 1888. години 2.114,51 динара, од добити те године придодато 5% у износу 525,85, па је његова вредност 31. децембра износила 2.640,36 динара.

Менице на портфељу – наслеђени портфељ из претходне године у вредности 140.440 динара, есконтовано у току 1888. године у вредности од 932.437 или свега 1.072.877 динара; наплаћено је у истој години 831.532 а остало 241.345 динара. Од те вредности у остави код Народне банке налази се 72.210, у реесконту код Кредитне банке 20.630, па је стање портфеља 31. децембра 1888. године износило 148.505 динара.

Обрт меница – из претходне године остало је неисплаћено 17 комада меница у вредности од 8.455 динара, током пословне године (1888) поднето је на есконт 2 474 комада у вредности 995.897, или 2 491 акција у износу 1.000.352 динара; одбачено је 73 комада од 38.365 динара, одобрено 2 418 комада у вредности 965.987 динара, пре исплате повраћено назад 33 комада у износу 12.750 а остало за исплату 2 985 акција у вредности 953.237 динара. Од њих је током 1888. године исплаћено 2 348 комада у износу 932.437 динара, а остало за исплату у наредној години 37 комада акција од 20.800 динара. Од исплаћених 2 348 комада меница, акцептанти су: из Краљева 2 604 комада у вредности од 780.316 динара, из села истоименог среза 81 комад у вредности 31.066, Београда 7 комада вредности 2.680, из Поћута 1 комад од 90, Велике Дренове 4 комада – 965, Крагујевца 6 комада – 6.151, села Крагујевачког округа 18 комада – 8.200, Крушевца 6 комада – 8.700, Трстеника 59 комада – 45.395, села крушевачке околине 15 комада – 11.065, Ниша 10 комада – 1.515, Лесковца 3 комада – 230, Неготина 4 комада – 245, из Лађеваца 5 комада – 1.085, Чачка 27 комада – 7.320, Рашке 19 комада – 10.840, исто толико из Жежевице, Слатине, Студенице и Ушћа у вредности 16.635, или свега 2.348 комада меница у вредности од 932.437 динара. У односу на вредност појединих меница есконтовано је 323 комада од 100 динара, 1 482 комада од 100 до 500 динара, 397 комада од 500 до 1000 динара, 141 комад од 1000 до 2000 и 5 комада преко 2000 динара. Од исплаћених меница 11 комада је било са четири а све остале са три потписа. Током половине године забележена су 73 случаја протеста „због неисплате“ у износу 23.990 динара и све су наплаћене „пре него што су дате адвокату за наплату“.

Обрт меница у реесконту – крајем децембра протекле године у реесконту се налазила вредност од 97.440 динара, у току 1888. године послато у реесконт 96 730 или укупно 194.170 динара; из реесконта враћена сума 173.540, а 31. децембра остало у реесконту сума 20.630 динара.

Обрт меница у остави код Народне банке – до јануара 1888. године није било меница у остави, током те године послато у оставу 389.910 динара, исте године враћено из оставе 317.700, да би се 31. децембра налазила у остави вредност од 72.210 динара.

Зајам на залоге – од претходне године наслеђена вредност на залоге 1.975 динара, током 1888. издато 710, наплаћено 1.913, остало зајма на залог 772, од које суме на сопствене акције 80, на остале хартије од вредности 692, или укупно вредност зајма на залоге 772 динара.

Штедионица је 1888. године позитивно пословала и према рачуну добитка и губитка, јер приход износи 24.377,66, целокупан расход 13.859,99, а чиста добит 10.517,67 динара. Од чисте добити 5% дато је резервном фонду (525,85), на тантијему за управни одбор отишло је 10% (1.051,70), док дивиденда за поделу акционарима 8.940,12 динара. Скупштина је одлучила да се на сваку акцију подели по 4 динара, што износи 8.860 динара, а да се преостатак од 80,12 динара дода резервном фонду.¹⁵

Недостатак грађе онемогућава да се рад Штедионице сагледа у целини до 1915. године. Нешто више података сачувано је за 1899. па их дајемо у целини. О оствареним резултатима рада те године расправљано је на XV редовној скупштини акционара, одржаној 6. фебруара 1900, за коју је 45 удеоничара депоновало 714 акција с правом на 135 гласова. Седници је присуствовало 39 удеоничара са 626 удеоница и правом на 118 гласова. Подаци о присутнима на тој седници дати су у следећем списку:¹⁶

¹⁵ АС, Т–ХII–93–1893, Извештај управног одбора о раду за 1888; Б. Перуничкић, *нав. дело*, 380–385.

¹⁶ АС, Т–Ф–ХII–п. 6–1906, Записник присутних акционара XV редовној скупштини, од 6. II 1900; Б. Перуничкић, *нав. дело*, 427–428.

Име и презиме	Место	Број акција	Број гласова
Светозар Ж. Буњак	Краљево	20	4
Живко Буњак	Рибница	20	4
Никола Кнежевић	Краљево	50	6
Исидор Радовановић	Краљево	50	6
Јанићије Јовичић	Краљево	11	2
Божидар Н. Кнежевић	Краљево	30	6
Мијаило Ковачевић	Краљево	10	2
Душан Н. Кнежевић	Краљево	20	4
Ставра Анђелковић	Краљево	22	4
Станојка С. Анђелковић	Краљево	20	4
Јован Продановић	Краљево	21	4
Љубиша И. Радовановић	Краљево	30	6
Петар П. Богавац	Краљево	15	3
Живко Милићевић	Краљево	20	4
Павле Брушија	Краљево	12	2
Лазар М. Стефановић	Краљево	10	2
Стеван Савић	Краљево	25	5
Глиша Радовић	Краљево	10	2
Стеван Н. Кнежевић	Краљево	20	4
Миленко Петровић	Краљево	3	1
Крста М. Петровић	Краљево	3	1
Стеван Милосављевић	Краљево	25	5
Игњат Марјановић	Краљево	10	2
Живко И. Марјановић	Краљево	10	2
Божидар Новаковић	Краљево	10	2
Милован С. Томић	Краљево	10	2
Петар Кузмановић	Краљево	15	3
Милан П. Кузмановић	Краљево	10	2
Божидар Јовичић	Краљево	10	2
Сима Томић	Краљево	20	4
Алексије Марковић	Краљево	3	1
Миленко Митровић	Краљево	10	2
Милорад М. Митровић	Краљево	3	1
Димитрије К. Антоновић	Краљево	10	2
Аврам Ж. Крстић	Краљево	22	4
Драга А. Крстићка	Краљево	20	4
Драгутин С. Јовичић	Краљево	10	2
Лука Петровић	Краљево	3	1
Персида Ј. Петровић	Краљево	3	1
Свега		626	118

Највише акција од присутних поседовали су Никола Кнежевић и Исидор Радовановић – по 50 комада, Божидар Кнежевић и Љубиша Радовановић по 30, Стеван Савић и Стеван Милосављевић по 25, Ставра Анђелковић и Аврам Крстић по 22, Јован Продановић – 21, осморица по 20, остали сви мање од ових, а најмање – по 3 комада имала су четворица.

Према извештају управног одбора, рад штедионице у 1889. години „ишао је правилно и добро“. На зајмове које је давала штедионица је наплаћивала 10% годишње, а другима је плаћано: улагачима на штедњу 5%, Народној банци за зајам у сребру 5% и у злату 7,5% годишње. Приликом давања зајмова Завод је посебно водио рачуна да исти буду „снабдевени сигурним потписима“; меница пред судом током године није било нити штедионичког потраживања које је по Заводу несигурно. Захваљујући добро организованом послу и реализацији годишњег плана, обезбеђена је чиста добит од 8.000 динара, који су подељени акционарима у виду дивиденде по 4 динара од акције.

Годишња реализација по појединим гранама дата је у билансу у следећим износима:

АКТИВНИ ПОСЛОВИ

Благајна – наслеђено стање у каси од претходне године 24.624,75 динара, примљено у 1899. години 856.916,50 или свега 881.541,25; исте године исплаћено у готовом 865.162,20 а остало у каси 16.379,05 динара.

Меница портфељских – наслеђено у каси од претходне године 196.930 динара, есконтовано у 1899. у вредности 845.572, или свега 1,042.502; наплаћено меница за 813.092 а остало у каси у вредности од 229.410 динара.

Менице код суда – остало ненаплаћених из 1898. године у износу 1.015 динара, од тога наплаћено током 1899. године 6.815 а остало ненаплаћено 200 динара.

Зајам за залоге – остатак из претходне године износио је 5.608 динара, дато на залоге зајма током 1899. године 20.330, или 25.938 а остало 10.414 динара.

Гостионица штедионичка – и даље се води по цени коштања 18.200 динара.

Кућа штедионичка – наслеђено неамортизовано из претходне године 7.709,20 динара, у 1899. години амортизовано са својим приходом 432 а остало да се амортизује 7.277,20 динара.

Намештај гостионички – столица тишлерских 17 комада од 56 динара.

Разна актива – остатак разне активе из претходне године, која се састојала у депозиту, кауцијама и „обезбеди штедионичког потраживања“ у вредности 39.100 динара или свега – активни послови 321.036,25 динара.

ПАСИВНИ ПОСЛОВИ

Главница – уплаћених 2.000 комада акција по 50 динара или 100.000 динара

Резервни фонд у готову – остатак из претходне године 11.006,45 динара, у току 1899. повећано 540,85, свега 6.252,90; у истом периоду исплаћено Управи фондова на име одужења гостионичарског дуга 594,15 а остало у фонду 5.658,75 динара.

Резервни фонд у непокретности – остатак из претходне године 11.006,45 динара, у току 1899. повећан у вредности смањења гостионичког дуга Управи фондова 949,78, а остале у фонду 11.956,23 динара.

Улог на штедњу – наслеђена вредност из претходне године 123.676,70 динара, примљено у току 1899. године 54.351,40, свега на штедњи 178.028,10; враћено улагачима током године 60.754,10 а остало улога на оплодни у вредности 117.274 динара.

Дуг Народној банци у сребру – у току године задужење је било у вредности од 44.391,35 динара, у истом периоду одужено 16.950,05 а остало дуга у сребру 27.441,30 динара.

Дуг Народној банци у злату – остатак из претходне године вредео је 1.200 динара, ново задужење износило је 91,30, свега 1.291,30 одужено током године 86 а остало је у злату 1.205,30 динара.

Дуг Управи фондова – остатак из претходне године 7.136,70 динара, отплаћено током године 949,78, остало дуга у злату за гостионицу 6.186,92 динара.

Разни текући рачуни – у току године задужења разних лица од 3.525,60 динара, током године одужено 3.302,40, свега 223,20 динара.

Разна пасива – која се води по књигама „као дуг члановима управе за њихову кауцију обезбеђивачима за штедионичко потраживање, преносна камата и тангијема управи“ вредела је 41.448,65, или укупна вредност пасивних послова 313.036,25 динара.

Ако се од претходних података вредности укупне активе одузме укупна вредност пасиве, добија се вишак од 8.000 динара, „што овај вишак представља чисту добит – дивиденду као што рачун губитка и добитка тврди, јер је укупан приход био – 23.307,35, а укупан расход са уносом у резервни фонд и тангијемом члановима управе износи – 15.307,35“, па је већи приход од расхода за – 8.000 динара.¹⁷

¹⁷ АС, Извештај управног одбора о раду за 1899; Б. Перунчић, *нав. дело*, 429–432, 435.

Посматран посебно, обрт штедионице у 1889. години по појединим рачунима дао је следеће износе:¹⁸

	Дугује	Потражује
Рачун главнице	594,15	100.000
рачун резервног фонда у готову	594,15	5.787,75
рачун резервног фонда у непокретности.....	.....	11.956,23
рачун благајне	881.541,25	865.162,20
рачун меница у портфељу	1.126.072.—	943.572.—
рачун меница у депоу	130.480.—	83.570.—
рачун меница код суда	7.015.—	6.815.—
рачун зајма на залоге	25.938.—	15.524.—
рачун улога на штедњи	60.750,10	178.028,10
рачун Народне банке у сребру	16.950,05	44.391,35
рачун Народне банке у злату	86.—2	1.291,30
рачун Управа фондова	949,78	7.136,70
рачун разних текућих рачуна	3.302,40	3.525,60
рачун гостионице штедионичке	18.200.—	.....
рачун куће штедионичке	7.709,20	432
рачун намештаја гостионичког	56.—	.....
рачун неисплаћене дивиденде 1895	7.196,60	8.838,50
рачун разни израв. рачуни	2.914,65	2.914,65
рачун депозита	350.—	.....
рачун депозитара	.....	350.—
рачун кауција	11.750.—	.....
рачун полагаача кауција	.....	11.750.—
рачун штедион. потраживања	27.000.—	.....
рачун обезбеђача штед. потраживања	.....	27.000.—
рачун камате меница	.....	22.992.—
рачун камате залога	.....	1.078,25
рачун камате улога	5.995,55	.....
рачун камате на тек. рачунима	1.061,50	222,90
рачун провизиона	.....	311,70
рачун редовних трошкова	538.—	291,25
рачун плате персонала	4.980.—	.....
рачун станарине	168.—	.....
рачун књига и прибора	.....	436,20
рачун пореза на капитал. штедион.	1.771,85	.....
рачун ажије	50.—	46,40
	2,343.424,08	2,343.424,08

Штедионица је током те године за есконтване менице наплаћивала 10%, на давање зајмова по залогама 10% с провизијом 1% годишње, а на улоге на штедњу давала је 5%, толико Народној банци на сребро и 7,5% на злато.¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Б. Перуничкић, *нав. дело*, 434—435.

Десетог јануара 1903. године одржана је XVIII редовна скупштина акционара штедионице, на којој су присутни слушали и прихватили извештај о раду и биланс за претходну годину. У извештају се наглашава остварење бољих резултата у односу на 1901. годину, односно да је дошло до пораста чисте добити за 1.000 динара „иако је Штедионица у овој години (1902) имала на редовним трошковима већи расход“. На све зајмове по меницама наплаћивано је преко целе године по 1% годишњег интереса, а толико и на залогама и 1% провизије. Улагачима на штедњу завод је плаћао камату од 6%, Народној банци по текућем рачуну у сребру 5% и злату 7,5%, а приватним лицима 4% камате. Остварени резултати у појединим сегментима биланса могу се исказати на следећи начин.²⁰

АКТИВНИ ПОСЛОВИ

Благајна је у почетку 1901. располагала готовином у каси 1.835,95 динара, примљено је готовине у току 1902. године 1,138.760,60, свега 1,140.596,55; исплаћено у готовини те године 1,138.442,25 а остало у каси 2.154,30 динара.

Менице у портфељу – наслеђена вредност из претходне године 209.895, есконтвано током године 1 746 комада акција у вредности 923.687, свега 1,133.582; наплаћено у пословној години 1 330 меница у износу 919.237, остало ненаплаћено 416 комада у вредности 214.345,20 од чега код Народне банке у депоу 73.490 динара.

Менице код суда – у почетку било је у вредности 1.350 динара, током године предато суду 980, свега 2.330; наплаћено током године 750, задржаних код суда још осигураних меница у вредности 1.580 динара.

Зајам на залоге – било је наслеђених салдо залога у износу 14.415 динара, у години дато зајма по залогама у вредности 11.560, свега 25.975; у истом периоду наплаћено 17.905 а остало 8.070 динара.

Гостионице штедионичке – остатак неамортизованог из претходне године у износу 43.488,20 динара, од тога у току године амортизовано 5.044,65 а остало за амортизацију 38.443,55 динара.

Намештаја гостионичког – наслеђени неамортизовани намештај 4.698,95 динара, докупљено намештаја за 42, свега 4.740,95; до краја пословне године амортизовано за 500,45 а остало још да се амортизује 4.240,50 динара.

²⁰ АС, Т-Ф-XXIII – п. 6–1906, Рачун изравнања на дан 31. XII 1901.

Разна актива – која се састоји из кауције и остава вредела је 12.950 динара, па је укупно активе било у износу 281.783,55 динара.

ПАСИВНИ ПОСЛОВИ

Главница је износила 2 000 акција по 50 динара, или 100.000 динара.

Резервни фонд на почетку године вредео је 18.424,23, током године повећан за 1.198,30, свега 19.622,53; током пословања узето из фонда за отплату дуга Управи фондова и за амортизацију куће 1.964,25 а остало у фонду 17.688,28 динара.

Улога на штедњу било је у почетку године 98.471,30 динара, примљено нових улога у 1902. години 42.571,75, свега улога 141.043,05; враћено улога 45.522,75 а остало на оплодњи 95.520,30 динара.

Дуг по текућим рачунима у сребру – наслеђено из претходне године 43.699,65 динара, ново задужење 231.088,30, свега 264.787,95; у току године одужено 238.215,50, а остало дуга 36.572,45 динара.

Дуг по текућим рачунима у злату – наслеђен из претходне године 6.670,67, ново задужење у пословној години 99,65, свега дуга 6.770,32 у истом периоду одужено 630,90, а остало дуга у злату 6.139,42 динара.

Неисплаћене дивиденде – наслеђено из претходне године 8.319, исплаћено у пословној години 7.463, а остало 856 динара.

Разна пасива „која се по књигама води као дуг за узету кауцију од чланова, за оставу, тантијему, преносну камату и обустављену порезу од улагача“ износила је 17.037,10 динара, па је свега на сектору пасиве било 310.789,30 динара.

Испод ових службених докумената зборске седнице налазе се потписи: председник управног одбора Никола Кнежевић и чланови Аврам Ж. Крстић, Јован С. Продановић, Дим. К. Антоновић, Ст. Милосављевић, Петар Кузмановић, Миленко Митровић, Милован С. Томић, Дим. Манојловић, Никола Бугарчић, Ст. Анђелковић и Лазар М. Стефановић.²¹

Недостају документа о раду Штедионице у наредних десет година (1906–1915). Сачуван је само записник XXI редовне скупштине акционара, одржане 6. фебруара 1906, којој је председавао председник управног одбора Никола Кнежевић, министра Народне привреде (као комесар) заступао је начелник Жичког среза Милан Анђелковић, за

²¹ Исто.

деловођу је изабран Радомир Николић, а за чланове Аврам Илић, Војислав Веселиновић и Радојко Вуловић. Председавајући је упознао присутне да је за седницу 43 акционара депоновало 823 комада акције с правом на 370 гласова а зборској седници присуствовало 39 удеоничара са 732 акције и правом на 241 глас. Извештај управног одбора о раду Штедионице у 1905. прочитао је члан управног одбора Михаило Ковановић а контролног одбора његов члан Аврам Илић. У записник се констатује успешан рад у претходној години и остварење чисте добити од 8.000 динара, који су подељени у виду дивиденде по четири (4) динара од акције.²²

Рад прве кредитне установе у Краљеву прекинут је окупацијом новембра 1915. године. Пре уласка аустро-немачког окупатора у варош, председник управног одбора Никола Кнежевић покушао је да сакрије највреднију покретну имовину закопавањем у подруму своје куће („леденицу“), али је то непријатељ касније открио, опљачкао или уништио: менице у вредности 480.000 динара, део залога 5.000 и менични портфељ од 1000 комада – у укупној вредности 500.000 динара.²³

КРАЉЕВСКА АКЦИОНАРСКА ЗАДРУГА

Петнаест година после првог, у Краљеву је основан и други новчани завод под именом *Краљевска акционарска задруга*. оснивачи су: Сима Томић – трговац, Светозар Ж Буњак – трговац, Петар П. Богавац – трговац, Милутин Р. Веснић – парох, Коста Мицић – трговац, Стеван М. Милосављевић – трговац, Саватије Божић – свештеник, Коста Петровић – трговац, Јеврем Златић – трговац, Божидар Р. Пантовић – механичар, Крсман С. Дугалић – трговац, Филип Вукотић – обућар, Тодор Томић – кафеџија, Филип М. Цветић – механичар и Милентије Божовић – кафеџија сви из Краљева. У молби коју су упутили начелству Жичког среза они обавештавају да су вољни да формирају Задругу и да ће као оснивачи „узети најмање по десет комада акција поменуте задруге.“ Начелник среза Бож. С. Ристић уважава захтев и свакоме издаје уверење да је грађанин вароши Краљева и да „слободно и на своје име управљају са својом имовином“.²⁴

²² Б. Перуничкић, *нав. дело*, 440–442.

²³ Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије (даље: МТИ) 65, фасцикла (даље: ф) 2297–1313.

²⁴ АС, Т–XVII–2–1906, Молба оснивача начелнику среза Жичког № 11486, 29. XII 1901.

Шестог марта 1902. године председник привременог управног одбора Сима Томић обавестио је министра Народне привреде да је заказао претходну седницу акционара, која је одржана у хотелу „Касина“ 31. марта исте године у присуству 93 акционара са 1093 акције. Већ 1. марта код првостепеног суда у Краљеву Задруга је протоколисана и званично отпочела са радом. „Управа је одмах почела обављати рад око уређења Задруге, увођење послова, као и набавки потребних књига и осталог потребног прибора за рад“, а преко расписа „позвала задругаре да уплате продуже“.²⁵

Из врло малог броја сачуваних докумената сазнајемо да је прва редовна скупштина акционара Задруге одржана 16. фебруара 1903. године и да се на њој расправљало о постигнутим пословним резултатима за девет месеци у претходној години. У извештају управе стоји да основни почетни капитал (главница) износи 100.000 динара у сребру, подељен на 2 000 комада акција од по 50 динара. Упис и уплата акција до краја године извршени су у просеку 31,60 динара по комаду, а у целокупној суми 63.718 динара. Највећи број задругара из Краљева „редовно и тачно полажу своје уплате“, али је било и таквих који су са уплатама каснили по неколико месеци, и то „већим делом акционари житељи других места“. Добијени новац од првих уплата и првих улога на штедњу „управа је давала на позајмице под каматом и то на менице, обвезнице и сигурне залогe“ пре свега својим акционарима, јер се располагало малим капиталом. Каматна стопа по меничним зајмовима и зајмовима на залогe износила је 10%, а на обвезнице 12%. Захваљујући ажурном пословању у претходних девет месеци, остварен је чист доходак од 4.940,30 динара, од чега су подмирене потребе по рачунима: на име плата 270 динара, канцеларијских трошкова 1.950, поштарине 265,50, књига и хартија 21,50, отписа од намештаја и прибора 62,90, камате по улозима штедње 512,70, камате текућих рачуна 268,05, или свега 3.423,25, а остало у виду добити 1.508,05 динара. Од суме вишка отписана је камата по меничним и обавезним зајмовима за 1903. годину 1.148 динара, док је остатак добити одлуком скупштине прикључен резервном фонду „како би се исти појачао а од кога зависи бољи глас и цена акција“. До 1. јануара 1903. године Задруга је на све врсте зајмова издала 89.922 динара: на менице 76.170, обвезнице 12.120 и залогe 1.632 динара.²⁶

²⁵ АС, Извештај управног одбора о раду задруге за 1902, поднет I редовној скупштини акционара, 16. II 1903.

²⁶ Исто; Б. Перуничих, *нав. дело*, 410–412.

Према рачуну изравнања за 1912. годину *актива* је на појединим секторима имала следећа остварења: благајна је имала стање у каси 1.292,15 динара; зајмови – на менице у портфељу 387.805, менице код суда 280, зајмови залога 17.985, или свега 406.070; намештај и прибор 400; вредност резервног фонда 5.068; кауције 14.500; камата дугујућа 5.200, или укупно актива 432.530,15 динара. На сектору *пасиве* главница је вредела 100.000 динара (2 000 акција по 50 динара); резервни фонд 7.119,80, додатак од добити из 1912. године 777,55, или свега 7.897,35; фонд за куповину куће 16.100; фонд за покриће сумњивих потраживања 1.527,50; фонд за добротворне циљеве 249,80; улози на штедњу 275.940,35; неисплаћена дивиденда за 1909–1911. годину 798; полагаачи кауција 14.500; пореза на камату улога 1.433,15; наплата осигурања 839,80; тангијема 1.244; 12% дивиденде за 1912. годину 12.000, или укупно на сектору пасиве 432.530,15 динара.²⁷

Приближно исти резултати остварени су и наредне (1913), у којој су актива и пасива сведене на 507.437,10 динара.²⁸

За време окупације (1915–1918) рад је прекинут, имовина опљачкана и уништена, а „сачуване менице, залоге, фондови и кауције“, које је испред непријатеља успео да склони председник управног одбора Стеван Милосављевић.²⁹

АКЦИОНАРСКО ДРУШТВО МАТАРУШКА БАЊА

Треће акционарско предузеће које је постојало у Краљеву до краја октобра 1915. године је *Акционарско друштво Матарушка Бања*, основано јула 1907. године. Оснивачи су били двадесет девет Краљевчана: др Дим. Антић, Петар Богавац, Сав. Божић, Милован С. Томић, Милентије Божовић, Дим. Димитријевић, Иванчић, Кнежевић и Радовановић, Димитрије Н. Радовановић, Михаило М. Чебинац, Дим. Ивковић, Аврам Илић, Добросав Н. Радосављевић, Јован С. Продановић, Радојко М. Вуковић, Стеван Милосављевић, Лазар М. Стефановић, Миленко Митровић, Петар А. Каровић, Драган Т. Васић, Милан Миловановић, Риста С. Палигорић, Димитрије Манојловић, Алек. Н. Јелисијевић, Јоксимовић Капурановић, М. З. Протић, Милутин М. Веснић, Момир В. Николић.

Према првим правилима која су касније мењана и допуњавана, рад предузећа предвиђен је на педесет година, након чега ће скупштина

²⁷ АЈ, МТИ, 65,ф. 2297–1313, Рачун изравнавања на дан 31. XII 1912.

²⁸ АЈ, Рачун изравнавања на дан 31. XII 1913.

²⁹ АЈ, Извештај управног одбора од 17. III 1921.

акционара донети одлуку о „продужењу или престанку друштва“. Почетни основни капитал (главница) износио је 1,000.000 динара, подељен на 10 000 комада акција од по 100 динара, које су одмах уписане и уплаћене. Нова кола акција нису пуштана на упис док се претходна потпуно не уплате, а право првенства на упис нових акција имали су акционари ранијих кола. Прве акције су уплаћиване на привремене књижице 5% при упису и 5% по конституисању управног и надзорног одбора а о даљим уплатама решавао је управни одбор. Уписане акције морале су се уплатити „најдаље за 90 недеља“, а сваки акционар при упису био је обавезан „положити и по један динар од акције на име трошкова“. Прикупљени новац управа је недељно предавала „на приплод по решењу управног одбора на равне части“ и с каматама *Краљевској акционарској штедионици и Краљевској акционарској задрузи* и од њих узимала новац по потреби „подједнаке суме“.³⁰

Управа је строго водила рачуна да се уписане акције уплаћују на време, тако да су они који се рокова нису придржавали и после првог упозорења каснили пет недеља, престајали да буду чланови друштва, „њихови се улози поништавају а уплаћена сума уноси у резервни фонд“, поништене акције проглашаване су неважећим а уместо њих су издаване нове. После коначне уплате уписане књижице замењиване су сталним акцијама које су снабдеване текућим бројем, сувим печатом и потписом председника и једног члана одбора. „Акционарско друштво Матарушка Бања није могло своје акције и удеоничке књижице куповати, ни давати на њих зајмове нити продавати испод имените вредности“, а сваки акционар имао је удела у добити предузећа „сразмерно капиталу који његове акције представљају“.³¹

У оквиру своје активности друштво обавља: а) купује приватно земљиште потребно за купатила, зграде, путеве и бањски парк из слободне руке; б) подиже и уређује зграде и парк и осигурава бању од непогода; в) истражује и експлоатише минералне изворе и подиже купатила; г) предузима све што служи циљу акционарског друштва, а целокупним пословима предузећа управљају органи: председник, управни одбор, надзорни одбор, збор акционара и службено особље.³²

Нема сачуване грађе о раду друштва до 1915. године. Из једног каснијег извештаја, који је поднет XVII редовном збору акционара (3. II

³⁰ *Правила Акционарског друштва Матарушка Бања*, Чл. 5–9.

³¹ *Правила*, чл. 10–16.

³² *Правила*, чл. 17–33.

1929), сазнајемо да су до почетка Првог светског рата остварени значајни резултати на откупу земљишта за подизање бањских објеката, да је за то време изграђено прво модерно купатило и „базени на минералним изворима“, подигнуте прве виле за госте – „Жича“, „Краљево“, „Радомила“ – и бројни други стамбени и објекти за службено особље; подигнута зграда – ресторан, објекти за смештај машина и једног већег нафтамотора, набављен „стари једек и инвентар“ с многим другим ситнијим стварима, што је, заједно с готовином и кауцијама чинило вредност 1,482.246,01 динара.³³

Одмах по уласку у Краљево окупаторска војска је опљачкала покретну имовину свих бањских објеката и службених просторија, канцеларије и касу демолирала и из ње однела готовину и кауцију чланова управног и надзорног одбора од 115 комада акција. Заплењена је пројектантска архива раније оформљених ситуационих и инвестиционих планова за проширење и даљу доградњу бањских објеката; уништене све тапије друштвене непокретности, инвентар на подигнутим зградама и другим објектима; заплењене су а потом уништене књиге сем главног дневника, књиге благајне и ручне касе, које су се за време похаре налазиле сакривене у просторијама књиговође друштва. Уништена је и сва остала архива друштва, опљачкан собни намештај, главни делови машинских постројења однети, на свим зградама полупана стакла, а оквири прозора, врата и патос општећени и „тако причињена штета“ у вредности 89.260 динара (по ценама до рата), а по ценама из 1920. преко 50.000 динара.³⁴

Управа акционарског друштва под окупацијом „није могла бити на окупу“, јер је изванредан број њених чланова био заузет војним пословима; под окупацијом су остала три члана управног одбора – Исидор Радовановић, Радојко Вуковић и Милан Радосављевић – и члан надзорног одбора Аврам Илић. „Остали чланови били су евакуисани или интернирани“, осим председника управног одбора др Рафаела Биђерана, који је још 1914. године умро као војни обвезник, и председника надзорног одбора Димитрија Манојловића, који је умро 1917. године.³⁵

³³ АЈ, МТИ, ф. 2297–1313.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

КРАЉЕВСКА ПРИВРЕДНА БАНКА

Првобитни назив четвртог кредитног завода у Краљеву до 1915. био је: *Краљевска привредна банка за помагање трговине и индустрије*, чија је прва правила министар Народне привреде М. Капетановић потврдио маја 1912. године. Званично је основана јуна 1912. године; код Првостепеног суда у Краљеву протоколисана је под бр. 343, 21. маја 1913, а због ратних прилика (1912–1913) са радом је отпочела 1. новембра исте године.

Из извештаја с претходног збора који је достављен окружном начелству Чачак сазнајемо за разлоге који су навели пословне људе ове вароши да прихвате оснивање овакве установе. Основни разлог је био у томе што два претходна кредитна предузећа „нису у могућности да новчано помогну на првом месту привреду у оној мери, како се потреба указује (...), што су оба основана са капиталом од по 100.000 динара. Нова банка оснива се с капиталом од 300.000 динара, на два кола акција од по 1 500 комада у вредности акције од 100 динара; а поглавито ће помагати привредника у набавци справа, алата, семена, стоке, које ће привредницима на отплату давати.“ Испод правила Банке као оснивачи су своје потписе ставили: Петар С. Богавац – трговац, Светислав Милосављевић – трговац, Крсман Дугалић – трговац, Филип М. Цветић – трговац, Милан Ковачевић – пекар, Љубомир Радовић – трговац, Велисав Матовић – трговац, Димитрије Ивановић – трговац и др Рафаело А. Биђерани – лекар. Они су из својих редова изабрали привремени орган који је обавио неопходне припреме за почетак рада, али је, избијањем балканских ратова (1912–1913) рад могао да се обавља само од новембра 1913. до јула 1914, када почиње Први светски рат, када је рад потпуно обустављен.³⁶

Карактеристично је за ову акционарску кућу да је одмах по усвајању Правила пуштено у оптицај прво коло акција које су уписане и продате за непуна два месеца, што се сматрало резултатом раније припремљене добре акције у организацији пословања. Одржан је нови збор акционара (управни и надзорни одбор) ради избора сталне управе, за коју је речено да ће се у „будуће старати да послове ове банке поведе правим путем на корист завода и нас свију акционара.“ Записник претходног збора, поред осталог, садржи и податке о личностима које су председавале зборској седници, којој је као изасланик министра Народне привреде Краљевине Србије присуствовао (комесар) Никола Ђорђевић (судски писар

³⁶ АЈ, МТИ, 665, ф. 2297–1313.

Првостепеног суда), који је прегледао потребна документа, прочитао Правила присутнима и одобрио и потписао рад зборске седнице. Изабрани су нови управни и надзорни одбор; за председника управног одбора изабран је трговац Стеван Милосављевић а за чланове Петар Богавац, Филип Цветић, Момир Николић, Крсман Дугалић, Велисав Матовић и Милан Ковачевић. Чланови првог надзорног одбора постали су: др Рафаило Биђерани, Димитрије Ивановић, Љубомир Радовић, Радован Митровић и Богдан Миловановић.³⁷

Правилима је предвиђено да банка „кредитовањем помаже развитак производње, привреде, трговине, занатства и радиности“, да јој је званичан назив *Краљевска привредна банка* са седиштем у Краљеву, и да је рад предвиђен на педесет година. Први део вредности акција уплаћиван је преко привремених књижица, а остатак недељно по један динар од сваке акције до потпуне уплате. Они који су каснили са уплатом, плаћали су на име казне по 0,10 динара од акције за сваку пропуштену недељу; ову казну могао је избећи само онај акционар који би унапред положио сав новац за онолико недеља колико је био у заостатку. Удеоничари који су каснили са уплатом десет недеља и на позив Банке не би положили уплате у наредних пет недеља, „престајали су бити чланови банчини“, њихови би се удели поништавали, две трећине положене суме уносиле су се у резервни фонд, а само једна трећина враћала власнику. „Све тако поништене акције управни одбор је преко званичних новина проглашавао неважећим а место њих издавао нове ако нађе за потребно.“ Заводу је забрањено да купује своје акције и књижице, на исте није могао давати зајмове, нити их продавати испод „имените вредности“. Послови банке били су следећи:

1) прима новац на штедњу почев од два динара, на уложене књижице и то у сребру под условима које управа прописује;

2) даје зајмове на менице које нису гласиле на мању суму од 25 динара, а које су снабдевене најмање с два потписа и не гласе на дужи рок од три месеца;

3) даје зајмове на државне хартије од вредности;

4) даје зајмове на драгоцености до половине процењене вредности;

5) оснива и помаже по потреби индустријска и грађевинска предузећа;

6) обавља све послове који спадају у делокруг новчаних завода и банкарских радњи;

³⁷ АЈ, МТИ, Записник претходног збора.

7) потпомаже привреду у набавци справа, алата, семена и даје привредницима на отплату са прописаном каматом; и

8) обавља све трговачке послове за које управа донесе одговарајућа решења.

На реализацији постојећег програма радили су: управни одбор, надзорни одбор, редовни и ванредни зборови акционара и службено особље, које је управни одбор постављао према потреби.³⁸

У првој години рада (у ратним околностима) *Краљевска привредна банка* показала је почетну виталност и забележила одређене пословне резултате. О томе говори и рачун изравнања за тај период, по коме су остварења на појединим секторима у следећим износима:³⁹

Имовина		Дуг	
Рачун акција I кола	150.000	Главница	300.000
Рачун акција II кола	150.000	Привремене призн.....	88.872
Рачун меница у портфељу.....	89.201	Вредн. резер. фонда ..	463
Рачун зајма на залоге	21.650	Улога на штедњу	27.731
Рачун вредн. банчиног намештаја .	6.215	Полагачи кауција	9.500
Рачун кауције	9.500		
	426.566		426.566

И судбина *Краљевачке привредне банке* била је једнако трагична као и осталих кредитних завода ове вароши за време аустроугарске окупације: рад је потпуно прекинут, а имовина опљачкана и уништена.

Обнова њиховог рада уследиће у годинама између два светска рата у новим условима.

³⁸ *Правила Краљевске привредне банке*, чл. 16–17, 19–25.

³⁹ АЈ, МТИ 65, ф. 2297–1313, Рачун изравнавања на дан 1. VII 1914.

SHAREHOLDER SAVINGS IN BANKS IN KRALJEVO UNTIL 1915

Summary

On the basis of scant documents kept in the Serbian and Yugoslav Archives (the fund of the Trade and Industry Ministry 65) the founding and business activity is described separately for four money establishments until October 1915. The appearance of shareholder companies in Kraljevo coincides with the period of rapid growth of production forces and capitalist production in this part of Serbia. This is the period of more expressed needs for greater quantities of free money, credit institutions and safe creditors. It was expected that the founding of private banks would put an end to the practice of usury and usury interests, which burdened craftsmen and peasants in Kraljevo and its vicinity. Their emergence in this area meant dependable aid to economic development, the creation of conditions for keeping money for accrual and the quicker accumulation of capital.

Four shareholders' establishments in Kraljevo were created with the initiative and investment of craftsmen into the local town, who sought above all quicker personal profits. Their founders' capital (the principal) was small and could not always meet the expressed local needs in view of the price of the credits and loans. The accumulation of financial capital could not contribute more extensively to money keeping in these bank houses, thus their overall turnover remained limited. In addition to this, the founders of these four establishments avoided to invest money in the industry, which began to grow at the time in Kraljevo. The founders, their relations, and heavy shareholders had the most benefit from these credit institutions. The further work of the initial money establishments in Kraljevo ended with the Austro-Hungarian occupation (1915-1918), when their property was completely robbed and destroyed.

РАЗВОЈ ЗДРАВСТВА У КАРАНОВЦУ – КРАЉЕВУ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Драган ДРАШКОВИЋ

Организовани приступ у развоју здравствене службе у Карановцу – Краљеву може се пратити од 1837. године, када је за потребе гарнизона основана Војна болница.¹ То је време када кнез Милош Обреновић, по нормализовању српско-турских односа, у циљу заштите становништва од разних епидемија, убрзано ради на коришћењу стеченог права на основу Хатишерифа из 1830. године да се у Србији могу „постановљавати“ болнице.

До пристизања првих лекара и апотекара у Србију, за лечење и исцељивање разних врста болести болесници су се обраћали претежно надрилекарима: хећимима, видарима, берберима, траварима и бабама, које су, поред употребе народних лекова, користиле враџбине, бајање, гашење угљевља, молитве, опасивање итд.

У односу на опште прилике и стање здравства у Србији није се издвајао ни Карановац. Међутим, у односу на друге средине, у Карановцу се од почетка XIX века може уочити и пратити израженији прогон појединих облика исцелитељства. На удару су биле вештице, врачаре, пророци и лажни свеци. По суровости у прогону и кажњавању посебно се истицао Антоније Ристић – Пљака, војвода карановачки (1808–1813),

---

¹ Опширније о развоју здравствене заштите у Србији током XIX века у: Владан Ђорђевић, *Историја српског војног санитета, 1835–1875*, I, Београд 1879; Владан Ђорђевић, *Историја српског војног санитета у другом српско-турском рату 1877–8*, Београд 1880; Тихомир Р. Ђорђевић, *Медицина у Србији првих година владе кнеза Милоша, Грађа за нашу културну историју*, Београд 1908; Тихомир Р. Ђорђевић, *Медицинске прилике за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Београд 1921; Војислав Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951; Владан Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, Београд 1925.

Карађорђево зет, кога ни сам Карађорђе у неким поступцима није могао обуздати. Примери који се налазе у „Поменуку“ Милана Ђ. Милићевића најбоље то илуструју.

„Неки Сеничанин, који је служио у Пљаке, а доцније је био момак у Петра Лазаревића–Цукића причао је да је Пљака неку бабу, за коју је чуо да је вештица, живу испекао усред Карановца.

Сеничанин је набрајао појединце све што је чинила ова јадница од како су је припекли докле је ватра већ није спржила, али ја то од грозоте не могу овде писати...

Поменуло се – не повратило се!“²

„Сину једног врача, Пљака је пребио десну руку и леву ногу, па га тако ојађеног везао и обесио коњу о ункаш. И тек пошто је прошло неко време, заповедио да се убије.

Несрећни отац, врачар, то је све морао гледати својим очима, па тек онда је бесни војвода заповедио да се и он погуби.“³

Охоло понашање војводе Пљаке изазивало је код жене му Саве, Карађорђевог ћерке, болне реакције које јој је лечила баба Стана–Пазарка. О томе код Милана Ђ. Милићевића стоји: „Нека баба Стана–Пазарка, која се је налазила у Пљакиној кући око жене његове г–ђе Саве, причала је како је веома често морала завијати пупак Пљакиној жени: ‘Јер, вели, чим војвода дрекне, па кога убије, или пребије, а то се дешавало врло често, само кад је код куће, њој се, јадници, од страха мужевља, одмах развије пупак, па се стане претурати и јаукати од болова.“⁴

Објашњење о разлозима или потреби овако суровог прогона и кажњавања може се потражити у личној природи војводе Пљаке, али и у појави великог броја пророка и врача у последњим годинама Карађорђевог влада у Србији који су пророковали да ће Карађорђе оставити земљу, да ће Србија пасти и да ће Турци опет овладати народом као и у преузимању правила из аустријских ратних норматива (велики број устаника био је у фрајкорским јединицама), где су поједини чланови предвиђали „Врацбина да се казни спаљивањем“.⁵

² Милан Ђ. Милићевић, *Поменик – знаменити људи у српског народа новијег доба*, XXVII књига Чупићеве задужбине, Београд 1888, 549.

³ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 549.

⁴ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 548.

⁵ Срета Пецењачки, *Ратна правила и заклетва милиције у 1728/29 години*, Чачански зборник, VII, Чачак 1976, 162.

Прогон и забрана појединих исцелитеља и обичаја народних у Карановцу настављени су и у време кнеза Милоша. Тако на пример поп Никола Крстић, кнез Пожешке нахије, известио је кнеза Милоша, 10. септембра 1818. године, да се лажни светац – пророк није појављивао на Савиној води у Надибру. О окупљању народа на Савиној води Никола Костић је одлуку препустио кнезу Милошу, а око „амама“ у Карановцу већ је забрањено: „а за савину воду што се купе они кажу има: адет остарине те се купе до сад: а од сад како ви рекнете Гдару За у Карановцу што су се купили како је Гдар Васо дошао и познао ће е амам ми смо рекли да се не купе и више од сад неће нико“.⁶

Први значајан корак за развој здравства у Карановцу било је оснивање Војне болнице 1837. године, које је уследило после одлуке о спајању Пожешке и Карановачке војне команде. О њеном раду постоји мало сачуваних података.

„За гарнизон у Карановцу основана је мала болница 1837. године, у некој малој згради до Ибра, близу Пљакићева Шанца. И она је имала место првих болесничких кревета само једну широку клупу за шест болесника.“⁷

„Тифусна зараза захватила је ове године и мали гарнизон у Карановцу. Од његових тифусних болесника, а није их изгледа ни било много, умро је само један војник: у бунилу он је ноћу устао из кревета, изашао из болнице и удавио се у Ибру.“⁸

Рад карановачке болнице није био сталан већ је наизменично прекидан и обнављан, зависно од реорганизације у војсци или од ратних прилика. Укупан број лекара у Србији у првој половини XIX века, посебно хирурга, још увек је био мали. Због тога у Карановцу налазимо више података о самоуким лекарима. Најпознатији међу њима био је Симеон Кнежевић, о чијем раду је сачувана следећа прича: „Симеон Кнежевић је био први лекар у Карановцу. Он је био самоук. Тај Кнежевић је био први хотелијер у нашем граду. У његовој кафани ‘Талпари’ које се сећају неки Краљевчани, која се налазила поред данашњег хотела ‘Југославија’, тражили су разоноду становници ондашњег града. Око ове кафане било је доста малих трговачких и занатских радњи које су махом грађани дигли на плацевима које су купили од удовице Аге Челиковића.

⁶ *Књажевска канцеларија*, Књига прва, *Нахија Пожешка* 1815–1839, приредио Данило Вуловић, Београд 1953, 16.

⁷ Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*, САНУ, Београд 1957, 252.

⁸ Р. Марковић, *нав. дело*, 257.

У дворишту код те кафане био је дуд под којим је ‘оператор’ Кнежевић вршио операције уз присуство заинтересованих грађана. Он је болесника везао за дуд и радио свој стручни посао.⁹

Следећи подаци о овом лекару забележени су у Ибарским новостима 1954. године: „Симеон Кнежевић, ратни хирург у Карановцу, био је председник општине 1815. године. Овај хирург Кнежевић је чукундеда по мајци данашњих лекара Драгољуба и Миодрага-Мује Поповића из Краљева. Баба Џајка Хаци Алексић из Краљева се добро сећа овог човека и како је лечио и вршио операције у Првом устанку.“¹⁰

Део наведених података о раду доктора Кнежевића потврђује Вићентије Поповић у Белешкама о својој фамилији и животу. Сећајући се ученика у трећем разреду гимназије у Крагујевцу где је школовање наставио прешавши из Чачка, Вићентије бележи Стевана Кнежевића из Краљева, сина Симе Кнежевића, трговца и „пола доктора“.¹¹

Сима Кнежевић је био угледан међу Карановчанима, па је три пута биран за председника суда општине карановачке – 1845, 1850. и 1861. године, када је раскмећен на лични захтев.¹²

У списку пореских обвезника Карановачког среза за 1839. годину у вароши Карановцу под ред. бр. 156 уписан је извесни Јоксим Доктор са знаком у „примечанију“ да је „одвећ убог и нема баштине“ и да „има само један берберлук“, те му је стога пореска обавеза смањена на половину пореске главе.¹³

За разлику од поменутог доктора Јоксима, подаци о карановачком хирургу *Ђорђу Пелцери* и операцији везаној за његово име заузимају значајније место у хронолошком следу карановачког здравства. Они су из *Мемоара Стефана Стевче Михаиловића*, начелника Чачанског округа 1840–42. године, и пружају сазнање о постојању прве приватне болнице у Карановцу.

Сећајући се најмлађег брата Глигорија, који је по завршетку гимназије са осамнаест година ступио у државну службу у Чачак, Стевча је записао: „По том, наскоро га заболела нога у колену и отекне. После

⁹ Кроз стари Карановац, Ибарске новости, бр. 139, 27. јануар 1956, Краљево, 4.

¹⁰ Урош Анђелковић, *Карановац и карановчани у I српском устанку*, Ибарске новости, бр. 56, 30. април 1954, Краљево, 5.

¹¹ Вићентије Поповић, *Белешке о мојој фамилији и мом животу*, Изворник, Историјски архив, Чачак, 1985, 24–25.

¹² Историјски архив Чачак, Начелство округа чачанског, FV 14/55/1860–61.

¹³ Вера Вучковић, *Пореска књига за срез карановачки од 22. августа 1839. године*, Наша прошлост, Краљево, 1992, 74.

неког времена, доктор Ђорђе Пелцер из Карановца (где је болесник био) провали му оток те истече сав крвав гној и (нађе) све иструлело месо око ноге, до саме голе кости цеванице на ноги. По том добих ја писмо од доктора, и од брата Глигорија, да му је боље, но да му пошаљем још неке потребне ствари из Чачка и то им пошаљем у субогу. А сутрадан, у недељу у време службе, кад је звонило на достојно, ударе га из ноге у три пут једно за другим жигови од колена на више ка срцу и умре! А пре тога, кажу, да се био обеселио и попјевао. И тако се његов живот сврши. По том донешен је из Карановца у Чачак кочијама. Карановачки житељи сви су га с честју испратили, а неки и до Чачка, као и кроз села, као Самаила и остала.¹⁴

За доктора Ђорђа Пелцера са сигурношћу се може тврдити да му је хирургија била споредно занимање и да је, у ствари, у питању највероватније неки самоуки хирург. Основно занимање му је било трговина и угоститељство јер његово име се налази у списку „прихода од објављенија трговаца и калауза находећи се у Нахији пожешкој, који за 1831 годину с марвом тргују“¹⁵, затим у списку опорезивања механа „од дмитрова дне 1831 до дмитрова дне 1832 год.“¹⁶ као и у списку „механција“ о плаћеној аренди за 1837. годину.¹⁷

У другој половини XIX века самоуке хирурге у Карановцу замењују школовани лекари. Услови за интензивнији развој здравствене службе у Карановцу стичу се у периоду од 1853. до 1859. године када је седиште Чачанског округа премештено из Чачка у Карановац. Поред осталих погодности и предности, као седиште округа Карановац добија окружног лекара, а то су били у овом периоду *Јован Петровић* и *Стеван Тренчанин*.

Пред поновно враћање седишта округа у Чачак 1859. године бележимо захтев министра унутрашњих дела упућен „Савету Књажевства Србског“ од 20. октобра „да се за Заведeње за Сумашедше уступи у Карановцу ово здание, у ком су ономшња окружна Надлежатељства до сад смештена била.“¹⁸

¹⁴ *Мемоари Стефана – Стевче – Михаиловића*, приредио Живан Живановић, Београд 1928, 49.

¹⁵ *Једно столеће Краљева – 1815–1915*, приредио др Бранко Перуничкић, Историјски архив Краљево, Краљево 1966, 52.

¹⁶ Књажевска канцеларија, Нахија Пожешка 1815–1839, 414.

¹⁷ *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, приредио др Бранко Перуничкић, Историјски архив Чачак, 1968, 312.

¹⁸ Архив Србије (даље: АС (Државни Совјет (даље: ДС) № 819/859.

Болница за „сумашедше“ требало је да се отвори у Пожаревцу, где је био обезбеђен простор у касарни и набављена опрема, али због смештаја једног гарнизонског одељења у планирани простор тражено је њено отварање у Карановцу, у згради у којој су била смештена окружна надлештва. У случају да и ту не могне, тражено је „да се за то заведеније нарочита кућа начини“.¹⁹

Сви су изгледи да ова болница није започела рад у Карановцу јер је већ 1862. године Карановачка општина давала једну своју зграду на три године бесплатно како би се болница за лечење френгова (сифилис) и других заразних болести из Рашке у Карановац преместила.

Министар унутрашњих дела Никола Христић је о томе 9. фебруара 1863. године известио Државни савет: „За лечење френгови и други заразитељни болести у окружју чачанском, постројена је Болница на Рашкој, у зданију карантина, и највишим решењем од 20. Септембра 1861. године Н° 1875 прописано је да лекар те болнице стално обитава на Рашкој; доцније наређено је да се френгови и из окружја Ужичкога и Крушевачкога упућују у ту болницу ради лечења.

За време изванредни околности видло се, да се болесници устручавају на Рашку у болницу ићи ради лечења, због блискости границе, и што су путови кои у Рашку воде, врло незгодни особито зими, и по рђавом времену; и да се због тога к пожељној целии као што треба доћи неможе.

По известију Начелничества окружја чачанског од 18. децембра прошле године, општина Карановачка уступа за лечење френгови једну своју кућу у Карановцу, на три године бесплатно, у којој по наводу тога начелничества може се сместити до 20 болесника; Стога је Правитељство Његове Светлости нашло за добро, да се напред наведена болница и лекар из Рашке премести у Карановац.“²⁰

Одговор Државног савета је гласио: „Премда Савет налази да је овај премештај болнице уместан и целисходан, ипак држи да за овакву ствар није потребно нарочито законодатно решење.“²¹

Стога је највероватније министар унутрашњих дела Никола Христић одобрио премештај болнице са Рашке у Карановац и то пре 22. маја 1863. године, јер је тога дана командир III брдске батерије из Карановца молио поменутог министра да се за лечење војника подручне

¹⁹ АС, ДС, Н° 819/859.

²⁰ АС, ДС, Н° 59/863.

²¹ АС, ДС, Н° 59/863.

му батерије уместо окружног лекара, који се у Чачку налази, одреди лекар *Јован Сибер*, који се у Карановцу налази.²²

Даје лекар *Јован Сибер* стално „обитавао“ у Карановцу потврђује Попис житеља и његовог непокретног имања у Карановцу од 22. новембра 1863. године, у коме је под последњим бројем 552 уписано његово име са следећим подацима: „лекар, стар 49 година, жена Јозевина 27 година, кћер Славка, имања – нема, месечни приход – од плате 37 талира“.²³

Јован Сибер је радио у болници од почетка, што се закључује и из извештаја окружног лекара од 20. јануара 1864. године. У том извештају окружни лекар *Стеван Тренчанин* извештава министра унутрашњих дела о разлозима неслагања количине лекова „правитељствени који се при болници карановачкој налазе“ са тренутним стањем инвентара. Разлика, односно мањак, уследила је, поред осталог, што „Началство ово није прислало и они 9 комада оригинална рецепта г. Сиберова од месеца новембра и децембра претпрошле год“.²⁴

Рад Болнице за френгове и заразне болести у Карановцу најбоље одсликава извештај од 6. новембра 1865. године који је поднео *Јован Сибер* за рачунску 1864/5. годину (од 1. новембра 1864. до краја октобра 1865. г.).

Из тога извештаја се сазнаје да су крајем октобра 1864. године у болници затечена свега три болесника.

Од новембра 1864. до 31. октобра 1865. године кроз болницу је прошло 62 болесника ... „(застареле разне венр. болести са ранама спољашњим и у устима 30, заразителни ток из носа 3, канков са фимоз. 8, канков. са ранама 2, наследствене ф. болести 2, шута 1, лупус 2, ишијас 1, костобоље 1 са ранама на ногама 3, ћелави 9)“. Укупно – 65 болесника. Из болнице је у том периоду изашао свега 61 болесник, и то: излечених 50, неизлечених 3, са олакшањем 7 и умрли 1. Отпуштени болесници лежали су у болници укупно 1 823 дана, а заосталих на даљем лечењу крајем октобра 1864. године било је 4 болесника. Структура лечених била је: мушких 39, женских 12 и деце 11.

На крају извештаја *Јован Сибер* је закључио да „за време лечења пр. године при овим зараженим болестима показало се, да осим разне застареле форме венерије, многе наследствене болести у народу има,

²² Чачак и Горњи Милановац, 735.

²³ Једно столеће Краљева, 275.

²⁴ Чачак и Горњи Милановац, 743–744.

које се обично у виду као херпес, лупус носа, некрозе и у укривљеним костима појављују, особито над млађима. Успех лечења са калихидрајод и каломеланом у обште је врло добар био.²⁵

После овог извештаја Јована Сибера из 1865. године о раду Болнице за френгове и заразне болести подаци о развоју здравствене службе у Карановцу – Краљеву су оскуднији. Ипак се на основу расположивих података може пратити развој Војне болнице чији је рад у ратним збивањима био од изузетног значаја, почев од српско-турског рата 1876. па до Првог светског рата.

Из једне одлуке Министарског савета од 1. децембра 1876. године сазнаје се да је за болничке трошкове у Карановцу одобрено 80 дуката.²⁶ О самом раду Војне болнице на почетку сукоба у српско-турском рату 1876. године упечатљиве податке оставио је Миленко Веснић у причи *Моји знанци – тетка Стана*: „Већ крајем Јуна и почетком Јула су почели долазити у Карановац први рањеници са Јавора. У нашој војној болници су били лекари већином Руси. Ја сам такође био болничар и имао сам прилике да од сваког појединца слушам извештаје из последњих битака.“²⁷

О добровољном раду Карановчана у болници говори следећи пасус из Веснићеве приче. Описујући жену која чека вест са фронта о сину Радовану, он бележи: „Од неког времена је тетка Стана сваког јутра већ од ране зоре на болничким вратима. Она нема чиме – нити уосталом сме – да понуди рањенике, али она хоће да ради, да се нађе на руци, а њена је преданост тако усрдна, да она самим простим рањеницима пада у очи, те је сви већ после прве неге и понуде благосиљају.“²⁸

Непрекидан рад ове болнице у току рата потврђује једна објава којом др. Ковач, њен шеф, 15. новембра 1878. године, после болничког лечења, упућује Петра Шалинића, војника I класе чачанске бригаде из Брезне, окр. Чачанског, на кућну негу.²⁹

Прву апотеку у Карановцу – под називом „Код Светог Архангела“ – отворио је 1881. године апотекар Душан Тодоровић. Исте године у Карановцу почиње да ради виђенији житељ краљевачки, лекар Јосиф Маржик као управник Војне болнице.

²⁵ Чачак и Горњи Милановац, 775–776.

²⁶ *Записници седница Министарског Савета Србије 1862–1898*, приредио др Никола П. Шкерковић, Београд 1952, 248.

²⁷ Миленко Веснић, *Моји знанци – Баба Стана*, Братство, IV, Београд, 1890, 23.

²⁸ Миленко Веснић, *нав. дело*, 24.

²⁹ Народни музеј Краљево, Збирка архивалије, Инв. бр. I–768

Рад војне болнице у време балканских ратова и у I светском рату до повлачења српске војске 1915. године из Краљева био је још обимнији и интензивнији. Поред редовних војних и цивилних капацитета, у Краљеву почиње рад нова болница основана трудом др Елзе Инглис. Она је предводила мисију шкотских жена добровољаца које су у новоотвореној болници узеле значајно учешће као болничко особље.³⁰

У тренутку пред повлачење српске војске, почетком новембра 1915, у Краљеву, у Дивљем Пољу, била је сконцентрисана болничка служба и опрема из Г. Милановца, Чачка, делом и Крагујевца, Београда и Ниша. По уласку у град, 6. новембра, непријатељске трупе су у граду затекле енглеске лекаре и руске болничарке.

Рафаило Биђеран, лекар Жичког среза од 1908. године, управник Краљевске болнице, повремено у сезони бањски лекар у Матарушкој Бањи и војни лекар у Краљеву, у току 1914. године као резервни санитетски капетан I класе учествовао је у спречавању појаве епидемије пегавог тифуса и ширења заразе, при чему се и сам заразио и од исте болести, пегавог тифуса, умро 11. марта 1915. године у Београду.³¹

Делимично реконструисан списак дипломираних лекара који су радили у Краљеву у другој половини XIX века и почетком XX века намеће закључак о континуираном развоју организоване здравствене службе у овом граду. Присуство среског, општинског, затим болничког лекара у Краљеву упућује на поштовање законских оквира приликом организовања санитета у одређеним административно-територијалним јединицама. До сада су позната имена и периоди рада у Краљеву следећих лекара:

Јован Максимовић	...1879. год...;
Илија Јовановић	...1882. год...;
Илија Коловић	...1883–890. год.;
Коста Ристић	...1897. год...;
Димитрије Антић	05. октобар 1899–1908. год.
Др Ђукановић	...1906. год...;
Михаило Сретеновић	...1909–1910. год...;
Биђерони Рафаило	...1908–1915. год.

³⁰ Ђорђе Ђ. Станковић, *Страни добровољци у рату Србије*, Војно историјски гласник 1, Београд 1973, 125.

³¹ АС, Г-216, Ф 10 бр. 11.

Наведени лекари су, поред обављања редовне делатности, имали велики значај у просвећивању школске омладине и становништва. О том раду је познати краљевачки прота Саватије Божић у својој *Аутобиографији*, у поглављу *Мој рад за народно здравље* записао:

„Пре Првог светског рата у споразуму са лекарима образовали смо Одбор за народно здравље, у коме сам и ја учествовао. Одржавали смо састанке на којима су лекари држали предавања из хигијене. Ишли смо и по селима и сазивали зборове на којима сам, после лекарске поуке, држао говор о вери и моралу и доказивао да телесно здравље зависи од душевног расположења, да неморал, страх, брига, грижа савести и жалост много утичу и слабе организам и да вера и нада у Бога ублажавају тугу и жалост и крепе организам...

... Утицали смо на грађане да чисте улице и дворишта, да за пиће употребљавају воду са бунара на спруду ибарском, јер су варошки бунари кречни и загађени. Пропагирали смо да грађани у својим двориштима засађују родна и украсна дрвета. А ми смо са ђацима у пролеће на младенце садили борове на брегу ратарске школе, а на обали Ибра багрење.³²

У Краљеву је 1906. године срески лекар др Ђукановић основао Друштво за сузбијање туберкулозе.

Од 1895. године појављују се подаци о раду Краљевске привремене болнице, која је усталила рад као среска болница. Део листа истргнут из књиге вођене у овој болници, вероватно из деловодника, чува прве податке о њеном раду, о исплати у име плате за децембар месец 1896. године болничару Владимиру Јечменовићу, болничарки Јованки Јовановић, Алекси Вуковићу, првом болничару, и Мићи Павловићу, кувару, затим о уплати за узету бризгалицу, шприц за серум и за канцеларијски материјал Миленку Митровићу, књижару.³³

Посебну пажњу у праћењу развоја здравства у Краљеву заслужује учешће Краљевчана у подизању бања. Већ је истакнуто да су веровање у лековитост воде, као и њена употреба коришћење и били присутни код становништва „од старине“, како је кнез Никола Костић објаснио окупљање народа на Савиној води, док је исте године у самом Карановцу кнез Васа забранио окупљање народа око неког амама.

Краљевчани су значајну улогу имали у подизању Врњачке и Матарушке Бање. Велики број прилога и приложника из Карановца

³² Народни музеј Краљево, Збирка архивалија, Инв. бр. 891.

³³ Народни музеј Краљево, Збирка архивалија.

приликом оснивања „Основитељног фондаторског друштва лековите и кисело-вруће воде у Врњцима“ 1868. године била је заслуга владике Јање, Јоаникија Нешовића, за чије име су везане многе приче, као за посетиоца бање и корисника врњачких минералних вода, првог организатора уређења извора и подизања првог дрвеног купатила. У једном проспекту намењеном посетиоцима Врњачке Бање стоји: „Владика је основао темељ развиту и унапређењу Врњачке Бање“. Чак је и свима добро позната легенда о излеченом сипљивом коњу на извору вруће врњачке воде везана за болесног коња владике Јање.³⁴

После поплава Ибра 1896. и 1897. године и откривања извора минералне воде у селу Матаруге предузимљиви Краљевчани су основали, са већ стеченим искуством Врњачке бање, акционарско друштво и предузели изградњу, уређење и организовани развој Матарушке Бање. Заслуге у почетном периоду везују се, пре свега, за порезника Милутина Веснића, проту Саватија Божића, трговце Петра Богавца и Светозара Буњака и среског лекара Димитрија Антића.³⁵

Досадашња сазнања о развојном путу здравства у Краљеву, од алтернативних облика лечења и самоуких хирурга до првих школованих лекара, првих болница и првих бањских места, упућују на потребу предузимања нових истраживања ради употпуњавања слике о овој значајној области.

³⁴ Бања Врњци намењено посетиоцима Врњачке Бање, издање књижара Рајковића и Ђуковића, Београд, 1911, 11.

³⁵ Матарушка Бања 1898–1998, ДП Матарушка и Богутовачка Бања, Краљево, 1998.

THE DEVELOPMENT OF HEALTH CARE IN KARANOVAC - KRALJEVO
IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Summary

The organized approach to the development of health care in Kraljevo can be followed from 1837, when a military hospital was organized for the needs of the garrison. Until then, and subsequently, patients turned mostly to quacks for cures to various ailments. Among the quacks were hečims, barbers, healers, herb growers, old women, and so on. The best known among them were Sima Knezević and Djordje Pelcer.

During the period between 1853-1859, the seat of the Čačak district was moved from Čačak to Karanovac, thus the district doctors Jovan Petrović and Stevan Trenčanin arrived in Karanovac.

The attempt to open a hospital for the "*sumašedše*" in Karanovac instead of Pozarevac in 1859 failed. The transfer of the hospital for treating *frenge* and other infectious diseases from Raška to Karanovac, was achieved in 1863. The physician in the hospital was Jovan Siber.

The continued work on health care of patients in Kraljevo secured the permanent presence of the municipal, county, and military doctor. Some of them are Jovan Maksimović, Ilija Kolović, Kosta Ristić, Josif Maržik, Rafailo Bidjeran, and others.

A particular chapter requires the interest and participation of people of Kraljevo in founding and using spas, Vrnjačka and Mataruška. It is interesting to note the high donations from people of Karanovac for the Vrnjačka Banja spa, made during the foundation of the spa's founding society in 1868.

After a flood of the Ibar River in 1896 and 1897, and the discovery of a spring of mineral water in the village of Mataruga, enterprising people in Kraljevo founded a shareholder society and undertook the construction and development of the Mataruška Banja spa.

The initial data on the development of health care in Kraljevo is only a basis for more elaborate future research.

КАРАНОВАЦ, СЛИКА ЈЕДНОГ ГРАДА (1784–1878)

Ђорђе С. КОСТИЋ

У другој половини XVIII века, у годинама великих војних операција, пред Кочину крајину и рат од 1790. до 1792. године, Србију ће обићи четири аустријска официра са задатком да се исцрпно упознају са стањем на простору на којем ће у наредних неколико деценија, беснети ратови сукоби и буне.

Један од њих, Јозеф Паул Митесер, забележиће на свом путу по Шумадији и средњој Србији и ове редове о Карановцу:

„Трговиште Карановац (М. F. Karanovze) у којем се налази 11 хришћанских и 89 турских кућа, 2 хана, 3 механе као и 2 пекаре“.¹

Даље бележи да у месту има и једна џамија, која је саграђена од камена, док су „све остале грађевине од дрвета“. У два поменута хана може да се остави 120 коња, а у шталама на имањима становника има места за 500 животиња.

Већ самом одредницом „трговиште“ Јозеф Паул Митесер је тадашње насеље Карановац по значају и величини уврстио у исту групу у којој су Крушевац, Чачак, Трстеник.

Према броју хришћанских и турских кућа, без обзира да ли се њихов број множи са пет или осам – како је код нас већ уобичајено – можемо извести закључак да је Карановац осамдесетих година XVIII века имао мање од хиљаду становника.

Само је једна зграда била од камена, и то џамија, а све остале куће су од дрвета, што не издваја много ово насеље од осталих које је Митесер описао.

---

¹ Душан Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, Споменик СКА LXXXII, други разред 64, Београд 1936, 74.

Два хана, три механе и две пекаре указују на то да је Карановац ипак било место у којем су се путници, пре свега трговци, чешће задржавали.

Карановац се налазио на једном од путева кроз централну Србију. Од Баточине или Чачка, преко Крагујевца, Карановца, поред Маглича и Студенице, брзо се стизало до Новог Пазара и до Косова. Стога ће Митесер у свом путопису забележити и раздаљину између најважнијих насеља. Реч је о друму Крушевац – Трстеник – Карановац – Чачак.²

Само неколико година касније, у време Кочине крајине и великог рата у којем су ћесаровци под командом Лаудона освојили Београд, потврдиће се напред изнета констатација да се трговиште Карановац налази на једном од стратешких путева Србије.

Година 1789. и 1790. њега ће у два маха освајати припадници фрајкора. А место, чије су куће биле изграђене од дрвета, вероватно ће скупо платити данак борбама које су вођене у насељу и око њега.³

Све до 1811. године извори на страним језицима – колико је то до сада познато – не пружају нам неку нову слику Карановца.

Те 1811. године поново ће један аустријски официр, Геден Маретић, обићи побуњене крајеве јужно од Саве и Дунава и оставити само једну реченицу о Карановцу:

„Карановац (Karánovatz), насеље утврђено као паланка“.⁴

Ако ову штуру белешку упоредимо са обимнијим подацима Јозефа Паула Митесера, ипак можемо констатовати да се нешто у слици града променило, и то суштински. То више није насеље које се развијало као трговиште, са хановима и механама, већ место „утврђено као паланка“, чији је једини задатак био стратешког и војног карактера: требало је на једној од најважнијих саобраћајница централне Србије контролисати пролазак војне силе.

Интересантно је из овог периода поменути и Адама фон Вајнгартена, аустријског официра, који је у бечком часопису објавио текст о Србији са једном картом. Ту ће он, између осталих насеља, поменути и Карановац. Оно што може бити посебно интересно за нас то је констатација аутора да је поменуто насеље „варошица утврђена као

² Исто, 73.

³ Torkvato Brlić, *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten oesterreichisch-türkischen Kriegen*, Wien 1854, 305–307, 328.

⁴ Славко Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 2, Београд 1989, 441.

паланка“.⁵ Очигледно да током непуне деценије мира није било довољно времена да се промени слика места. Она је још увек била као у поменутих информацијама официра Грамберга и Маретића.

Постепеним ослобађањем ових крајева од турске власти, мучним преговорима и дипломатским умећем тадашња Србија је стицала све више простора за нови слободни напредак. Када су, у другој деценији XIX века утихнуле сурове битке и окршаји, за просторе јужно од Саве и Дунава, на територији некадашњег Смедеревског санџака, порасло је интересовање странаца. Почевши од треће деценије XIX века, они су све чешће обилазили ове крајеве. Тих година прошлога века, Крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века, у Србију почињу да долазе личности из разних крајева Европе, који су ову земљу приказали својим читаоцима у једном новом светлу.

Слободно се може рећи да нови период приказивања ондашње Србије европској читалачкој публици почиње путовањем по Србији 1829. године пруског официра Ота Дубислава фон Пирха, односно објављивањем 1830. године на немачком језику његове књиге *Путовање по Србији у години 1829*. Овим значајним делом почиње да се мења општа слика Србије у очима широке читалачке публике.

У Пирховој књизи нема много података о Карановцу. Место је ипак поменуто у једној општој слици о Србији с краја треће деценије XIX века. Ту он бележи да је Карановац „варош“ која „лежи у близини леве обале Ибра, добрих пола сата од Мораве“. По величини, додаје Пирх, „и иначе личи на варош Јагодину“.⁶

У наредним годинама дело Ота Дубислава фон Пирха имаће великог утицаја у оним круговима који су своја интересовања усмерили у разним областима, на простор југоисточне Европе. Многобројним ауторима послужиће она као својеврстан извор обавештења о Србији, а неки ће је опет прерађивати или преписивати и са новим насловом штампати под својим именом. Само да поменемо с тим у вези Франца Посарта, који се није устручавао да препише скоро целу књигу пруског официра, чак и са очигледним штампарским грешкама.

Неколико година касније европској читалачкој публици нову слику Карановца дао је минеролог, географ, путописац и полиглота Ами Буе. Он је једна од оних личности које су свој живот умногоме подредиле

⁵ Адам фон Вајнгартен, *Über Serbien mit einer Karte*, у: Вук Ст. Караџић, *О Црној Гори. Разни списи*, Београд 1972, 826.

⁶ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900, 123.

проучавањима југоисточне Европе. Дела Амија Буеа, нажалост још недовољно проучена код нас, представљају незаобилазно штиво у истраживањима овог дела Европе. У својој, свакако најпознатијој, књизи, *Европска Турска*, објављеној у Бечу на француском језику 1840. године, Буе је прикупио грађу из свих области човековог стваралаштва. Помно је описао наше средњовековне споменике, манастире и цркве – Студеницу и Жичу, на пример. Упознавао се по чукама и забитима са средњовековним градовима, као што су Козник, Маглич или Соко. На својим дугим путешествијима пробао је разнолику храну, видео и описао народну ношњу. Европској читалачкој публици скренуо је пажњу на историјску прошлост овог поднебља. Мерио је путеве по Балкану и израдио драгоцене итинераре. Тешко да се данас у Србији може наћи неки путни правац који у својим књигама није поменуо Ами Буе. Као ученик просветитељске школе, описао је изузетна богатства флоре и фауне југоисточне Европе. У његовој књизи је, на пример, дат списак риба у појединим рекама, биљно или минерално богатство неке планине итд.

Према Ами Буеу насеље о којем је овдеч налазило се на једном од главних путева кроз централну Србију. „Карановац“ – бележи Ами Буе – „4 сата и 40 минута, или према пошти 9 сати од Крагујевца“.⁷ То је, дакле, прво лоцирање самог места, или као што је напред речено, констатација да се насеље налази на једном од најважнијих друмова у Србији. У опису Карановца који налазимо код Амија Буеа, читалац је први пут могао да, после Павла Јозефа Митесера, стекне једну слику колика је била величина самог насеља. Тако Ами Буе о Карановцу исписује и следеће речи: „Варошица од 300 кућа са 1 200 до 1 500 становника, од којих 260 плаћа порез“⁸

Истраживачи су сада у могућности да упореде податке које су странци о Карановцу изнели у временском распону дужем од пола века. Према белешкама Павла Јозефа Митесера, као што је већ речено, насеље је имало укупно деведесет кућа. Ако овај број помножимо са пет или са осам, како то већ разни истраживачи наше прошлости чине, добићемо број између 450 и 720 становника. Када ове бројке упоредимо са подацима из књиге Амија Буеа, видимо да се број кућа у четвртој

⁷ Ami Boué, *La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*, Tome deuxième, Paris 1840, 510.

⁸ Исто.

деценији XIX века, дакле после свих ратова, сукоба и устанака, више него утростручио. Исти је случај и са становништвом, од броја између 450 и 720 стигло се на 1 200 до 1 500 душа.

Код Буеа пажњу привлачи и чињеница да он бележи и грађане који плаћају порез. Вероватно да то није случајно. Бележењем броја пореских глава указује се на једну веома важну институцију која је поготово значајна за државе које желе да докажу своју добру организованост и функционалност.

За употпуњавање ове слике Карановца интересантан је и један опис насеља који је Ами Буе објавио у књизи под насловом *Итинерери европске Турске*, штампаној у Бечу 1854. године.

У овом раду Буе ће прво извести етимологију имена самога насеља: „Кара, турски црн, и новац, монета“.⁹ Према његовим белешкама Карановац је 1846. године имао 303 куће са 1 125 житеља и 260 пореских глава. У месту се налазила једна црква и једна школа. Ту је било и седиште духовне и световне власти, столовао је један владика, док је у дијецези било пет цркава и десет парохија.

Сам Карановачки дистрикт је обухватао 1 тврђаву, 18 насеља, 20 заселака, 2 742 села, са укупно 14 122 житеља.¹⁰

Подаци које је у својим књигама и многобројним радовима забележио и представио читалачкој публици Ами Буе потичу углавном из официјелних публикација ондашње Кнежевине Србије. Стога се може само констатовати да је његова слика Карановца била доста објективна.

Слику насеља допунио је тих година, у петој деценији прошлога века, енглески конзул у Београду Ендрју Арчибалд Пејтон белешком да је Карановац симетрично грађен „као и Чачак, али је боље калдрмисан и чистији“¹¹

А Вилијам Дејтон и Давид фон Келн, енглески путописац и немачки пастор, записаће 1865. године да је Карановац место „на Ибру, са 1 500 становника“ као и да је „седиште епископа и Конзисторије за дијецезу Ужице“.¹²

⁹ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome premier, Vienne 1854, 297.

¹⁰ Исто, 298.

¹¹ Ендрју Арчибалд Пејтон, *Србија. Најмлађи члан европске породице или боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1845*, Нови Сад 1996, 132.

¹² William Denton, *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. von Colln, Berlin 1865, 13

Све до 1868. године радови Амија Буеа биће за европску читалачку публику најважнији и најбољи извор о југоисточној Европи, односно европској Турској, а самим тим и о Кнежевини Србији. А те 1869. године објављена је једна од најзначајнијих књига о Србији на страним језицима. Реч је о делу Феликса Каница *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, штампаном у Лајпцигу 1868. године. Писана јасним и лепим стилем, са мноштвом података о народу, његовој историји и животу, о насељима и њиховим судбинама кроз векове, књига Феликса Каница постала је незаобилазно штиво за све читаоце који су желели нешто више да сазнају о овом делу Европе.

У поменутом првом издању књиге Феликса Каница, чије је друго издање објављено 1905. године, налазе се и његове белешке о Карановцу.

Каниц ће забележити да је Краљево у XIX веку „видело лепе, али и тешке дане“. Мисли, свакако, при том на године од средине треће деценије па све до 1858, док је варош била административни центар округа. У опису насеља спомиње он цркву и велику зграду окружног начелства, која „одудара од околних ниских кућа, које су се мало разликовале од сеоских“.¹³

Међу најлепше описе Карановца у XIX веку спадају и странице из књиге Густава Раша под насловом *Der Leuchthurm des Ostens. Serbien und die Serben*, објављене у Прагу 1873. године. Аутор је једна од оних личности које су често путовале по југоисточној Европи. У својим књигама Раш је, на првом месту желео да изнесе своје погледе на проблеме Источног питања.

На свом путовању по Србији задржао се и у Краљево „испред једне велике и лепе гостионице“. „То је била“ – наставља Раш – „једна нова кућа на пијаци у Карановцу. Собе у које су нас сместили биле су веома чисте, добро опремљене са креветима којима се ништа није могло замерити. Моја соба је имала чак и један балкон који је гледао на трг одакле се пружао леп поглед на добро и уредно обрађену долину у којој се налазио Карановац опкољен високим брдима.“

Аутор је изнео своја општа запажања о насељима у Кнежевини. „У Србији цветају градови откада су Турци морали да напусте градове, и то невероватним темпом. Онај ко је пре пет година путовао по Србији данас не би препознао понеко место.“ Од бомбардовања Београда градови су „изменили своје рухо у потпуности. То се такође десило и са Карановцем“.

¹³ Felix Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868, 256.

Приликом његовог боравка насеље је имало „2 000 становника, од којих су 440 пореске главе.“ Ту је затекао „две школе, једну основну са 120 ученика, затим једну женску школу која има 40 питомица.“

После Арчибалда Пејтона, Феликса Каница, и Густав Раш је овлашно оцртао сам град: „Пијаца се налази у центру града. Од ње воде четири широка пута. Највећа и најлепша зграда јесте префектура, у којој се налази и судница. У току је било грађење широког друма који треба да повеже бивши главни град Србије са Карановцем“.¹⁴

Слика Карановца која је била представљена европској читалачкој публици, на разним језицима (француском, немачком или енглеском) у периоду нешто краћем од једног века, може се рашчланити на два дела.

Први период обухвата временски одсечак од бележака о Карановцу које је сачинио Павел Јозеф Митесер, 1784. године, до доласка Ота Дубислава Пирха у Србију, односно до штампања његове књиге, 1830. године.

Други период почиње од штампања већ поменуте Пирхове књиге до стицања независности Србије и њеног међународног признања као самосталне државе.

Време великих буна и ратова и Српске револуције умногоме су зауставили развој насеља по Србији. Потврду овог стања налазимо у белешкама Гедеона Маретића, руског официра Грамберга и Адама фон Вајнгартена.

Карановац је од „трговишта“, према белешци Јозефа Паула Митесера 1784, постао насеље „утврђено као паланка“, како је то запазио Гедeon Маретић, а није се много променио ни у години када је Адам фон Вајнгартен писао о њему.

Налазећи се на једном од најважнијих путева у Србији, Карановац није могао, у овом првом периоду, да избегне судбини коју су доживљавала и остала значајнија насеља Смедеревског санцака, на пример Јагодина, Ужице, Крушевац итд. Он је од трговишта назадовао и претворен је, у овом периоду, у насеље стратешког типа.

Две најважније карактеристике у описима Карановца у овом првом периоду су: прво – назадовање места од трговишта у утврђену паланку и, друго – Карановац као место на стратешком путу кроз Србију.

О другом периоду, од 1830. до 1878. године, европска читалачка публика добила је једну другачију слику града.

¹⁴ Gustav Rasch, *Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben*, Prag 1873, 245–246.

Карановац се убрзано развија, као уосталом и слична насеља по Србији. То је сада, посматрано током неколико деценија, насеље модерног типа. Симетрично је грађен, као Чачак, а из његовог центра, где се налазила и пијаца, воде четири пута, повезујући га са најближим местима у околини. У самом месту својом лепотом и својим значајем издвајају се црква и зграда начелства. Гостионица, за путнике намернике, била је чиста и добро опремљена, са собама из којих се излазило на балкон.

Град постаје центар световне власти. Ту је до краја шесте деценије седиште начелства, административне и судске власти, које умногоме утичу на развој самог насеља.

Нова црква, изграђена у трећој деценији, као и место поред којег се налази једно од најважнијих друховних средишта Србије – Жича истичу значај насеља у духовном смислу.

Град се налази на једном од најважнијих путева кроз централне делове Кнежевине Србије и интензивно се ради на његовом повезивању, новим лепим друмом, са некадашњом престоницом Крагујевцем.

Карановац се развио и у просветно средиште – има једну основну и једну школу за девојке.

Демографски посматрано, према подацима које су забележили странци у Карановцу се број становника стално повећавао. Према Паулу Јозефу Митесеру у Карановцу је 1784. године живело између 450 и 720 становника. Нешто више од пола века касније, како је записао Ами Буе, број житеља се повећао на 1 125, од којих је њих 260 плаћало порез. Након још две деценије број се попео на 1 500, да би 1873. године, према белешкама Густава Раша, у Карановцу живело 2 000 душа, од којих је 440 било пореских глава.

Сигурно да ова слика града Карановца, односно Краљева у периоду непуних сто година није потпуна. Она би могла да се допуни, да буде исцрпнија и свеобухватнија, када би се разматрали и домаћи извори. Али, овде је пажња превасходно поклоњена само изворима на страним језицима, онима, дакле, који су европској читалачкој публици могли да представе слику једног насеља ондашње Србије. Поменути текстови нису једини у којима је писано о насељу или у којима се помиње Краљево под ондашњим именом Карановац. За овај рад одабрани су само важнији прилози на страним језицима, они од којих је ипак могла да се склопи једна целовитија слика, један мозаик града на Ибру поред Жиче.

KARANOVAC - THE IMAGE OF A TOWN (1784-1878)

Summary

The image of Karanovac which was presented to the European public in various languages, French, German, or English, in the period of less than a century, can be divided into two parts.

The first part encompasses the period from the notes on Karanovac that were composed by Paul Joseph Mitterer in 1784, from the arrival of Otto Dubislav von Pirch to Serbia, that is, until the publication of his book the following year.

The second period is a time lapse from 1830, from the publication of the aforementioned book of Otto Dubislav von Pirch, to Serbia's acquisition of independence and its international recognition as a state, until 1878.

The period of numerous rebellions and wars, and the Serbian revolution considerably impeded the development of settlements in Serbia. We find confirmation of this in the notes of Gideon Maretić and Adam von Weingarten. Karanovac had developed from a "trading center," according to the testimony of Joseph Paul Mitterer from 1784, into a settlement "fortified as a small town," as Gideon Maretić recorded, and it did not change much even during the years that Adam von Weingarten wrote about it.

Located on one of the most important roads in Serbia, Karanovac could not in this period escape the fate it experienced in the other more important settlements of the Smederevo Sanjak, for instance, Jagodina, Užice, Kruševac, and so on. During this period it regressed from a trading center, while developing into a strategic settlement.

This regression, as well as a fact set out by most authors of Karanovac being a town located on a strategic spot, are two of the most important characteristics of the first period until 1830.

In the second period, from 1830 to 1878, the European public obtained a different picture of the settlement.

According to records by foreigners who visited the place, Karanovac developed rapidly, as well as similar places across Serbia. It became a center of secular and spiritual administration is one of the most important communications through Serbia.

In this period, when Amie Boue, Andrew Paton, Felix Kanitz, David von Coeln and Gustav Rasch wrote about it, Karanovac is a modern town in which new influences and trends are reflected.

The first part of the article discusses the historical context of the Balkan region, focusing on the Ottoman Empire's influence and the role of the Balkan states in the region.

The second part of the article discusses the political and social changes in the Balkan region during the 19th and 20th centuries, including the rise of nationalism and the impact of the Balkan Wars.

The third part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The fourth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The fifth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The sixth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The seventh part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The eighth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The ninth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The tenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The eleventh part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The twelfth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The thirteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The fourteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The fifteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The sixteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The seventeenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The eighteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The nineteenth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

The twentieth part of the article discusses the role of the Balkan states in the Balkan Wars and the impact of the wars on the region.

КАРАНОВАЦ И КАРАНОВЧАНИ У ВУКОВИМ ДЕЛИМА

Љиљана ЖАРКОВИЋ

Вук је у својим делима Карановац и Карановчане представио целом свету.

Вук у *Српском рјечнику* о Карановцу пише следеће: „*Káranovac, póvsa, т.* варош на десном бријегу Ибра, који оданде даље недалеко утјече у Мораву (Карановац је између Ибра и Мораве)“. (стр. 378)

Код Вука Стефановића Караџића име Карановац можемо срести како у *Рјечнику*, *Историјским и етнографским списима*, *Преписци*, тако и у *Пјеснарици* или у *Српским народним пјесмама*.

Ради прегледности и лакшег рада сачињена је формална подела на осам група, односно поглавља:

- Речници и О језику и књижевности
- Алманаси: Даница 1826, 1827, 1828, 1829 и 1834.
- Историјски, етнографски и разни други списи
- Библиографија списа Вука Караџића
- Преписка
- Кратке народне умотворине, пословице и питалице
- Народне приче и приповетке
- Пјеснарица 1814–1815 и Српске народне пјесме I, II, III, и IV

РЕЧНИЦИ

Вук у *Српском рјечнику* из 1818. године бележи:

„*Káranovac, vca*, (или Карановци пл.) м., *Stadt in Serbien* (на десном бријегу Мораве, према утоку Ибра у Мораву“ (стр.378.)

Име Карановац у *Српском рјечнику* из 1852. године помиње се осам пута, само на 378. страни – четири пута. Вук најчешће за објашњење појединих појмова користи реч Карановац, као на пример: „[Жича] зидине од старог манастира на десној страни Ибра близу Карановца“. (стр. 239)

„Ибар, бре, м. Ибар утјече у Мораву ниже Карановца.“ (стр. 378)

„Карановчанин (Карановчанин), м. [од] Карановац.“ (стр. 378)

„Карановачки, кѧ, ко [од] Карановац.“ (стр. 378)

„Моравица, ф. јужна Морава, која се ниже Карановца састаје са Ибром: Низ Бјелицу и низ Моравицу.“ (стр. 516.)

„Трстеник, (Trstenök, т.) многа се мјеста тако зову, као н. п. у Србији (код Мораве ниже Карановца).“ (стр. 1021)

Требало би напоменути, не улазећи у разлоге томе, да Вук у *Рјечнику* износи погрешне географске појмове, на пример: да се Карановац налази на „десном бријегу Ибра“, или за Западну Мораву пише да је то „Јужна Морава, која се ниже Карановца састаје са Ибром“.

Занимљиво је да скоро уз сваку књигу постоји и списак пренумераната. На списку, под Чачак, на крају друге књиге *Рјечника*, прибележена је као пренумерант:

„Општина Жичка за младеж школе жичке... 1“ (стр. 862) Списак пренумераната са пагинацијом пренет је из прве и унет у другу, тако да се пагинације не слажу.

Књига XIX је *Немачко-српски речник*, штампан у Бечу 1872. године у који је Вук унео реч *Карановац* на стр. 138. Карановац и објашњење да је то варош у Србији записани су на немачком језику, а други део на српском: Карановац и Карановчани, без објашњења. На страни 312. помиње се Карановац (у Кнеж. Србији) у оквиру листе пренумераната. Из текста се види једна занимљивост: Вук је, и поред своје немаштине, слао пренумерантима књиге о свом трошку.

Интересантно је напоменути да је Вук сваку реч у *Рјечнику* акцентовао и уз њих је стављао скраћенице м. за мушки и ф. за женски род.

Књига *О језику и књижевности* и говори о језику *Писменице*, о рецензији Новина сербских; о рецензији Видаковићевог дела Љубомир у *Јелесијуму* и одговора на то. На крају књиге су дата Вукова објашњења неких речи регистара пренумераната. Ни у првој ни у другој књизи *О језику* не помиње се Карановац, једино се у првој књизи уз „Имена госп. предкупитеља“ на страни 118. под Карловац забележен: Радован Милковић бивши Секретар маг. Карановач. У другој књизи *О језику* на 45. страни говори се о Стефану Немањи, а на 98. страни о Стефану Првовенчаном.

АЛМАНАСИ

Књига VIII Сабраних Вукових дела обрађује: Даницу за 1826, 1827, 1828, 1829. и 1834. годину. Насловна, прва страна је дословце овако записана:

„Даница. Забавник за годину 1826. издао Вук Стеф. Карацић, Философије доктор, и учени друштва: Санкпетербургскога вољнога љубитеља Руске Словесности, Краковскога, Тиринско-Саксонскога за истраживање отач. старине, и Краљевско-Гетингенгскога член кореспондент. Прва година, у Бечу, у штампарији Јерменскога намастира.

Алманах садржи на почетку календар, опис манастира, историјске списе, по-неку песму или приповетку и списак пренумераната на крају сваке књиге.

Забавник за 1826. годину не помиње нигде Карановац, ни Карановчане.

У оквиру ове књиге је и *Забавник* за 1827. годину. Прво поглавље је: Описаније Србије и, када говори о планинама, Вук на 129. страни помиње Карановац и пише следеће:

„Од свију грана, које се од ове главне гране одвајају, те се распростиру по ономе, врло мало познатом, крају Србије између Ибра и Нишаве, најзнатнија је она која се одвија иза Косова под именом Љуботина и под именом Жељина и Столова удара на Ибар према Карановцу.“

Када описује воде на 132. страни исто помиње Карановац:

„Западња Морава извире у планини Јавору, и текући од југа к сјеверу осим многи други потока прима у себе ... с десне [стране] Ибар код Карановца.“

На 133. страни следи цитат: „... у најиј Крагујевачкој Гружа, која извире у Рудничким планинама и утјече у Мораву ниже Карановца.“

У одељку о Градовима и варошима на 137. страни помиње се Карановац: „... у најиј Пожешкој Чачак и Карановац на Морави.“

Када пише о средњовековним градовима, на 139. страни бележи следеће: „Више Карановца на десној страни Ибра стоје зидине од градића Маглич“.

Одељак о манастирима описује „пуст манастир“ Жичу код Карановца.

Уз Даницу 1826–1827 на 176. страни дата су имена пренумераната: „Под Пожешка најија (у Србији) (Скупител Благородни Г. Василије Поповић)

1. Петар Лазаревић, кнез Карановачки

2. Милисав, парох Карановачки

3. Пантелија, учитељ Карановачки.“

Забавник за 1828. годину не помиње Карановац ни Карановчане, али занимљиво је како се Вук обраћа пренумерантима и какво је његово мишљење о њима:

„1) Са особитом радости благодарим свиам ГГ. пренумерантима на родољубивоме труду и на пријатељској љубави. Како још немамо прави књижни трговаца, оно су (ГГ. скупитељи и пренумеранти) највећи помагачи и Меценати књижевства нашега.“ (стр. 231)

Даље следи објашњење и садржај алманаха:

„2) Половина овога забавника за многе ће читатеље бити суве ријечи; али се надам, да ће они и с оном другом половином за ову цијену бити задовољни. Тако они нека помисле, да је њи ов забавник само 6 табака, јер овако штампан за 24 крајцаре сребра не може већи ни бити), а они други 6 табака ја поклањам нашим списатељима и свим другим читатељима, који желе језик наш, не само споља, него и изнутра познати.“ (стр. 231).

У предговору овог Забавника Вук се обраћа пренумерантима следећим речима:

„3) Ако ми ГГ скупитељи и пренумеранти и у напредак оваку љубав и повјереност покажу, ја ћу се једнако старати, да им Даница моја што је могуће више повољнија буде; а особито гледати, да још раније излази“ (с. 231). Претходне цитате у поменутом предговору Вук је потписао иницијалима В. С. К. у Бечу 12. новембра 1827.

Даница, забавник за год. 1829. бележи следеће пренумеранте у Пожешкој нахији у Србији. Сакупљач и пренумерант за ову нахију био је Василије Поповић главни кнез „наије пожешке“, који је у своје име наручио пет примерака, а по један за следеће:

„Бл. Г. Петар Лазаревић, кнез Карановачки (стр. 446)

Г. Милисав, Парох Карановачки (стр. 447)

Пантелија, учитељ Карановачки.“ (стр. 447)

Даница, забавник за годину 1834, пета књига у I поглављу *Друга година Српског војевања на даије* на страни 478. Вук о Србима и Турцима пише:

„...Прошавши године остале су од Београдског пашалука три наије, које се нису побуниле, то јест: Пожешка, Ужичка и Сокошка. Срби су у овим наијама били само на опазу, да ји Турци откуд не поробе и не поарају; а Турци су се у наији Ужичкој и у сокоској били прибрали у градове, а у Пожешкој у Карановац, где су се добро били утврдили.“

Карађорђе зове у помоћ да дођу Васа Чарапић, Ђуша Вулићевић и прота Ненадовић са својим људима и помогну у борби са Турцима. Сви се одазивају и прота Ненадовић „...стигне са једном кумпанијом из ваљевске наије, те пређу у наију Пожешку и опколе Карановац, па оданде пошаљу књигу Фератагићу, паши Новопазарскоме, да он извади из Карановца своје људе, који су Карановчанима били дошли у помоћ, а с Карановчанима они како начине. Не дочекавши одговора на ову књигу Срби ударе на Карановац, но Турци ји: узбију и тако разбију, да се српска војска готово сва разбегне, и Кара-Ђорђије сам собом отите у врбовку (да диже војску наново), а оданде с оно мало војске, што се није било разбегло, остави оне друге поглавице. У том на Српску књигу, Фератагић пошаље Србима свога силиктара с братом владике Новопазарскога, да изваде све Турке из Карановца, Срби имајући тако мало војске, не смеду ове Фератагићеве пустити у логор, него ји уставе на другом месту, и изашавши им на састанак, кажу за Кара-Ђорђија, да је отишао по велике топове. Онда Силиктар рече, да пишу Кара-Ђорђију, да се врати, да све Турке из Карановца извади, Срби то једва дочекају и одма пишу Кара-Ђорђију, те се врати, и по многом цењкању и погађању уговоре, да Карановчани врате Кара-Ђорђију некакву велику шешану, коју су Срби бежећи оставили, и да му даду једнога ата. И тако Карановчани давши Кара-Ђорђију шешану и лепа куласта ата покривена црвеном чоом до копита, изиђу (на Петров дан) сасвим из Карановца и попале све, што је могло изгорети.“

ИСТОРИЈСКИ, ЕТНОГРАФСКИ И РАЗНИ СПИСИ

И у у првој и у другој књизи *Историјских списа* и Карановац и Карановчани се помињу више пута.

Из поглавља о Милошу и његовом војевању и Хади-Продановој буни следе цитати у којима се помиње Карановац:

„У то време (у саму јесен 1814 године) Латиф-ага, муселим наије Пожешке, од куге побегне из Карановца у манастир Трnavу, где је седио Аци-Продан, бивши војвода је наије Сеничке. По том Аци-Продан и Латиф-ага отиду нешто у Карановац.“ (стр. 50)

На страни 66. Вук пише:

„Док се Милош тукао и забављао око Чачка и око Палежа и Ваљева, Турци су у Крагујевцу, у Баточини и у Пожаревцу били поградили шанчеве и утврдили се, па седели и рабро се бранили од Српски чета, које су им се где показивале.“

На 76. страни стоји дословце: „Сада дакле Милош очистивши и Чачак тако срећно и пробитачно, пошаље свог брата Јована к Ужицу, да чува, де не би Турци изишли у народ да како штету чине; другу војску пошаље, те Карановац побоље опколи и стесни.“

Још један цитат на страни 69. говори о Карановцу и Карановчанима: „...од Карановца опет пишу, да су Карановчани ради да се предаду, али неће никоме другоме до Милошу; а Новопазарски паша, Адем, купи, војску и спрема се Карановчанима у помоћ; зато Милош (желећи час пре да очисти Пожаревац) предложи Турцима, да оставе топ и џебане штогод има, осим онога, што сваки војник уза се носи; а с оружјем да изиђу и да им даде Димитрија, да ји отпрати до у Њуприју ... Милош пак наредивши по најиј Пожаревачкој где ће ко чувати и на што пазити, одма крене своју војску, и пође Карановцу.“

Даље стоји као на 70. страни Адем-паша пише Милошу:

„...благодари му, што је Карановчане (међу којима је било људи из његовог пашалука) тако лепо и поштено испратио.“

Оригинал ове Вукове књиге чува се у Народној библиотеци „Радослав Веснић“ у Краљеву, у Завичајном одељењу. Књига је у кожном повезу добро је очувана и има све странице.

На страни 116. Вук бележи следеће пренумеранте са нашег подручја:

„Петар Лазаревић, кнез среза Карановачког...	1
– Матија Поповић, парох Карановачки	1
– Милисав, парох Карановачки	1
– Симеун Молеровић, трговац из Карановца ...	1
– Тодор Коминац, тутор цркве Карановачке	1
– Стефан Чолић, тутор цркве Карановачке.....	1.“

На страни 117. помиње претплатнике из Жиче:

- „Евгеније, парох Жички
- Вукашин, парох Жички
- Трифун Јелечковић, ученик из Жиче.“

На страни 156. Вук пише о Милошу и његовом раду:

„Године 1826. окриви Милош Карановачког проту, да је подговорио Карановчане да се туже на њихова кнеза, Петра Лазаревића, и за то му удари 50 батина (а сутра дан прота осване у аару обешен, и изађе глас, да се од срамоте обесио, или је Милош ноћу послао своје момке, те га у то име обесили.“ О Милошевим недељима говори и цитат у вези са Живаном Паразламом мајстором и трговцем из Београда, који се жалио на тежак живот у Србији руским официрима и због чега га је Милош

прогнао из Београда „од своје куће и од трговине, протера(о) у Карановац...“ (стр. 203)

Књига *Живот и подвизи кнеза Милоша Обреновића* обухвата историју Милошевог устанка и владања. На страни 309. помиње се Карановац, чије је име исписано старом ортографијом, док је остало писано новом ортографијом. То је, у ствари, текст рукописа дат у две варијанте.

Када Вук описује Петра Лазаревића-Цукића, на 212. страни помиње и Карановац:

„[255] Петар Лазаревић или Цукић, родом од некуд из наије Крушевачке, за Кара-Ђорђијина времена био је чауш код војводе Павла Цукића (по коме је и он тако прозван), по том код Милоша момак и чибукија, па београдски кнез, сада је капетан Карановачки.“

Књига XVI Вукових Сабраних дела обрађује други део *Историјских списа*, 1805. годину. Следи цитат из предговора ове књиге:

„И тако оне исте године, пошто освоје Карановац и Ужичани им предаду и плате уцјену, Јаков позове Кара-Ђорђија да дође ... да о томе разговоре и договоре.“ (стр. 54)

При попису пренумераната на стр. 179. дословце пише:

„Чачанско Окружје

Карановац

Из двора епископа

(од предворног Г. Ђакона и конз. писара) откупљено је 18 књига.“

Од тих осамнаесторо следећи су из Карановца:

„Г. Милош Вујић намјесник Карановачки 1

Г. Василије Протић парох намјесник Карановачки ..... 1.“

На следећој страни под Чачак наведено је још 12 претплатника разних занимања из Карановца:

Г. Иван Миливојевић начелн. ср. Каранов. за сина Љубом. ... 1

Г. Василије Миловановић писар ср. Каранов.

Г. Јован Новаковић предсјед. прим. суда општ. Каранов. за сина Љубомира 1

Г. Петар Пећанин трговац из Карановца..... 1

Милан Врбовац практ. ср. Карановачког

Милош А. Црвчанин трг. из Карановца за брата Сретена

Мита Савић писар општ. Каранов.

Коста Росић папуџија из Каранов.

Милија Кандић надзиратељ барутане Каранов.

Глиша Вукадиновић практ. ср. Каранов.

Јован Павловић трговац из Карановца

Данило Јанковић трговац из Карановца.“ (стр. 180)

Треба поменути браћу Димитрија и Косту Кујунџића из Новог Пазара, који су били кујунџије, па су ковали и новац. Њих су Турци често прогонили и тако најпре побегне из Пазара Коста а „потом и Димитрије побегне у Карановац.“

Даље, на 205. страни Вук, у опису Мирка Апостоловића, бележи следеће: „Рањавао се: на Карановцу у главу, на Смедереву у раме, на Сава-Капији ножем по руци десној, на Ужицу у кук...“ (стр. 205)

Вук је у овој књизи правио и кратке записе за житија, па у једном од таквих, на 207. страни у склопу записа помиње и Карановац.

„Мил. Никшић родио се у селу Бреснику, између Карановца и Студенице.“ (стр. 207)

ЕТНОГРАФСКИ СПИСИ

Књига XVII Вукових Сабраних дела обрађује *Етнографске списе*. Вук у овој књизи Карановац и Карановчане помиње само у попису пренумераната. Интересантна је Вукова Белешка, на страни 136, упућена претплатницима:

„[Многи од ове господе нијесу се пренумерали на ову књигу, него на пословице (јер су многа имена дошла прије него је ова књига и оглашена) али ја њихова имена овдје штампан надајући се да ће и ову књигу радо узети].“ (стр. 118)

На 137 страни следи попис пренумераната из Карановца:

„Вукосав Атанасијевић, прота Карановачки..... 1

Глиша Благојевић, началник среза Карановачког и потпору-
чник..... 1

Стефан В. Поповић из Карановца“.

Књига XVIII Сабраних дела говори о Црној Гори и Разним списима. На 245. страници помиње се Карановачка нахија, а Карановац на 246. и 264. страници. Када Вук описује Србију и простор докле се Београдски пашалук шири, каже: „...и онамо даље иза најје Карановачке и Ужичке“ (стр. 245). Вук помиње Карановац, у овој књизи и када описује границе и простор докле су Срби завладали“... остала је граница опет планинама некуд из Ужица и Карановца мна Студеницу“. (стр. 246).

Интересантно је да је у попису места уз Вајнгартенову карту Србије на 264. страни забележен и Карановац. Књига садржи и Вајнгартенову мапу на 276. страни као додатак и на њој се види, поред осталих места, убележен и Карановац.

БИБЛИОГРАФИЈА СПИСА ВУКА КАРАЦИЋА

Библиографија садржи штампане и нештампане списе, списе за које се претпоставља да су Вукови, „загубљене“ списе, посмртна издања, рукописе и белешке, писма и регистре.

Обрађене су 982 библиографске јединице и још 4 283 писма.

Библиографска јединица под бројем 261 је следећа: Вук Стеф. Карацић / Одабране стране (пробрао) Љуб. Стојановић, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона 1926, III–VII+200, Школски писци 5–6.

Из садржаја се види да *Новија историја* садржи податке о Карановцу на странама 141–146. У оквиру библиографске јединице дат је цитат: „Узимање Крагујевца, Пожаревца и Карановца“ (стр. 207)

ПРЕПИСКА

Вукова преписка има драгоцену културно-историјску вредност. То је огромна ризница података и грађе како за књижевност тако и за културно-политичка истраживања. Преписка садржи хронику једног доба, једног времена, средине и једног народа. Писма и преписка обухватају раздобље од читавог полувека. Преписка садржи око седам хиљада писама: око две хиљаде које је Вук писао и око пет хиљада њему упућених.

Обрађено је једанаест књига преписке. Утврђено је да је само једно писмо упућено из Карановца, а датира из 1829. године. Писао га је Вуков рођак Милосав Перуничих. Пише о здрављу својих укућана – да су сви добро што и Вуку и његовој породици жели. Пита га када ће да дође у посету Карановцу, у госте са фамилијом, као што је обећао. Обавештава га да ради на сакупљању песама и да ће му их ускоро послати. Шаље му поздрав од „Господара Васе“ и потписује са: ваш рођак Милосав Петр. Перуничих. Писмо је писано старом ортографијом и води се под редним бројем 75. (*Преписка IV*, стр. 130)

Уз текст је приложена фотокопија комплетног писма. Требало би поменути још једно писмо Милосава Перуничиха упућено Вуку, под бројем 280. из 1831. године у коме Перуничих позива Вука да га посети са фамилијом у Студеници. Писмо није директно везано за Карановац, али говори о братској љубави и нашем крају.

Василије Поповић, кнез Пожешке нахије водио је честу преписку са Вуком, али од свих тих многобројних писама једино су два везана за Карановац и Карановчане. То су писма која је Василије послао Вуку.

Прво је под бројем 347. из 1827. године, писано из Крагујевца. Писмо поред текста о потражњи и одобрења за превод *Јеванђеља* садржи и имена пренумераната из Карановца:

„Петаръ Лазаревић кнезъ Карановачкѣй 1

Пантелија учитель Карановачкѣй..... 1

Милисавъ Парохъ Карановачкѣй..... 1“

Писмо под бројем 419 Василија Поповића – Вуку Карацићу упућено је 29. фебруара 1828. године из Чачка. Васа обавештава Вука да је примио сто огласа за *Српску историју*. Наводи имена пренумераната из Карановца за поменути књигу:

„37. Маоси Поповић Карановачкѣй

38. Милисавъ Н. Карановачкѣй

46. Симеонъ Молеровић Тргов: изъ Карановца

47. Ђеодор Коминацъ Тудоръ цркве Карановачке.“ (*Преписка III* стр. 731)

КРАТКЕ НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ – ПОСЛОВИЦЕ

Књига IX Вукових Сабраних дела обрађује српске народне пословице и „друге различне као оне у обичај узете ријечи.“ На крају књиге дат је попис пренумераната и под Чачак (од њег. Високопреосв. Г. Н. Максимовића епископа Ужичког) забележени су следећи:

„Вукосав Атанасијевић, прота Карановачки ... 1

Милош Вујовић, парох Жички..... 1

Глиша Благојевић, начелник среза Карановачког и потпоручник.. 1

Стефан В. Поповић из Карановца ..... 1.“ (стр. 337, 339)

НАРОДНЕ ПРИЧЕ И ПРИПОВЕТКЕ

Трећа књига Вукових Сабраних дела су Српске народне приповјетке. У овој књизи нема помена о Карановцу и Карановчанима, ни у главном тексту ни у пренумерантима, нити у регистрима.

СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ

Вук је први поставио темеље за историју српске културе. У почетку је изазвао језичку револуцију, а напоре са њом, је полако преко народне поезије, успео да народни језику утемељи у књижевност.

Прва књига Вукових Сабраних дела је *Пјесмарица* из 1814–1815. године.

У самом предговору, када пише о чистоти језика и где се такав језику употребљава, Вук наводи између осталих, и Карановачку нахију:

„Езгра Сербскога рода и најчистијега езика находисе у садашње време између реке Дрине и Мораве, а особито када се мало по мало одмакне од Саве и Дунава као н.п. нахија Крагујевачка, Карановачка, Рудничка, Ужичка, Крушевачка: и горе од новог Пазара преко праве Херцеговине.“ (стр.40)

Карановачка нахија се помиње у песми *О смрти Гуше Булбубаше* (стр. 104) На страни 116. у двадесет и шестом стиху помиње се село Гараши, а испод стихова стоји Вуково објашњење: „Гараши зове се едно село у нахији Карановачкој.“

Карановац се у овој књизи помиње још три пута у следећим стиховима и цитатима: „мушкој песми, која се уз гусле пева“ – како би Вук рекао. Песма носи наслов: *О Милошу Обилићу*, а тридесети стих гласи:

„И код Ибра, више Карановца.“ (стр. 104)

Интересантно је Вуково запажање и објашњење у следећем цитату у коме се такође помиње и Карановац:

„Овде може бити да ће се коме особито смионо видети што ја пишем: лепо, биело, снег, сиет, реч, и пр: Но ја молим свакога, коме се ово не допадне, нека ми опрости. Ја знам да салвенским књигама стои: лепо, бело, снег, реч, свет : а Сербљи по Срему, по Бачкој, по Банату и по Србији око Саве и Дунава говоре: лепо, бело, снег, свет: али Сербљи по Хорватској, по Далмацији, по Босни, по Херцеговини, по Црној гори и по Србији до Ваљева и до Карановца сви говоре: лепо, биело, сбиет, реч, риека и пр. Кое еад од овога трога најљпша и најболье то би тешко било решити; ербо би то сваки доказивао да е оно кое е он из детинства навикао; а само у себи може бити да е све трое еднако. А ја само овде овако писао из два узрока: едно што сам овако из уста мое майке чуо и из детинства навикао, пак ми и сад љепше, него и едно и друго; у ушима звечи; а друго, што се овако говори онде гди сам ја ове песме слушао.“ (стр.127)

СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ

Књига IV Сабраних дела садржи: *Српске народне пјесме I*. У њој се не помиње Карановац ни Карановчани.

Књига V Сабраних дела садржи: *Српске народне пјесме II* и обухвата најстарије јуначке песме. Карановац се помиње на 153. и 161. страни.

У песми *Зидање Раванице*, четрдесет други стих гласи: „Цркву Жичу више Карановца;“ (стр.153)

У песми Милош у Латинима, тридесети стих је следећи: „И код Ибра више Карановца.“ (стр. 161)

Књига VI Сабраних дела – *Српске народне пјесме* III, обрађује јуначке песме „средњијег времена.“ У њој се не помињу Карановац и Карановчани.

У књизи VII Сабраних дела – *Српске народне пјесме* IV, у којој су јуначке песме новијих времена које говоре о „војевању за слободу“, нема о Карановцу ни помена.

KARANOVAC AND THE PEOPLE OF KARANOVAC IN VUK'S WORKS

Summary

In his works, Vuk introduced Karanovac and the People of Karanovac.

In *Srpski Rječnik* I from 1852, Vuk writes the following about Karanovac: “Karanovac, -novca, male gender, town on right banks of the Ibar River, which thence flows into the Morava River (Karanovac is between the Ibar and Morava Rivers).” Vuk mentions Karanovac four times on page 378. He explains the most frequent individual terms by the work Karanovac, for example: *Žiča*, *Ibar*, *Karanovčanin*, *Moravica*, or *Trstenik*.

The article contains eight groups, that is, chapters: Dictionaries On Language and Literature; Almanachs - *Danica* 1826, 1827, 1828, 1829, 1834; Historical, Ethnographic, and Various Articles; Bibliography of Articles by Vuk Karadžić; Correspondence, Proverbs; Collection of Songs 1814-1815 and Serbian Folk Songs I, II, III, IV. All this comes from 31 books that were treated of Vuk's Collected Works. The division is formal for the sake of clarity and easier work.

Vuk mentions Karanovac and the people of Karanovac equally in the Dictionaries, Historical and Ethnographic Records, Correspondence, as well as in the folk poetry Collection of Songs and Serbian Folk Songs.

Almost every book has a list of subscribers and many are from Karanovac.

In the Historical Records, Karanovac is mentioned in the first and second books several times, particularly in the chapter on Miloš and his military campaigns.

It is interesting to mention the book on Montenegro and Various Records in which Karanovac was included in the list of towns in Weingarten's chart of Serbia, and actually drawn onto the same map.

Vuk's records contain around 7,000 letters encompassing the period of 25 years. We will mention but one letter by Vuk's relative Milosav Peruničić, written

under No. 75 (Records IX 1829-1832), which was sent to Vuk from Karanovac, dated 1828.

Vuk laid the foundations for the history of the Serbian culture. Initially he caused a language revolution, and simultaneously, he gradually succeeded in embedding folk language into literature, through folk poetry.

Karanovac is mentioned in folk poetry several times. We will single out a few songs: About Miloš Obilić (Song Collection), Building Ravanica (Serbian Folk Songs, II).

The work contains over 100 bibliographical units on Karanovac and the people of Karanovac, which enable further research.

ИЗВОРИ

- Вук Караџић, *Пјесмарица* 1814, 1815, Сабрана дела, књ. I, Просвета, Београд, 1965.
- Вук Караџић, *Српски рјечник* 1818, Сабрана дела, књ. II, Просвета, Београд, 1966.
- Вук Караџић, *Српске народне приповјетке*, Сабрана дела, књ. III, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Српске народне пјесме I*, Сабрана дела, књ. IV, Просвета, Београд, 1975.
- Вук Караџић, *Српске народне пјесме II*, Сабрана дела, књ. V, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Српске народне пјесме III*, Сабрана дела, књ. VI, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Српске народне пјесме IV*, Сабрана дела, књ. VII, Просвета, Београд, 1986.
- Вук Караџић, *Даница* 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Сабрана дела, књ. VIII, Просвета, Београд, 1969.
- Вук Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела, књ. IX, Просвета, Београд, 1965.
- Вук Караџић, *Нови завјет*, Сабрана дела, књ. X, Просвета, Београд, 1974.
- Вук Караџић, *Српски рјечник* (1852) I A–II, Сабрана дела, књ. XII просвета, Београд, 1986.
- Вук Караџић, *Српски рјечник* (1852) II II–III, Сабрана дела, књ. XIII, Просвета, Београд, 1987.
- Вук Караџић, *О језику и књижевности I*, Сабрана дела, књ. XII, Просвета, Београд, 1968.

- Вук Караџић, *О језику и књижевности II*, Сабрана дела, књ. XIII, Просвета, Београд, 1968.
- Вук Караџић, *Историјски списи I*, Сабрана дела, књ. XV, Просвета, Београд, 1969.
- Вук Караџић, *Историјски списи II*, Сабрана дела, књ. XVI, Просвета, београд, 1969.
- Вук Караџић, *Етнографски списи*, Сабрана дела, књ. XVII, Просвета, Београд, 1972.
- Вук Караџић, *О Црној Гори, Разни списи*, Сабрана дела, књ. XVIII, Просвета, Београд, 1972.
- Вук Караџић, *Deutsch – Serbisches Woterbuch*, Сабрана дела, књ. XIX, Просвета, Београд, 1971.
- Вук Караџић, *Преписка I* (1811–1821), Сабрана дела, књ. XX, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Преписка II* (1822–1825), Сабрана дела, књ. XXI, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Преписка III* (1826–1828), Сабрана дела, књ. XXII, Просвета, Београд, 1989.
- Вук Караџић, *Преписка IV* (1829–1832), Сабрана дела, књ. XXIII, Просвета, Београд, 1988.
- Вук Караџић, *Преписка V* (1833–1836), Сабрана дела, књ. XXIV, Просвета, Београд, 1989.
- Вук Караџић, *Преписка VII* (1837–1842), Сабрана дела, књ. XXV, Просвета, Београд, 1993.
- Вук Караџић, *Преписка VII* (1843–1847), Сабрана дела, књ. XXVI, Просвета, Београд, 1993.
- Вук Караџић, *Преписка VIII* (1848–1850), Сабрана дела, књ. XXVII, Просвета, Београд, 1994.
28. Вук Караџић, *Преписка IX* (1851–1852), Сабрана дела, књ. XXVIII, Просвета, Београд, 1995.
- Вук Караџић, *Преписка X* (1853–1854), Сабрана дела, књ. XXIX, Просвета, Београд, 1996.
- Вук Караџић, *Преписка XI* (1855–1858), Сабрана дела, књ. XXX, Просвета, Београд, 1996.
- Вук Караџић, *Библиографија списа Вука Караџића*, Сабрана дела, књ. XXXVI, Просвета, Београд.

ШКОЛСТВО У КАРАНОВЦУ – КРАЉЕВУ ТОКОМ XIX ВЕКА

Радомир РИСТИЋ
Вера ФИЛИПОВИЋ

Корени школства код Срба, које налазимо у средњем веку, у доба Немањића, уско су везани за хришћанство. Читање и писање били су неопходни за богослужење, и они који су хтели да се замонаше или постану парохијски свештеници морали су претходно да то науче. Најчешће су то чинили у манастиру или код парохијског свештеника. Поред ових места, младићи и одрасли дечаци учили су се писмености и осталим знањима у „училиштима“ која су водили учитељи световњаци. Училишта су била доступна деци имућнијих родитеља, укључујући и децу владара. Сви синови Стефана Немање имали су приватне учитеље.¹

Просвета и школство српског народа под турском влашћу били су на веома ниском нивоу. Писменост се могла стицати по, не тако бројним, манастирским и лаичким школама,² али ни то није било могуће стално, нити је било доступно свима. Могао се описменити само мали број појединаца. У XVIII веку, нарочито при његовом крају, Срби у Београдском пашалуку отварају приватне лаичке школе. Тада имућнији међу њима плаћају учитеље како би своју децу образовали и оспособили за будуће послове, пре свега трговачке, и за нов друштвени положај. Са обновом српске државе и организовањем власти у Србији почетком XIX века јавља се и потреба за већим бројем писмених људи. Тако се почињу развијати школе које поступно стичу потпун облик образовно-васпитних установа. Почетком 1807. године предузимају се значајни кораци на организовању читаве мреже основних школа, којих је основано око

---

¹ Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 79–80;
Милош Благојевић, *Србија Немањића и Хиландар*, Београд 1998, 48–49.

² *Историја српског народа*, V–1, Београд 1981, 75–76.

педесет „готово по свим варошима и градовима и где којим селима.“³ Међу основним школама у ослобођеној Србији била је и она у Карановцу, која је ту постојала и пре Устанка.

*

Најранији помен школе и учитеља у Карановцу налази се код М. Ђ. Милићевића у *Поменику*, где за попа Николу Костића из Мрсаћа каже да је „књигу учио у Карановцу ... у некога учитеља Тодора Рапе.“⁴

Да је Никола Костић „књигу учио“ крајем XVIII века упућују следеће чињенице. Рођен је око 1769. године у Мрсаћу, близу Карановца. У манастиру Моравцима се запопио, што је било могуће јер је био писмен. Чинодејствовао је и у манастиру Жичи. По сведочењу Симе Милутиновића поп Никола Драгачевац се истакао као „полководац у време Карађорђево“.⁵

Крајем 1806. године школа у Карановцу обнавља рад и ради до пропасти Устанка. После 1811. године било је више школа које су издржавале нахије. Овакву школу имала је и Пожешка нахија и она се од 1812. године налазила у Карановцу.⁶ По Андри Гавриловићу, у Србији је крајем Устанка, 1813. године, било укупно 40 школа са око 1 500 ђака, међу њима и школа у Карановцу.⁷

Постоји претпоставка да се у Карановцу око 1807. год. радило на отварању гимназије. За ово не постоје одређени докази, али то треба навести као први помен идеје о оснивању гимназије.⁸

Непосредно после Другог српског устанка у Србији су отворене или обновили рад школе у многим градовима и селима, међу којима и Основна школа у Карановцу, вароши која се нагло развија.

Следећи помен школе у Карановцу је из 1823. године. Карановачки учитељ Георгије Николић „сербскије науки испитатељ и учитељ“, има десет ученика. Незадовољан нередовним примањима и ангажован око

³ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 1970–1971, 8; *Историја Српског народа*, V-1, Београд 1981, 75–76; Андра Гавриловић, *Народне школе у Србији 1803.–1815*, Скица за историју ослобођене Србије, Београд 1903, 30–74.

⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба*, Београд 1888, 273.

⁵ Исто; Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија – пожешка нахија 1815–1839*, Београд 1953, 523.

⁶ Краљево и околина, Београд 1966, 242.

⁷ С. Ђунковић, *нав. дело*, 8; А. Гавриловић, *нав. дело*, 58–66.

⁸ *Србија, знаменитости и лепоте*, Београд 1965, 558

грађења цркве, септембра 1823. године затражио је од кнеза Милоша да га премести у свештенике, уз обећање да ће децу и даље учити.⁹

Први учитељи у Србији, па и Карановцу, најчешће су били по пореклу Срби из Аустрије, пре свега из Срема и Бачке, а неретко и из неослобођених крајева. (Види: Прилог II)

Јоаким Вујић је 1826. године обишао Србију бележећи драгоцене податке и о школама, учитељима и ученицима. Карановац је посетио 21. септембра 1826. године, где је, поред цркве „која лежи изван вароши к источној страни“, затекао школу која има 30 ученика и учитеља.¹⁰

Око 1827. године у Карановцу је службовао учитељ Ђорђевић, а средином поменуте године Пантелија.¹¹

После 1830. године наступа прекретница у развоју школства у Србији. Упоредо са побољшавањем положаја Србије по издавању хатишерифа 1830. и 1833. године унапређује се и школство. Одвојеним актом Ајерманске конвенције 1826. године Срби у Кнежевини су добили право на самостално подизање школа, које је потврђено Хатишерифом 1833. године.¹² Повећава се број школа и учитеља и развија школско законодавство. *Устав народних школа у Кнежевини Србији* донет је 1833. године. У оквиру народних школа предвиђао је постојање: мале, редовне (нормалне) и велике школе.¹³ Нова етапа почиње оснивањем Попечитељства просвете. Први попечитељ био је Лазар Тодоровић. Убрзо га је заменио познати књижевник, штампар, чиновник, касније дипломата Димитрије Давидовић, тадашњи попечитељ иностраних дела. Он је 1833. године направио попис основних школа и учитеља, у којем побраја 48 основних варошких и сеоских школа и 54 учитеља. У овом попису налази се и Основна школа у Карановцу, чији је учитељ Михаило Гашпаревић.¹⁴ Године 1835. забележено је да у Карановцу „има прилично школско здање али су деца разсута за то, што нема учитеља“.¹⁵

⁹ Архив Србије (АС), Књажевска канцеларија (КК) – XXIII–198.

¹⁰ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд 1901, I, 179–180.

¹¹ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд 1857, 829; Владимир Стојанчевић, *Школе, учитељи и просветне прилике у Србији 1813–1839*, Историјски гласник 1–2, Београд 1974, 53.

¹² Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, Пос. изд. књ. DLXX, Одељење историјских наука књ. 12, Београд 1986, 2, 10.

¹³ АС, КК XXXVII–39.

¹⁴ Димитрије Давидовић, *Забавник за 1834*, Крагујевац 1834, 4–8.

¹⁵ Мита Петровић, *нав. дело*, 767.

По списку школа и ученика Кнежевине Србије који је сачинио Петар Радовановић, први директор свих школа, учитељ *општествене школе у Карановцу* 1836. године био је Сима Богићевић. Школа је имала укупно 47 ученика у млађој и старијој класи. Изучавани су следећи предмети: молитве, свршена историја, буквар, читање часловца, читање псалтира и катихизиса малог. Школска зграда је била добра. За учитеља Симу Богићевића наведено је да има 35 година, да је родом из Беочина у Срему; годину дана је учитељ, није ожењен, мале је способности и доброг владања.¹⁶

Приликом обиласка школа по Србији 1838. године попечитељ просвете Стефан Стефановић Тенка и директор школа Петар Радовановић боравили су и у Студеници. Попечитељ је из Студенице 24. јула послао извештај кнезу Милошу којим предлаже да се у том месту отвори школа. Предлог је образложио чињеницом да „у Карановцу два учитеља има од који старији више од седам ученика нема, а правитељство од 200 талира за годину плаћа, покорног сам мненија да се иста та друга школа у Карановцу будући је излишна сасвим укине и да од 200 талира будућем учитељу студеничком 100 талира у име плате годишње даде“.¹⁷ Школа у Студеници је отворена 1838. године.¹⁸

По извештају из 1838. године учитељ нормалне школе старије класе у Карановцу је Јован Туцаковић, „стар 38 година, рођен у Каменици у Срему, ожењен и годину и по дана учитељ, способан је и за професора, доброг владања и са годишњом платом од 200 талира“.¹⁹ Попечитељство просвете је 1. септембра 1838. године за учитеља карановачког поставило учитеља јагодинског Кирила [Ћиру] Бељанског.²⁰ Већ 15. септембра исте године на предлог попечитеља просвете кнез Милош је лишио Бељанског „учитељства карановачког“.²¹ Уместо њега постављен је Јован Бранковић, „родом са Фрушке Горе из села Неродина, стар 45 година, од своје двадесете године у учитељској служби, ожењен и има кћер, добрих је способности и владања.“²²

Јован Бранковић је августа 1840. године доставио Попечитељству списак ученика „обществене карановачке школе II теченија“ са бројним

¹⁶ Исто; АС, КК – XXXVIII–140.

¹⁷ АС, КК – XXXVIII – 97.

¹⁸ АС, Министарство просвете (МПс) – Н– 143/1839.

¹⁹ АС, КК – XXXVIII – 95.

²⁰ АС, МПс, Н–19/1838.

²¹ АС, МПс, Н–19/1838.

²² АС, МПс, Н–170/1840.

подацима. На списку се налази 65 ученика (нема ученица), старости између седам и осамнаест година. Поред имена ученика наведено је: ко се о њима стара и каквог су материјалног стања, дужина и место претходног похађања школе и, на крају, успех и владање. Тридесет пет ученика је из Карановца, а тридесет из околних села.²³

Доласком уставобранитеља на власт школство у Србији је осетно унапређено. То се нарочито осетило у побољшању квалитета а умањој мери и у повећању броја школа. У периоду од 1842. до 1844. године учитељ карановачке нормалне школе био је Милош Вујовић. Године 1844. поново је постављен Јован Бранковић.²⁴ Он је био учитељ у Карановцу до 1846. године.²⁵ Наследио га је Василије Поповић, родом из Дедовца, Чачанског округа, стар 32 године, завршио богословију, пет година је радио као учитељ, способан и доброг владања.²⁶ Школа је тада имала 51 ученика. Крајем 1847. године, 13. децембра, учитељ Василије Поповић је изненада у 33. години умро. На место учитеља постављен је Никола Нинковић.²⁷

Потпуна организација школа у Србији спроведена је доношењем закона о школама 23. септембра 1844. године под називом *Устројеније јавног училишног наставленија школа државних*. Творац овог закона био је тадашњи начелник Попечитељства просвештенија, познати писац Јован Стерија Поповић. Закон је предвиђао постојање четири врсте школа: а) основне; б) послено-трговачке; в) гимназијалне; г) лицеума или велике школе. По њему је основна школа у Карановцу четвороразредна.²⁸

И педесетих година настављено је са честим сменама учитеља у Карановцу. Тодор Николић је учитељ школске 1850/51. године и има 48 ученика.²⁹ Стефан Павловић је учитељ 1852. Исте године је и Михаило Новаковић, који у разреду има 62 ученика.³⁰ Андрија Буђевац је 1854. године учитељ трећег и четвртог разреда,³¹ а 1856. „старије класе“.³²

²³ АС, МПс, Н-343/1840. (Види Прилог I)

²⁴ МПс, Ф III, р 10/1844.

²⁵ МПс, Ф V, р 22/1845.

²⁶ МПс, Ф VI, р 4/1846.

²⁷ МПс, Ф VI, р 314/1847.

²⁸ *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије*, књ. 2, 315.

²⁹ МПс, Ф II, р 276/1850; *Државни шематизам за 1853*.

³⁰ *Државни шематизам за 1853*.

³¹ *Државни шематизам за 1855*.

³² *Државни шематизам за 1857*.

Никола Стојковић је учитељ „млађе класе“ 1854. и 1855. године.³³ Марија Недић је учитељица 1855. године, а следеће 1856. је у „женској школи“, која се до тада као посебна није појављивала.³⁴

По *Устројенију основних школа у Кнежевини Србији* од 22. августа 1857. године учитељи су подељени на шест класа, и то по важности места и по важности општине. Карановачка општина и варош су у другој класи, па су припадљености учитеља биле од 100 до 200 талира годишње. Тада су се у основне школе уписивала деца узраста од шесте до осме године. Старији од 12 година нису могли похађати основну школу.

Од школске 1857/8. године учитељица женске деце у Карановцу је Персида Петровић. Она ће ту остати више од 20 година, заједно са супругом Луком, који је учитељ у „мушкој школи“.³⁵

Због великог броја ученика Министарство просвете је 10. септембра 1857. године одобрило постављење још једног учитеља у Карановцу са годишњом платом од 140 талира.³⁶ Према извештају из наредне године учитељ првог разреда је Сава Јовичић, другог Марковић Милан, а трећег и четвртог Лука Петровић. Персида Петровић је учитељица првог разреда женске деце.³⁷

Приликом пописа житеља и њиховог непокретног имања у Карановцу 1863. године пописана су и три учитеља и једна учитељица: „Лука Петровић стар 40 година, има сина Косту, кћери Васу и Кату, имања нема и месечни приходи од плате су му 14 талира. Учитељица Персида, супруга учитеља Луке, стара 31 годину, имања нема и месечни приходи од плате су јој 12,5 талира. Сава Јовичић, стар 28 година, има жену Драгињу (19) и кћер Росу, имања није имао а месечне приходе од плате 12 талира. Тимотије Поповић, стар 28 година, има жену Јовану и кћер Анастасију, имања нема и месечни приходи од плате су му 11 талира.“³⁸

Буџетски и статистички подаци из друге половине шездесетих година пружају увид у општинске трошкове за школу.

Према предрачуну прихода и расхода Општине вароши Карановца за 1865/66. годину општински издаци за школу били су следећи: огрев 500, четворици учитеља у име квартира и огрева 2 400, кирија за женску

³³ *Државни шематизам за 1855. и 1856.*

³⁴ *Државни шематизам за 1856. и 1857.*

³⁵ *Државни шематизам за 1858.*

³⁶ Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, Београд 1966, 208.

³⁷ Међуопштински историјски архив Чачак, Начелство округа чачанског, К IV

³⁸ Б. Перуничкић, *нав. дело*, 270.

школу 336, школским служитељима 936 и за одржавање школских зграда 600 гроша. Истом приликом била је уписана и позиција „за новоподићи се имајући школу у овдашњој вароши“, али без назначене суме новца.³⁹

По попису из 1866. године варош Карановац је имала 523 куће и 1 871 житеља од којих 481 зна да пише.⁴⁰

Општински буџет за 1867/68. годину предвиђа за школу следеће издатке: огрев 700, четворици учитеља у име квартира и огрева 2 400, кирија за школу првог разреда 700, школским служитељима 1 000, и за оправку школских зграда 400 гроша.⁴¹

Из извештаја о обиласку школа који је поднео министру просвете и црквених дела 12. августа 1867. године Милорад Поповић-Шапчанин види се да у Карановцу нема школске зграде (исти је случај у Чачку и Ужицу) те су ученици размештени по приватним кућама.⁴²

Да би решила питање школске зграде, а уједно на посредан начин и створила услове за отварање полугимназије, Карановачка општина је 22. марта 1862. године упутила молбу да јој се одобри да о свом трошку изгради нову школску зграду из разлога „што је садашња школа карановачка у рабатном стању“. Заступник Министра просвете и црквених дела Коста Цукић 27. јуна 1864. године „одобрио је да се по жељи општине карановачке грађење нове основне школе у Карановцу предузме“. ⁴³ План будуће школе урадило је Министарство грађевина и проследило га министру просвете, тада Димитрију Матићу, а он Начелству Чачанског округа.⁴⁴ Пошто није било примедби на план, наложено је општини да почне са зидањем школе према постојећим прописима. Градња спратне зграде завршена је 1873. године и стајала је преко 6 000 дуката цесарских. После Велике школе у Београду, било је то највеће школско здање у Србији. У њеном окружењу налазила се црква Св. Тројице, господар-Васин конак и зграда Окружног суда. Тај простор је представљао градско језгро ондашњег Карановца.⁴⁵ О новој

³⁹ Исто, 292.

⁴⁰ Државопис Србије III, Београд 1969, 90.

⁴¹ Б. Перунички, *нав. дело*, 312.

⁴² Владега Тешић, *Морално васпитање у школама у Србији 1830–1878*, Београд 1974, 317.

⁴³ АС, МПС, ф III, р 460/1870.

⁴⁴ Јован Бели-Марковић, заступник министра грађевина – Димитрију Матићу, министру просвете 24. марта 1870, Београд; Д. Матић – Начелству чачанском, 31. марта 1870, Београд, АС, МПС, ф III, р 460/1870.

⁴⁵ Драган Драшковић и Милорад Михаиловић, *Нови живот старе школе*, Повеља 3–4, Краљево 1994, 104–110.

згради Милан Ђ. Милићевић је написао: „Карановац је начинио красну зграду за школе“, нагласивши да у њој „сада има само основну школу мушку и женску, у првој је три учитеља и 134 ђака, а у другој једна учитељица и 42 ученице.“⁴⁶

Према школском извештају од 21. септембра 1874. године у карановачкој мушкој школи било је 154 ученика (у првом разреду 45, другом - 63, трећем - 27 и четвртм - 19). Учители су Пантелија Поповић, Сава Јовичић и Лука Петровић. Истовремено је назначено да се школа пресељава у нову зграду 26. октобра 1874. године.⁴⁷

Персида Петровић, учитељица основне женске школе карановачке, извештава 15. септембра 1874. године да има 44 ученице и да је зграда у којој је школа тесна, тако да се у њој готово не може радити. Старатељ школе је обећао удобнију кућу.⁴⁸

Према званичној државној статистици 1873/74. године, у Карановцу су биле две четвороразредне основне школе. Женска школа је са једном учитељицом и уписаних 48 ученица из Карановца. Разреде су завршиле 42 ученице. Нису имале школску књижницу. У мушкој школи радила су три учитеља, два у по једном разреду, а један у два разреда. Школу је уписало 156, а завршило 134 ученика. Школска књижница је имала 93 књиге.⁴⁹ Варош Карановац је 1874. године имала 2 234 житеља, од којих су 374 детета старости од шесте до дванаесте године (мушка 179 и женска 168).⁵⁰ На основу изнетог види се да је у Карановцу 1874. године било обухваћено наставом преко 50% деце дорасле за основну школу.

Због здравствених разлога је 27. септембра 1879. године из чачанске гимназије у Карановац премештен Димитрије-Мита Петровић за учитеља првог разреда основне школе. Ту је остао све до 1884. године, а то је период у којем је његова кћер Надежда, касније позната сликарка, учила основну школу. Мита Петровић је ускоро напустио учитељски позив, врагио се у Београд и углавном посветио прикупљању архивске грађе и писању.⁵¹

⁴⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 685.

⁴⁷ АС, МПс, ф XVII, р 994/1874.

⁴⁸ АС, МПс, ф XVII, р 794/1874; Б. Перуничкић, *нав. дело*, 323.

⁴⁹ *Статистика наставе Кнежевине Србије за 1873/74*, Београд 1878, 80, 188; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 685.

⁵⁰ *Статистика деце дорасле за школу по попису из 1874. г.* Београд 1883, 118.

⁵¹ Мита Петровић, *Ратне белешке*, Чачак 1955, 239; АС, Мита Петровић, *Ратне белешке*, несређена грађа.

Број деце у школама Карановца се увећао (у обе школе било је 226 ученика и ученица), па је Општина 3. септембра 1881. године од Министарства просвете и црквених дела затражила још једног учитеља у мушкој и учитељицу у женској школи. Министарство је одобрило само учитеља за мушку школу, тако да је сваки разред добио посебног учитеља. У женској школи наставља да ради само једна учитељица у сва четири разреда.⁵²

После завршене више женске школе 1882. године, за учитељицу у краљевачкој основној школи постављена је Јелена Димитријевић. Она је ту радила до 1884. године. Када је остала без оца, преузима старање о породици и у Краљеву доводи бабу, мајку, сестру и петогодишњег брата Драгутина. У Краљеву је Драгутин, касније познат по надимку Алис, завршио први разред основне школе.⁵³

Нови Закон о основним школама је донет 31. децембра 1882. године. Он је увео шесторазредну основну школу, од које су прва четири нижа, а последња два разреда виша основна школа. Похађање основне школе је било обавезно за децу од шесте до једанаесте године.⁵⁴

Следствено новом Закону, Школски одбор је 22. јула 1883. године упутио захтев Министарству просвете и црквених дела да се у Краљеву отвори пети разред више основне школе, јер је 27 ученика завршило четврти разред и сви могу прећи у пети. Министар је 2. августа 1883. године одобрио отварање петог разреда више основне школе. Уписано је 20 ученика, међу којима су и три девојчице. До постављења новог учитеља наставу је држао учитељ из нижих разреда.⁵⁵

Према извештају с краја 1883. године у краљевачкој основној школи су учитељи и учитељице: Сава Јовичић, Димитрије Петровић, Мијаило Милошевић, Милева Петровић, Јелена Димитријевић, Драга Пантелијевић и Атанасија Бербовић.⁵⁶

Молба Одбора основних краљевских школа Министарству просвете да се отвори шести разред више основне школе и одреде наставници за исти разред, поднета је 19. јула 1884. године. Заступник министра просвете је 25. јула исте године одобрио отварање шестог разреда Краљевске више основне школе.⁵⁷ Школске 1884/85. године Краљеву

⁵² Б. Перуничкић, *нав. дело*, 340–343.

⁵³ В. нап. 42.

⁵⁴ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, 38, Београд 1883, 213.

⁵⁵ АС, МПс, ф XV, р 150/884.

⁵⁶ Међуопштински историјски архив Чачак, Начелство округа чачанског, кут. XX; АС, МПс, ф XV, р 150/884.

⁵⁷ АС, МПс, ф XV, р 150/884.

има мушку (шесторазредна са 229 ученика) и женску (четвороразредну) основну школу у којима ради осам учитеља и учитељица.⁵⁸ По подацима из 1884. године у Краљеву је било 2 692 становника. Међу њима писмена су била 1 127: 834 мушкарца и 293 жене.⁵⁹

Школске 1889/90. године у Краљеву у шесторазредној мушкој школи ради шест учитеља, а у петоразредној женској три учитељице.⁶⁰ Закон о народним школама од 26. јула 1898. године укинуо је шесторазредне основне школе и враћа их на четири разреда.⁶¹ По том основу укинута су пети и шести разред, односно виша основна школа у Краљеву.

*

Законом о народним школама из 1898. године успостављене су: ниже школе (забавишта и четвороразредне основне школе) и више школе (грађанске-продужне, трогодишње, за мушку и девојачке за женску децу). Грађанске школе требало је да трају три године и имале су задатак да „у својих ученика ојачају и прошире основно образовање и васпитање и да их припреме за привредни грађански живот“. Краљевчани су међу првима затражили и добили грађанску школу 1898. године.⁶² Радила је као градска грађанска школа у којој су преовлађивали занатско-трговински предмети. Управитељ Сима М. Аћимовић је 3. јануара 1900. године упутио молбу министру просвете којом тражи да се као прва дисциплина предаје пољска привреда из разлога „што се већина становника из Краљева бави пољопривредом а мањи број занатима и трговином“. Министар није удовољио овој молби и школа је остала и даље да ради као градска.⁶³

Због малог броја ученика министар просвете Драгутин Стаменковић је 12. августа 1902. године одлучио да се Грађанска школа у Краљеву затвори.⁶⁴ Узалуд су грађани Краљева протестовали тврдећи да „наша

⁵⁸ *Државопис Краљевине Србије*, XXX, Београд 1894, 134, 218.

⁵⁹ *Државопис Краљевине Србије*, XVI, Београд 1889, 172.

⁶⁰ *Државопис Краљевине Србије*, VII, Београд 1896, 214, 270.

⁶¹ *Зборник закона у Краљевини Србији за 1898*, Београд 1901, 276–306.

⁶² АС, МПс, ф LIII, р 878/1898; АС, МПс, ф XXVIII р 114/1902.

⁶³ АС, МПс, ф II, р 51/1900.

⁶⁴ Д. Стаменковић, министар просвете – Школском надзорнику Округа чачанског, 12 августа 1902. год. Београд, АС, МПс, ф XXVIII р 114/1902; Љубодраг П. Ристић и Вера Филиповић, *Гимназија у Краљеву 1909 – 1999*, Гл. I – *Први покушаји да варош Карановац добије гимназију (1855 – 1909)* (монографија у штампи).

деца услед сиромашног стања, у немогућности су да школовање у гимназији продуже, а грађанска школа била нам је добро дошла, те су се наша деца у њој спремала, на наше задовољство за практични живот“. Краљевчани су подсетили да су за отварање ове школе уложили доста новца јер „грађани Краљева према школи су били свакад издашни“. ⁶⁵

*

Од половине XIX века виђенији људи у Карановцу и епископ Јоаникије живо се залажу да у свом месту отворе полугимназију. Изгледа да су 1855. године добили обећање кнеза Александра Карађорђевића да ће подићи зграду гимназије у Карановцу. ⁶⁶ Попечитељство просвете је 5. септембра 1857. године предложило Совету „да би требало полугимназију у Карановцу као средини епархије ужичке и столици епископској основати“. Совет није прихватио предлог. Исто се поновило и 1858. године, када је Општина прихватила да обезбеди почетне услове и изгради школску зграду. Потписани Карановчани су известили Попечитељство да су купили конак Перуничкић који је имао шест соба „да се у истоме за време док се боље зданије за гимназију не подигне, полугимназија сместит може“. Истовремено су обећали да ће о свом трошку подићи нову зграду од тврдог материјала. ⁶⁷ Али, нису прошли ни ови предлози, нити предлог из 1859. године да се за почетак отвори само први разред, а остали тек пошто општина испуни потребне услове. Одласком окружних надлештава 1859. године из Карановца у Чачак престао је да постоји један од значајних разлога за отварање полугимназије. Године 1874. државне власти одбијају молбу са образложењем да издаци за школу нису предвиђени буџетом и да нема довољно деце. ⁶⁸

Да би били што убедљивији, Карановчани су, највероватније још 1873. године, основали приватну гимназијску реалку (а можда још и полугимназију 1870) без одобрења надлежних власти. Ова гимназија

⁶⁵ Школски одбор – Д. Стаменковићу, 21 августа 1902, Краљево; МПс, ф XXVIII, р 114/1902; Љ. П. Ристић и В. Филиповић, *нав. дело*.

⁶⁶ Први захтев Карановчана кнезу Александру Карађорђевићу 16. јула 1855, за отварање гимназије у Карановцу АС, МПс, ф I, р 101/1856; Љ. П. Ристић и Вера Филиповић, *нав. дело*.

⁶⁷ Захтев Карановчана - Попечитељству просвештенија, 9. јули 1858. год.; Захтев Јоаникија, епископа ужичког 9. јула 1858, за отварање гимназије у Карановцу АС, МПс, ф III, р 450/1864.

⁶⁸ АС, МПс, ф III, р 450/1864; Б. Перуничкић, *нав. дело*, 328–336; Д. Драшковић и М. Михаиловић, *нав. дело*, 104–110.

имала је први и други разред и десет ђака.⁶⁹ Гимназију је 7. новембра 1874. године похађало 19 ученика. Приватни предавачи били су професори Ђура Стевановић и Д. Алексијевић, и свештеник Алекса Илић. Родитељи ученика су издржавали школу. Одобрење од званичних власти ни за ову приватну гимназију није добијено. Због тога су у новим захтевима тражили било коју средњу школу „земљоделску, учитељску, полугимназију или гимназијску реалчицу“ и били спремни да држави поклоне новоподигнуту школску зграду и прихвате низ обавеза према будућој школи.⁷⁰ Тек 1909. године 16 јула отворена је у Краљеву *Нижња приватна гимназија* Указом краља Петра I Карађорђевића.⁷¹

*

Дугогодишњи захтеви да се у Карановцу отвори средња државна школа дуго нису остварени. Коначно су уродили плодом 1882. године у Краљеву. Указом краља Милана Обреновића од 29. јуна 1882. године у Краљеву је отворена *Школа за ратарство*. Указом од 1. јула исте године за управника је постављен др Ђорђе Радић. Општина је дала зграду и потребно обрадиво земљиште па је школа почела са радом, као трогодишња, 1. октобра 1882. године са 31 питомцем.

Задатак школе је био да теоријски и практично обучава ученике из свих пољопривредних струка, а нарочито из сточарства и млекарства. Поред овога, и да научним огледима и пољопривредним истраживањима ради на општем унапређењу пољопривреде. У ваншколском раду да организује течајеве, предавања, шири стручну књигу, пропатира пољопривредне справе и машине, уводи нове биљне врсте и сточне расе, даје стручна упутства и савете и помаже заједничко удруживање.

До 1900. године кроз петнаест генерација школу је завршило 370 питомаца-ученика.⁷²

⁶⁹ АС, МПс, ф X, р 55/1880, 3. јул 1874, Карановац. У другом документу истог предмета М. Дуњић пише Стојану Новаковићу, министру просвете, 24. јуна 1875. год. из Чачка да „у вароши Карановцу поодавно постоји гимназијска реалка која још није од надлежне власти одобрена“, али се не наводи датум када је основана. Из претходног документа може се предпоставити да је то ипак 1873. год. У књизи Милорада Јовановића и Богомира Михајловића *100 година Пољопривредне школе у Краљеву, 1882–1982*. (Краљево 1983) на страни 20 наводи се, али без архивске грађе, да је школа основана око 1870. године.

⁷⁰ Исто; О покушајима и отварању гимназије у Краљеву детаљно у: Љ. П. Ристић и В. Филиповић, *нав. дело*.

⁷¹ АС, МПс, ф LXXXVII, р104/1912; Српске новине, 18. јули 1909 (LXXVI) 157

⁷² М. Јовановић и Б. Михајловић, *нав. дело*, 26–30.

*

За школовање чувара државних шума Министарство народне привреде је 10. октобра 1899. године донело Решење о оснивању практичних шумарских школа у Краљеву и Београду. Решење је донето на основу члана 25 Закона о шумама.⁷³

Конкурс за питомце је објављен новембра месеца 1899. године. За *Практичну шумарску школу* у Краљеву пријавило се педесетак кандидата из разних округа. Управа школе је путем испита одабрала двадесет четворицу за државне и тројицу за приватне питомце.⁷⁴

Управник школе је био инжењер Александар Мијоковић, тадашњи управник *Ратарске школе*. По овлашћењу Министарства народне привреде, управник школе и окружни шумар М. Јовановић одабрали су и у закуп за школу узели бившу гостионицу „Студеница“, власништво Лазара Прокића. Иста зграда је служила и за интернат. Закупнина је износила 1 200 динара годишње.⁷⁵

У октобру 1900. године први питомци су завршили разред и постављени за чуваре шума. У новембру исте године, од 59 пријављених кандидата изабрано их је 37 за државне а 2 за приватне питомце. Истог месеца је за школског лекара постављен др Димитрије Антић, срески лекар у Краљеву.⁷⁶

Наставници др Ђорђе Радић и Јован Симовић и лекар др Димитрије Антић разрешени су дужности 2. септембра јер је школа престала да ради 1. септембра 1903. године. Министарство народне привреде је 23. октобра одлучило „да се за ову годину *Практична шумарска школа* у Краљеву не отвара“. Школска зграда је од 1. новембра 1903. године стављена на располагање среским пуномоћницима. Школске ствари су предате управи *Ратарске школе* на чување док се школа поново не отвори.⁷⁷

⁷³ АС, МНП–Ш, ф III, р 133/1900.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ АС, МНП–Ш, ф III, р 161/1903.

ПРИЛОГ I

СПИСКАК

Обшествене карановачке школе о успеху у наукама и о наравима ученика

У Карановцу 1. августа 1840 лета II теченија

Јован Бранковић, учитељ

Число ученика	Име и презиме ученика	Године	Место рођења	Отац мати татор и њиово стање	Колико је година учио књигу	Гди је до сада учио	Примечание, о успеху у наукама, и о наравима
1.	Алекса Петровић	15	Поповићи	Петар отац доброг стања	4	у Карановцу	добро се учи добро се влада
2.	Вуле Јаковљевић	15	Поповићи	Стриц Радивоје средњег стања	4	у Карановцу	добро се учи и добро се влада
3.	Арсениј Ристић	12	Карановац	Отац средњег стања	4	у Карановцу	добр се учи и влада се добро
4.	Јован Новаковић	10	Карановац	Отац доброг стања	4	у Карановцу	добро се учи и влада се лепо
5.	Вуле Петровић	13	Карановац	Тутор Петар доброг стања	4	у Карановцу	добро се учи и добро се влада
6.	Димитриј Стефановић	18	Горичани	Стриц слабог стања	5	у Карановцу	прилежно се учи и добро се влада
7.	Тимотеј Костић	14	Карановац	Отац слабог стања	4	у Карановцу	добро се учи и миран је
8.	Василиј Георгијевић	15	Вранеш	Отац слабог стања	4	у Карановцу	добро се учи и миран је
9.	Марко Василијевић	15	Студеница	Стриц доброг стања	4	у М.Студеници	добро се учи и добро се влада

10.	Георгиј Симић	14	Рајковац	Отац слабог стања	4	у Карановцу	добро се учи и миран је
11.	Трифон Јевгенијевић	9	Карановац	Отац доброг стања	4	у Карановцу	добро се учи и миран је
12.	Радован Милуновић	15	Карановац	Отац слабог стања	4	у Карановцу	средње се учи и добро се влада
13.	Стоилко Миленковић	14	Карановац	Мати слабог стања	4	у Карановцу	средње се учи и миран је
14.	Јован Радовановић	14	Рибница	Стриц доброг стања	4	у Карановцу	средње се учи слабо се влада
15.	Георгиј Павловић	11	Карановац	Мати слабог стања	4	у Карановцу	прижељно се учи и миран је
16.	Милан Танасијевић	11	Милаковац	Отац средњег стања	4	у Карановцу	слабо се учи и миран је
17.	Петар Јовановић	12	Милочај	Отац средњег стања	4	у Карановцу	добро се учи и миран је
18.	Јаков Јовановић	13	Карановац	Тутор Стефан доброг стања	5	у Карановцу	добро се учи и добро се влада
19.	Анђелко Миловановић	11	Грдица	Отац доброг стања	2	у Карановцу	добро се учи и миран је
20.	Марко Лазаревић	11	Карановац	Отац слабог стања	3	у Карановцу	добро се учи и миран је
21.	Јосиф Стефановић	15	Карановац	Очуо доброг стања	3	у Карановцу	добро се учи и миран је
22.	Марко Стефановић	15	Рибница	Тутор Јевгениј доброг стања	3	у Карановцу	слабо се учи и прижељно се влада
23.	Милан Михаиловић	13	Закута	Отац средњег стања	3	у Карановцу	слабо се учи и миран је

Число ученика	Име и презиме ученика	Године	Место рођења	Отац мати татор и њиново стање	Колико је година учио књигу	Гди је до сада учио	Примечание, о успеху у наукама, и о наравима
24.	Обрад Поповић	11	Ратина	Отац парох	2	у Карановцу	добро се учи и миран је
25.	Милан Тодоровић	10	Карановац	Мати слабог стања	3	у Карановцу	средње се учи и миран је
26.	Милан В. Поповић	12	Карановац	Мати доброг стања	3	у Карановцу	добро се учи и кротак је
27.	Лазар В. Поповић	10	Карановац	Мати доброг стања	3	у Карановцу	добро се учи и миран је
28.	Милован Јовановић	15	Тавник	Отац доброг стања	3	у Карановцу	добро се учи и лењо се влада
29.	Миаило Миловановић	13	Карановац	Отац слабог стања	4	у Карановцу	слабо се учи и миран је
30.	Павле Поповић	13	Студеница	Отац доброг стања	3	у М. Студеници	худо се учи и миран је
31.	Димитриј Димитријевић	12	Карановац	Браћа средњег стања	3	у Карановцу	добро се учи и миран је
32.	Богосав Николић	11	Карановац	Отац доброг стања	2	у Карановцу	добро се учи и кротак је
33.	Андреј Радовановић	16	Сирча	Отац доброг стања	4	у Карановцу	средње се учи и миран је
34.	Павле Кићановић	14	Рајац	Стриц средњег стања	4	у Карановцу	добро се учи и добро се влада
35.	Петар Пауновић	10	Карановац	Отац средњег стања	4	у Карановцу	слабо се учи и миран је

36.	Вуле Ристић	12	Карановац	Отац средњег стања	4	у Карановцу	слабо се учи и добро се влада
37.	Миленко Стефановић	12	Подунавци	Мати слабог стања	4	у Карановцу	худо се учи и добро се влада
38.	Георгиј Стојановић	13	Карановац	Отац доброг стања	4	у Карановцу	слабо се учи и миран је
39.	Василиј Минић	11	Рајковац	Очуо слабог стања	2	у Карановцу	худо се учи и слабо се влада
40.	Митар Јиловић	9	Карановац	Отац доброг стања	3	у Карановцу	слабо се учи и миран је
41.	Милош Ристић	8	Карановац	Отац средњег стања	2	у Карановцу	средње се учи и миран је
42.	Милан Антонијевић	10	Карановац	Отац слабог стања	2	у Карановцу	добро се учи и миран је
43.	Ананиј Весковић	15	Дракчићи	Отац слабог стања	2	у Карановцу	средње се учи и миран је
44.	Стефан Кнежевић	9	Карановац	Отац доброг стања	2	у Карановцу	добро се учи и кротак је
45.	Анђелко Радосевић	15	Заклопача	Брат слабог стања	4	у Карановцу	слабо се учи и миран је
46.	Милутин Петронијевић	14	Горичани	Отац средњег стања	3	у Карановцу	слабо се учи средње се влада
47.	Јован Петровић	12	Горичани	Стриц доброг стања	3	у Карановцу	слабо се учи и миран је
48.	Јован Савић	9	Карановац	Отац слабог стања	2	у Карановцу	приљезно се учи и миран је
49.	Дима Анђелковић	9	Карановац	Отац средњег стања	2	у Карановцу	средње се учи и миран је

Число ученика	Име и презиме ученика	Године	Место рођења	Отац мати тотор и њино стање	Колико је година учио књигу	Гди је до сада учио	Примечание, о успеху у наукама, и о наравима
50.	Тодор Савић	9	Карановац	Отац слабог стања	2	у Карановцу	слабо се учи и не влада се добро
51.	Радован Средовић	8	Карановац	Отац слабог стања	2	у Карановцу	слабо се учи и добро се влада
52.	Вуица Љаљевић	8	Милочај	Отац доброг стања	2	у Карановцу	худо се учи и миран је
53.	Савва Радовић	11	Карановац	Отац слабог стања	2	у Карановцу	худо се учи и миран је
54.	Јован Андрић	7	Карановац	Мати слабог стања	2	у Карановцу	добро се учи и миран је
55.	Василиј Петровић	7	Карановац	Отац средњег стања	2	у Карановцу	слабо се учи и миран је

Учитељи и учитељице основне школе у Карановцу (Краљеву) до краја XIX века

1. Тодор Рапа - крајем 18. века
2. Георгије Николић - 1823.
3. Пантелија - 1827.
4. Ђорђе - око 1827.
5. Михаило Гашпаревић - 1833.
6. Симеон Богићевић - 1835–1837.
7. Јован Туцаковић - 1836–1838.
8. Кирил Бељански - 1838.
9. Милош Вујовић - 1842–1843.
10. Јован Бранковић - 1838–1840, 1844–1846.
11. Василије Поповић - 1845–1847.
12. Никола Нинковић - 1847.
13. Тодор Николић - 1850–1852.
14. Стефан Павловић - 1852.
15. Михаило Новаковић - 1852.
16. Андрија Бујевац - 1854, 1856, 1857.
17. Никола Стојковић - 1854–1858.
18. Марија Недић - 1855–1856.
19. Персида Петровић - 1857–1879.
20. Лука Петровић - 1857–1882.
21. Милан Марковић - 1858–1862.
22. Саво Јовичић - 1858–1883.
23. Тимотије Поповић - 1863–1878.
24. Филип Лазаревић - 1879–1881.
25. Димитрије Петровић - 1879–1884.
26. Драга Пантелијевић - 1882.
27. Јелена Димитријевић - 1882–1884.
28. Атанасија Бербовић - 1883, 1884.
29. Михаило Милошевић - 1883–1890.
30. Милева Петровић - 1878–1885.
31. Драга Пантелић - 1883–1884.
32. Сима Аћимовић - 1885–1897.
33. Лепосава (Мијовић) Јовановић - 1885–1897.
34. Витомир Јестровић - 1885–1892.
35. Милица Михаиловић - 1885–1887.
36. Максим Петровић - 1886.
37. Михаило Станојевић - 1886.
38. Јован Лазаревић - 1887–1889.
39. Јулијана Лазаревић - 1887–1889.
40. Михаило Глишић - 1888.
41. Јелена Поповић - 1888–1890.
42. Марија Фрушић - 1888.
43. Милан Убавкић - 1889.
44. Драгиња Убавкић - 1889–1890.
45. Софија Вујић - 1890.
46. Џаја Веснић - 1890–1903.
47. Круна Теофиловић - 1892–1894.
48. Милева Трифуновић - 1892.
49. Сима Кевић - 1893–1894.
50. Лазар Кнежевић - 1893, 1894.
51. Драга Јаковљевић - 1894.
52. Живка Кевић - 1894.
53. Димитрије Марковић - 1897–1902.
54. Живојин А. Поповић - 1897, 1898.
55. Владимир Сретеновић - 1897.
56. Лепосава Марковић - 1897–1900.
57. Круна Ковановић - 1897–1924.
58. Стојан Миливојевић - 1897.
59. Персида Нешић - 1897–1905.
60. Аврам Анђушић - 1898–1919.
61. Марија Тодоровић - 1898.
62. Богдан Миловановић - 1900–1914.

EDUCATION IN KARANOVAC (KRALJEVO)
DURING THE 19TH CENTURY
Summary

Primary school in Karanovac began working at the end of the 18th century under the work of private teacher Todor Rapa. It continued to develop in spite of several suspensions, marking its 100-year anniversary as a six-year higher primary school.

It renewed work in 1806, and after 1815, and was a nahi school in 1812. From 1836 it had a "younger and older class" and two teachers. Girls were separated in 1856 into a separate "girls school."

Under the law on primary schools from 1882, the fifth grade opened in 1883, and next year the sixth grade of the higher primary school. As a higher primary school, it worked until 1898, when a new law was passed whereby the fifth and sixth grades were closed, at the school resumed work only until the fourth class, with the rank of the lower popular schools.

Along with the growth of the number of pupils increased the number of teachers. From the end of the 1830s, the school had two teachers, during the 50s three, then four in the 60s, five and more in the 80s, and in the end of 19th century around 70.

In the beginning, the number of children attending school was small, during the 70s around one half, which gradually increased. As for girls, they were fewer in attendance.

The school was initially supported by the children's parents, later on by the state and municipality alternately or both simultaneously. Most frequently, it was situated in rented rooms. Since 1874, it was situated in a new building constructed for that particular purpose, which was given over to the Husbandry School in 1882.

Immediately after the cessation of the work of the higher primary school, a three-year Civic School was opened as a higher popular school. It primarily instructed pupils for crafts and trade occupations. Because of a small number of pupils, it was closed on 12 August 1902.

Since 1855, requests were consistently submitted for opening a high school in Karanovac. Without permits from the competent authorities, early in the 70s the short-lived work of private schools began, a semi-high school and lower private school. The high school in Kraljevo opened in 1909 as a lower private high school.

With the task to theoretically and practically teach pupils from all agricultural professions in Kraljevo the Husbandry School was established on 29 June 1882. By 1900, 370 pupils-cadets graduated from the school.

For the schooling of keeper of state forests, the Ministry for the Popular Economy established a Practical Forestry School in Kraljevo on 10 October 1899. The administrator of the school is engineer Aleksandar Mijoković. The school and its boarding house were located in the leased building. The first cadets graduated in October 1900 and were immediately employed as forest keepers. The school worked until 1 September 1903.

Примљено 26. Феб. 840.

Списакъ

К. № 5455.

Образложење Карановачке Школе
о њеном уџукама и одржавању
уџака.

и Р.
К. Т. А. 1420.

840. год.

у Карановцу 1-м Августа 1840 Магистр Милива

Јован Ђукановић
Јављено

К. Р. А. 243.

Числа границе	Умет и Епископ јереника.	Тојине	Место Родина.	Отаџб Мана
1.	Алекса Поповић	15.	Тростука.	Поповић 2 бр
2.	Буча Јефтовић	15.	Тростука	Поповић 2 бр
3.	Алекса Поповић	12.	Копановић	Поповић
4.	Јован Јефтовић	10.	Копановић	Поповић
5.	Буча Поповић	13.	Копановић	Поповић 2 бр
6.	Јовановић Поповић	18.	Тојине	Поповић
7.	Михаило Поповић	14.	Копановић	Поповић
8.	Јован Поповић	15.	Копановић	Поповић
9.	Михаило Поповић	15.	Копановић	Поповић
10.	Јован Поповић	14.	Копановић	Поповић
11.	Јован Поповић	9.	Копановић	Поповић
12.	Јован Поповић	15.	Копановић	Поповић
13.	Јован Поповић	14.	Копановић	Поповић
14.	Јован Поповић	14.	Копановић	Поповић
15.	Јован Поповић	11.	Копановић	Поповић
16.	Јован Поповић	11.	Копановић	Поповић
17.	Јован Поповић	12.	Копановић	Поповић
18.	Јован Поповић	10.	Копановић	Поповић 2 бр
19.	Јован Поповић	11.	Копановић	Поповић
20.	Јован Поповић	11.	Копановић	Поповић
21.	Јован Поповић	13.	Копановић	Поповић
22.	Јован Поповић	15.	Копановић	Поповић 2 бр
23.	Јован Поповић	10.	Копановић	Поповић
24.	Јован Поповић	11.	Копановић	Поповић
25.	Јован Поповић	10.	Копановић	Поповић
26.	Јован Поповић	12.	Копановић	Поповић
27.	Јован Поповић	10.	Копановић	Поповић
28.	Јован Поповић	15.	Копановић	Поповић
29.	Јован Поповић	13.	Копановић	Поповић
30.	Јован Поповић	13.	Копановић	Поповић

Числа границе	Умет и др. умет границе	Тојине	Место Пољана	Овај Мем
21.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Ејата
22.	Томислав Николски	11.	Купански	Овај
23.	Јуријин Јуријински	16.	Купански	Овај
24.	Јуријин Јуријински	14.	Купански	Овај
25.	Јуријин Јуријински	11.	Купански	Овај
26.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Овај
27.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Овај
28.	Јуријин Јуријински	13.	Купански	Овај
29.	Јуријин Јуријински	11.	Купански	Овај
30.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
31.	Јуријин Јуријински	8.	Купански	Овај
32.	Јуријин Јуријински	11.	Купански	Овај
33.	Јуријин Јуријински	13.	Купански	Овај
34.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
35.	Јуријин Јуријински	13.	Купански	Овај
36.	Јуријин Јуријински	14.	Купански	Овај
37.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Овај
38.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
39.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
40.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
41.	Јуријин Јуријински	8.	Купански	Овај
42.	Јуријин Јуријински	8.	Купански	Овај
43.	Јуријин Јуријински	11.	Купански	Овај
44.	Јуријин Јуријински	17.	Купански	Овај
45.	Јуријин Јуријински	17.	Купански	Овај
46.	Јуријин Јуријински	17.	Купански	Овај
47.	Јуријин Јуријински	14.	Купански	Овај
48.	Јуријин Јуријински	14.	Купански	Овај
49.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
50.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
51.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
52.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
53.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
54.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
55.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
56.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
57.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
58.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
59.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
60.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
61.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
62.	Јуријин Јуријински	9.	Купански	Овај
63.	Јуријин Јуријински	10.	Купански	Овај
64.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Овај
65.	Јуријин Јуријински	12.	Купански	Овај

КАРАНОВАЦ – КРАЉЕВО У СРПСКИМ НОВИНАМА (1878–1889)

Веселинка КАСТРАТОВИЋ-РИСТИЋ

Новине србске (касније Српске новине) су почеле да излазе као службени лист Кнежевине Србије 5. јануара 1835. године у Крагујевцу. Првенствено су биле намењене државним чиновницима и „осталим љубитељима читања“. Први уредник Новина србских био је Димитрије Давидовић. Кнез Милош Обреновић је, марта 1835. године, сменио Давидовића и на место уредника поставио Димитрија Исаиловића. У почетку су ове новине излазиле једанпут недељно на четири стране, да би затим излазиле два или више пута недељно. Током периода који ми овде пратимо (1878–1889) излазиле су као дневне новине. Штампане су до почетка 1919. године.¹

Поред вести о раду државне управе и о догађајима у земљи и свету, Српске новине су увек доносиле берзанске извештаје а било је и књижевних прилога. Свакодневно су доносиле краће или дуже текстове о актуелним догађајима, указе, наредбе или приватне огласе. Поређење извештаја из Карановца (Краљева) са извештајима из других места унутрашњости Кнежевине у Српским новинама у периоду од стицања независности Кнежевине Србије (1878. године) па до промене на српском престолу (1889. године) показује да они нису били бројнији од извештаја из других срезова, али су били довољно чести да се њиховим систематским прегледом и анализирањем може стећи комплетна и поуздана слика о животу ове варошице током прве деценије независности. Овај

---

¹ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1711–1911*, Београд 1911; Михаило Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834–1872*, Београд 1975; Mihailo Bjelica, *200 godina jugoslovenske štampe. Pregled istorije novinarstva*, Београд 1968; Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Историјски институт Грађа књ. 26, Београд 1984, 99.

период извештавања је интересантан јер се и кроз текстове о Карановцу (Краљеву) сагледава привредни полет и развој Србије.

Од 1878. године до јуна 1889. године Карановац (Краљево) се помиње у Српским новинама у око 500 дописа различитог садржаја. Најбројнија и најдетаљнија су обавештења која дају министарства финансија и војске а односе се на набавку разних намирница за гарнизон и пошту, као и лицитације за поправке зграда гарнизона и продаје ствари неупотребљивих за војну службу. Сваке године се од августа почињало са набавком за следећу рачунску годину, и то: хлеба, меса, гаса, фитиља, свећа, потковица, клинаца, дрва, сена и сламе за храну коња, као и за простирку. У обавештењима која су излазила у Српским новинама детаљно су навођени услови који су морали бити испуњени да би се учествовало на лицитацији, као и квалитет робе која ће бити откупљена. Обавезна је била и кауција која је углавном износила 10% за домаће и 20% за стране грађане од излицитиране или предрачунске цене. У случају да се не постигне добра цена или не понуди квалитетна роба, лицитација би се понављала.²

Исти услови и поступак важили су и за лицитације за поправке, доградњу или чишћења зграда гарнизона која су се морала обавити, као и за поправке поштанских кола и поткивање коња. Оправке касарне у гарнизону карановачком (краљевачком) почеле су 1880. године. Према огласу који је објављен у Српским новинама 31. маја, предвиђено је да се за учествовање на лицитацији положи кауција од 700 динара.³ Шупа за смештај артиљеријског материјала је поправљена 1881. године (јул–август), а 1882. године је поправљен магацин за барут.⁴ За поправке зграда 13. октобра 1884. године „Милан I одобрава министарству војном да се на оправке и доправке зграда у Краљеву може утрошити 9 070 динара и 16 пара“.⁵ Лицитација за подизање две штале је 1886. године понављана два пута, с тим што је предрачунска вредност 2. маја била

² Српске новине (даље: СН) број: 98, 142, 174, 215 и 248 за 1878; 103, 138, 157, 163 и 208 за 1879; 121, 165, 178, 182, 192, 199, 219, 229 и 260 за 1880; 50, 141, 146, 150, 157, 161, 162, 171, 174, 178 и 194 за 1881; 30, 70, 74, 115, 117, 126, 158, 174 и 220 за 1882; 5, 58, 153, 162, 166, 170, 173 и 204 за 1884; 125, 130, 145, 152 и 160 за 1885; 98, 99, 134, 158, 196 и 235 за 1886; 53 за 1887; 87, 137 и 151 за 1888; 104, 114 и 128 за 1889. Сви датуми у овом раду су по старом календару. (В.К–Р)

³ СН, 121, 31. мај 1880, 641.

⁴ СН, 150, 10. јули и 178, 16. август 1881. и 117, 29. мај 1882.

⁵ СН, 226, 13. октобар 1884.

16 369,47 динара, а предвиђена кауција 3 274 динара. Седамнаестог јуна „предрачунска цена је 15 269 динара а кауција 1 520 за српског и 3 040 за страног подајника“, а Министарство је 3. септембра одобрило 13 000 динара. Предрачунска цена за „поправку и доправку војне државне зграде у краљевском гарнизону“ износила је маја 1889. године 14 569,71 динар.⁶

У Српским новинама излазиле су понуде за давање државних добара на једногодишњи а касније на трогодишњи закуп. Јуна 1879. године „сва државна добра, осим бродова, у овом округу наодећа се, према предпису господина министра финансија од 15. овог месеца Абр. 4923 давање се под трогодишњу аренду, рачунећи од 1. новембра ове па до 1. новембра 1882 године и то: Суват Чемерно и Берберово поље, пола крајске и ливада у Карановцу на дан 29. јула т.г.“⁷ Овај закуп је продужен до 1885. године.⁸ Први пут је 1878. године оглашено давање на једногодишњи закуп полусталних мостова и бродова на Ибру, а већ следеће, 1879. године склопљен је уговор којим је камидорски мост у Карановцу даг на трогодишњи закуп, који је обновљен 1882. године. Продаја Пљакиног шанца као државног добра је одобрена јуна, а детаљан опис парцеле дат је августа 1884. године.⁹

Општина Карановац је 1881. године објавила позив заинтересованим да се јаве са понудама за калдрмисање пијаце од 1 200 до 1 500 квадратних хвати.¹⁰ У табели о стању друмова, објављеној новембра 1884. године, стање ибарског пута оцењено је као просечно и поменута је потреба за 15 000 m² нове калдрме. Калдрмисање улица испред државних плацева, настављено је 1885. године када је Министарству грађевина одобрено да утроши 4 392,34 динара за овај посао. Марта 1886. године објављена је лицитација за „калдрмисање 20 000 m² неких улица у Краљеву“, а фебруара 1887. године за калдрмисање „у IV-ом сокаку“.¹¹

⁶ СН, 99, 2. мај; 134, 17. јун и 196, 3. септембар 1886; 104, 11. мај 1889.

⁷ СН, 135, 19. јуна 1879.

⁸ СН, 130, 15. јун и 171, 5. август 1882.

⁹ СН, 198, 6. септембар 1878; 217, 3. октобар 1879; 205, 18. септембар 1882; 143, 29. јун; 179, 19. август 1884.

¹⁰ „Објава. На дан 19. априла текуће године општина карановачка држаће лицитацију у вароши Карановцу за калдрмисање пијаце карановачке која ће изнети 1200 до 1500 квадратних хвата.“

Ко је вољан примити се ове грађе, нека изволи реченог дана на лицитацију доћи. Кауција је 25 # у звечећем новцу или државним обвезницама. Бр. 773 26. марта 1881 у Карановцу Председник општине Јован П. Сарић.“ СН, 79, 9. април 1881.

¹¹ СН, 260, 25. новембар 1884; 89, 23. април 1885; 66, 22. март 1886; 30, 10. фебруар 1887.

Маја 1881. године Одбору за молбе и жалбе Народне Скупштине Кнежевине Србије упућена је молба да се подигне стални мост на Ибру јер понтонски јануара 1880. године умало није попустио због леда. Министарству грађевине одобрено је из буџета 1883. године 90 000 динара а маја 1884. додатних 1 250 000 за подизање пропуста и мостова на путу Краљево – Рашка уз леву обалу Ибра. У октобру 1884. године одржана је лицитација за израду понтонског моста на Ибру са предрачунском ценом од 28 050,46 динара. За изградњу нових ледоломаца код камиџорског моста јануара 1888. године предрачунска цена је износила 4 578,38 динара.¹²

Према објављеним честиткама Милану Обреновићу поводом проглашења за краља, поздравни телеграми Карановчана у односу на друге градове, нису били ни међу првима, ни међу најбројнијима.¹³ Српске новине су пратиле путовање краља Милана по Србији па и његов долазак у Карановац, где је Карановчанима уручио Указ о промени имена вароши. Овим Указом од 19. априла 1882. године краљ Милан је одобрио да Карановац промени име у Краљево.¹⁴ Опширан чланак о краљевом боравку у Краљеву, Студеници и Жичи објављен је 5. маја.¹⁵ Нису била нарочито бројна ни писма подршке која су Краљевчани упутили краљу поводом атентата који се десио 11. октобра исте године.¹⁶

„Ратарска школа која је Указом Његовог Величанства Краља 19. јуна у Краљеву установљена отвориће се 15. октобра текуће године“. У наставку Објаве су наведени услови за упис у новоотворену Ратарску школу.¹⁷ О њеном раду редовно се у Српским новинама појављују обавештења у време испита, као и списак питомаца који су завршили школу, услови под којима се примају питомци школе и услови за пријем приватних ђака.¹⁸ Октобра 1885. године производи Ратарске школе су на изложби у Анверсу добили златну медаљу за пшеницу, сребрну

¹²СН, 103, 12. мај 1881; 108, 15. мај; 231, 19. октобар 1884; 4, 6. јануар 1888.

¹³СН, 54, 9. март; 55, 10. март; 64, 20. март; 67, 24. март; 70, 28. март 1882.

¹⁴СН, 83, 15. април; 86, 18. април; 87, 20. април; 89, 22. април 1882.

¹⁵СН, 99, 5. мај 1882.

¹⁶СН, 233, 21. октобар; 237, 26. октобар; 244, 4. новембар; 246, 6. новембар; 252, 14. новембар 1882.

¹⁷СН, 211, 25. септембар 1882.

¹⁸СН, 211, 25. септембар 1882; 103, 9. мај; 200, 12. септембар; 207, 21. септембар 1884; 184, 23. август; 235, 24. октобар 1885; 195, 2. септембар; 201, 10. септембар 1886; 39, 20. фебруар; 185, 26. август 1887; 54, 9. март 1888; 75, 4. април 1889.

медаљу за вуну, пасуљ и кукуруз. На истој изложби бронзану медаљу је добио Краљевчанин Сретен Крсмановић за кукуруз. Семење за које је добила награду и семе за поврће Ратарска школа је нудила на продају са жељом да побољша производњу пољопривредних производа.¹⁹ Први управник школе био је др Ђорђе Радић, који је отишао у пензију априла 1889. године, када је за новог управника постављен Радомир С. Бојић²⁰.

Пораст становништва може се пратити кроз спискове пореских глава, у којима се види да је у Карановцу 1878. године било 3 189, априла 1886. године 2 694 и јануара 1888. године 4 779 пореских глава. Према броју пореских глава могли су бити изабрани један или два народна посланика. У периоду од 1880. до 1888. године на три године су за посланике бирани: Урош Кнежевић, Никола Кнежевић, Јован Сарић, Милан Ристић, Танаско Радомировић и Љубо Новаковић.²¹ Град се територијално проширио августа 1885. године, када су у „Краљевску општину“ додати Адрани, Јарчујак, Грдица и Чибуковац.²²

Карановац је половином XIX века било једно од пет највећих трговачких места у Кнежевини. Панађури око Ивандана су због значаја прерасли у петодневне, те је била дозвољена и продаја стране робе а не само „отачествени производи“. Међутим, после ослобођења са одласком Турака, трговина слаби па се и панађур враћа на тродневни Ивањдански, а за 1879–80–1881. годину није ни оглашавано да ће се одржати. Јуна 1882. године оглашава се као марвени ваشار, док се 1884. године одржава само у септембру, када су се продавали „српско-земаљски“ производи.²³

Уз смањену трговину, занатство постаје важна привредна грана. У периоду од 1878. до 1889. године у Карановцу (Краљево) према „Приватним огласима“ у Српским новинама оглашен је рад више од 80 разних трговинских и занатлијских радњи. Било је огласа којима се објављује наставак рада постојећих радњи, мењање назива фирме или допуна делатности. Радње су често биле мешовитих делатности и, у зависности од новца који је уложен за почетак рада (600–1200 динара), биле су различито опремљене.

¹⁹ СН, 226, 12. октобар 1885.

²⁰ СН, 237, 26 октобар 1882; 84, 18. април 1889.

²¹ СН, 218, 1. октобар 1878; 284, 20. децембар 1880; 90, 24. април; 215, 30. септембар 1884; 78, 4. април; 160, 8. јул 1886; 232, 25. октобар; 233, 28. октобар 1887; 12, 17. јануар; 43, 25. фебруар; 47, 1. март 1888.

²² СН, 182, 21. август 1885.

²³ СН, 130, 13. јун; 198, 6. септембар 1878; 129, 13. јун 1882; 205, 19. септембар 1884.

Посао није свима ишао добро па су канцеларије среза и окружни суд имали доста посла због честог организовања лицитација за продају покретне и непокретне имовине презадуженог становништва. Највише се продавало 1879–1881. године јер је било оних који су враћали стара задужења. Већина дужника је продавала непокретну имовину (имања, плацеве, куће, дућане), а мањи број њих је продајом покретне имовине (обично еспалом из дућана или накитом) могао, мада ретко, да исплати дугове. Поређењем објава из среске канцеларије о „отумаралим“ главама које нису платиле порез уочава се да је број пореских обвезника који нису измирили своје обавезе 1881–1882. године био знатно већи него 1884–1885, када је број огласа ове врсте у опадању.

Понуда новца на зајам оглашавана је само у неколико огласа 1879–1880. године. *Краљевска акционарска штедионица* основана је тек марта 1885. године. Штедионица је о свом раду, пре свега о редовним скупштинама почетком године, редовно давала огласе. Фебруара 1888. године за рад у Штедионици је био потребан благајник (за плату од 1 200–1 440 динара), а исте године у мају је одржана и ванредна скупштина ради измене и допуне статута.²⁴

Карановац се често помиње у Српским новинама и кроз разне указе којима се постављају службеници, углавном поште, затим писари, лекари, марвени лекари, начелници среза и други. Оглашавано је, такође, да су грађани Карановца (Краљева) премештани у друге срезове, одлазили у пензију, постављани за народне посланике и чланове просветног савета, школске начелнике или пореске надзорнике.²⁵

Српске новине су периодично објављивале дописе из свих округа, укључујући и Чачански, коме је припадао и Карановачки срез. О стању летине: „У ужичком округу су сви усеви добри; тако и у чачанском изузимајући карановачки срез, где су жита штура и неће дати онакав плод како су обећавала“. У вези са променама у поштанском саобраћају марта 1880. објављена је наредба о правцима циркулације поште, а октобра 1884. да ће се писма сакупљати два пута дневно.²⁶

²⁴ СН, 49, 3. март; 69, 30. март; 85, 18. април 1885; 21, 28. јануар, 23, 31. јануар; 28, 7. фебруар; 77, 10. април; 283, 23. децембар 1887; 42, 24. фебруар; 45, 27. фебруар; 116, 25. мај; 140, 26. јун 1888; 4, 5. јануар 1889.

²⁵ СН, 48, 2. март 1879; 80, 8. април 1880; 96, 3. мај; 98, 6. мај; 231, 22. октобар; 242, 4. новембар 1881; 74, 4. април; 82, 14. април; 89, 22. април; 211, 25. септембар 1882; 103, 9. мај; 166, 28. јул 1884; 45, 27. фебруар; 119, 1. јун 1885; 104, 8. мај; 206, 16. септембар 1886; 3, 4. јануар; 175, 13. август 1887; 59, 15. март 1888; 57, 12. март; 61, 17. март 1889.

²⁶ СН, 65, 20. март 1880; 166, 30. јул 1881; 217, 3. октобар 1884.

Поред ових службених вести, у невеликом броју појављују се и личне вести о миразу, пунолетству, изгубљеним стварима, украденој стоци. Неколико огласа било је и о породичним свађама после којих се отац одриче сина или не признаје његове дугове, као и о мужу или жени који су отишли „незнано куд“ па се овим путем поништавао брак.

У рубрици „Јавна благодарност“ било је неколико захвалница за учињену услугу: доктору Јарославу Кужељу из Чачка, трговцима из Карановца који су почастили војнике у гарнизону поводом прославе независности или имендана њеног височанства кнегиње Наталије 1879. године и инжењеру Николи Васићу „што је ојачао понтонски мост на Ибру који је могао да попусти због леда. Скидање моста би прекинуло пут Крушевац – Карановац и отежало народу прелазак на другу страну“.²⁷

Систематско прегледање новинских чланака и објава у Српским новинама у периоду од 1878. до 1889. године који су се односили на Карановац (Краљево) даје драгоцене податке о овој вароши. Види се да се тада варош привредно развија, изграђује и напредује захваљујући општем привредном развоју државе. То је подразумевало развој банкарства, занатства и угоститељства, економске успоне и пропасти појединаца и комунални напредак. Зато се подаци о Карановцу (Краљеву) објављени у Српским новинама могу анализирати и користити за различите области истраживања прошлости па је тиме њихов значај, и не само за локалну историју, несумњив.

²⁷ СН, 135, 19. јун; 157, 17. јул; 208, 22. септембар 1879; 3, 4. јануар 1880; 169, 3. август 1882.

KARANOVAC - KRALJEVO IN *SRPSKE NOVINE*

Summary

Reports from Karanovac (Kraljevo) in daily newspapers during the 1880s were not rare, but, compared with reports from other counties, one cannot say they were numerous.

In *Srpske Novine*, as the official gazette, there is most information from the *Licitacije* column, on the sale of estate of people with debts, but least of all personal advertisements, only a few dozen. The most detailed data is to be found in advertisements given by the Army Ministry and the Finance Ministry on the supply of units or works that should be undertaken in the Karanovac garrison or post office. The office of the Karanovac administrator was very assiduous in seeking persons who had wandered off without paying their semiannual taxes. In general decrees on the replacement or appointment of clerks, Karanovac is rarely mentioned.

The more frequent mention of Karanovac is *Srpske Novine*, from February to June 1882, when welcome letters to King Milan Obrenovic were published on the occasion of his proclamation of king, on the occasion of his visit to Karanovac and the change of the town's name into Kraljevo. However, when a considerably reduced number of letters began to arrive from Kraljevo than to other districts (Knjaževac, Kragujevac, Brza Palanka, and so on) to Queen Natalija, to the heir and the Serbian government, according to *Srpske Novine*, greetings on the proclamation of the Kingdom of Serbia had not been sent from Kraljevo.

There is more frequent mention of Kraljevo in the Serbian press after 1883. But it continues to be mostly administrative correspondence. In 1889, when King Aleksandar Obrenović visited Kraljevo during his anointment ceremony in the monastery of Žiča, newspaper reports from Kraljevo became more frequent.

Correspondence from Kraljevo in party newspapers of the time are meager and cannot provide better insight into the political life of Kraljevo. However, taken altogether, newspaper reports from Karanovac (Kraljevo) enable the following of the economic development and growth of Kraljevo during the 1880s.

НИКАНОР РУЖИЧИЋ, ЕПИСКОП ЖИЧКИ (1886–1889)

Предраг ПУЗОВИЋ

Епископ Никанор Ружичић је један од бројних архијереја Српске православне цркве чија биографија није написана. Он то заслужује не само као епископ већ и као историчар и канониста. Један је од ретких архијереја о коме се још за време његова живота доста говорило и писало. О њему је писано и добро и лоше, а највише критике на његов рад потекло је из пера проте Алексе Илића, председника жичке Духовне конзисторије.

На основу сачуване архивске грађе у Архиву Србије и Архиву САНУ, као и онога што је до сада о њему писано, може се осветлити лик овог јерарха. Сигурно би се о њему могло више сазнати из докумената који се налазе у Патријаршијском архиву, али је тај Архив, нажалост, још увек недоступан истраживачима.

Никанор Ружичић је рођен у Свилеуви 15. априла 1843. године, од оца Глигорија и мајке Јелене. На крштењу је добио име Никола. Основну школу је завршио у Свилеуви, гимназију у Шапцу, а богословију 1863. године у Београду. После завршене богословије рукоположен је за свештеника и био је капелан парохи свилеувском Јанку Протићу. Пошто су му од неке заразне болести умрли жена а потом и деца, одлази у Београд. Код митрополита Михаила је издејствовао да га пошаље у Кијев у Духовну академију, обећавши да ће се по завршеним студијама замонашити. Академију је завршио 1875. године са степеном кандидата. По повратку у Србију одлази у манастир Буково, где га је замонашио епископ неготински Евгеније Симеоновић,¹ давши му име Никанор. Исти епископ га је произвео у чин синђела и предложио за предавача у

---

¹ Евгеније Симеоновић епископ неготински (1865–1880).

Београдској богословији,² где је предавао Свето писмо и канонско право.³

За време Српско-турског рата 1876. био је војни свештеник. Када је рат завршен, одлукама Берлинског конгреса 1878. године Србији су припали простори на којима су биле Нишка и Пиротска митрополија. Митрополит Михаило се 1878. године писмом обрадио обојици митрополита захтевајући од њих да ступе у заједницу са Српском православном црквом. Истовремено је тражио да му пошашу извештај о територији коју обухватају њихове епархије, о броју цркава, манастира, парохија, свештеника, протојереја и монаха, о црквеној покретној и непокретној имовини и о свештеничким приходима.

Одговарајући на писмо митрополита Михаила, нишки епископ Виктор⁴ 18. јануара 1878. године пише да је наредио да се тражени подаци прикупе и да је спреман са свештенством и паством да ступи у заједницу са Српском православном црквом.⁵

Истог дана је митрополиту Михаилу о стању у Пиротској Митрополији писао Никанор Ружичић. У писму каже: „Г. митрополит у нечувеној беди живи, а о свештенству, његовој умној и материјалној снази, само се може горко сажаљевати. Они врло мало знају читати и то: словенски и бугарски, будући да је и сам митрополит Бугарин, па их је бугарски учио иако су многи Срби. Ретко је наћи да који знаде читати српски а ма како писати. Нужно је српских књига, а на први мах најпотребније су новине, јер у колико сам могао приметити жудни су да их читају.“⁶

Митрополиту Михаилу је 18. јануара 1878. писао и пиротски митрополит изразивши спремност да уђе у заједницу са Српском православном црквом.⁷

² *Никанор Ружичић епископ нишки (1898–1911)*, у: Преглед цркве епархије нишке, XIV (1933), 11–12, 295–296; Еп. Сава, *Никанор (Ружичић) епископ нишки (1898–1911)*, у: Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 357.

³ Архив Србије (даље: АС), Министарство просвете – Црквено одељење (даље: МПс-Ц) 1881, Б-3189.

⁴ Нишки еп. Виктор је по припајању Нишке епархије СПЦ и даље остао на трону нишких епископа. Разрешен је дужности епархијског архијереја 1. априла 1883. Умро је у Београду 1888. и сахрањен у старој цркви св. Марка.

⁵ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 90.

⁶ Исто, 91.

⁷ Исто, 91.

У ово време материјално стање свештенства је било доста тешко. Митрополит Михаило се лично заузимао да се то стање поправи. О томе се расправљало и у Скупштини. Из 1878. и 1879. године сачувано је неколико писама која је посланик из Ниша прота Јаков Павловић⁸ писао Никанору Ружичићу, у којима га обавештава шта је у Скупштини учињено на побољшању материјалног стања свештеника. Изгледа да је о овом питању био припремљен нови пројекат који није изнет пред Скупштину. О томе Јаков Павловић пише 27. новембра 1879. године Никанору Ружичићу: „Кажи господину митрополиту, да како изгледа, ови не мисле изнети пројект о свештенству и властима духовним. Добро би било, да царне где треба, да не остане свештенство и сада без ичега.“⁹

На Скупштини је претресано и питање материјалног стања манастира и питање монаха – могу ли монаси имати личну имовину и које су године старости када неко може примити монашки завет. Обавештавајући о томе Никанора Ружичића прота Јаков Павловић 19. децембра 1879. године каже: „Најважније и готово једино што ваља да ти јавим, то је: што, ако се што пре и што озбиљније не спреми пројект за преустројство манастира и не уреди питање манастирских добара, онда ће та ствар свршити се тако, како ниједан поштовалац те установе не би желео.“¹⁰

Никанор Ружичић је напредовао у служби; године 1881. положио је професорски испит и произведен је за протосинђела.¹¹ Исте године је незаконито уклоњен са митрополитског трона митрополит Михаило, без права на пензију. Од тог дана у Краљевини Србији настало је црквено-јерархијско питање. Две године доцније (1883) митрополит Михаило напушта Србију и одлази у емиграцију. Тада су смењени и остали епископи. На сцену ступа неканонска јерархија на челу са митрополитом Теодосијем Мраовићем, која је исте године Никанора Ружичића предложила, а министар просвете и црквених дела одобрио, за ректора Богословије.¹²

Од самог ступања на сцену неканонске јерархије Никанор Ружичић је писао и говорио против ње и владе. Позната је његова канонска

⁸ Јаков Павловић је потоњи епископ нишки Инокентије (1894–1898) и митрополит српски (1898–1905).

⁹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 174.

¹⁰ *Исто*, 204.

¹¹ *Никанор Ружичић епископ нишки (1898–1911)*, у: Преглед цркве епархије нишке, XIV (1933), 11–12, 296

¹² *Исто*.

расправа *Црквено-хијерархијско питање у Србији*, у којој пише: „Једва би се нашао, може бити, који угледнији народ, а нарочито православни, а да није подигао гласа свога у штампи противу тога чина српске владе, осуђујући је немилице с разне тачке гледишта. А народ српски, који је тим чином дубоко у души својој увређен, не само да је тај, по српску цркву убитачан, чин забележио и регистрирао у својим новинама и повременим списима, него је још и целе брошуре само о том делу написао и свету приказао, ставив у аманет српској историји да га она на страницама својим црним словима забележи; а још што је најплавније, народ је овај удар црквеним дубоко у срце своје – као истинско чедо њено, урезао.“¹³

Ружичић није само иступао против владе и неканонске јерархије, већ је био у сталној преписци са митрополитом Михаилом и епископом Јеронимом, обавештавајући их о раду неканонске јерархије, о расположењу народа према њима, о ономе што се дешава у Србији. Из Ружичићевих писама се види да су и митрополит Михаило и епископ Јероним писали њему. Нажалост, тих писама у Архиву Србије и Архиву САНУ нема.

У Архиву Србије сачуван је један број Ружичићевих писама упућених митрополиту Михаилу после његовог одласка у емиграцију. У писму од 3. маја 1883. године обавештава Митрополита да је епископ Јероним уместо у манастир Горњак, који му је био одређен за пребивалиште, отишао у Француску. За епископа Мојсија каже: „Шета се по Шапцу, шта мисли и шта ће најпосле учинити, то само он зна. Нестор и Корнелије отишли су, и ништа се о њима још не чује.“ У истом писму уверава митрополита у љубав и оданост његове пастве: „Она вас пламено љуби и посведневно за вас се Богу моли и надежда их крепи и снажи, да ће те опет скорим узносити Богу топле молитве и бескрвну жртву за верну децу у својој саборној цркви. И заиста по свима изгледима, а и по правди Бога о томе је само питање времена.“¹⁴

Обавештавао га је и о новом митрополиту Теодосију Мраовићу. У писму од 10. јуна 1883. године пише му: „Овдашњи живи, тек нека се живи, други управљају, а он ужива. Уосталом према нама се добро понаша.“ Дочаравајући расположење народа према митрополиту Михаилу каже: „Овамо се све више и више распламћују жеље да вас што пре виде на престолу своме, многи увиђају од оних најзатуцанијих

¹³ *Избор једнога владике*, Српска независност, IV 110 (3. новембар 1888).

¹⁴ АС, Поклони и откупи (даље: ПО) К-30, 14.

да су учинили скандал, и верујте стиде се свога јада. Дај Боже, да се жеља већине српског народа оствари што пре.“ Истовремено га обавештава о предстојећим изборима.¹⁵

Није пропуштао прилику да митрополита Михаила обавести и о ономе што се дешава у земљи, као о предизборној кампањи и о приликама у Богословији. О овоме му пише 14. августа 1883. године, изражавајући истовремено наду у скори митрополитов повратак, „желећи да се скорим видимо и као српског Патријарха поздравимо Вас, као другог Св. Саву и челичног заштитника православља, молим да излијете благослов архипастирски на Вашу грешну децу.“¹⁶

Године 1884. за време обиласка Неготинске епархије разболео се нишки епископ Нестор (Јовановић). О болести нишкога епископа пише Ружичић 17. марта 1884. године митрополиту Михаилу: „Нестор је на самрти и тражи себи брата у Зајечару. Пошао је за Неготин, па се разболео у Зајечару од тифуса.“¹⁷ Два дана доцније епископ Нестор је умро.¹⁸

После смрти епископа Нестора поред митрополита Теодосија био је још жички епископ Корнелије (Станковић).¹⁹ Упражњене епархије су биле: Нишка, Неготинска и Шабачка. То је био разлог да су влада и митрополит Теодосије, како пише Ружичић 11. априла 1884. године митрополиту Михаилу, послали професора Богославије Јеврема Илића у Фрушку гору да тражи кога архимандрита за српског владикау.²⁰ О кандидатима за упражњене епархије писао је митрополиту Михаилу 3. маја 1884. године. По њему је кандидат за нишког епископа скопски епископ Пајсије, за шабачког Самуило Пантелић, а за неготинског поп Алекса Радовановић, члан нишке Конзисторије, Сава Поповић, секретар ужичке Конзисторије, и „Фрајла Тома, последњи је кандидат владин, али га неће Старац“.²¹

¹⁵ АС, ПО–К–30, 15.

¹⁶ АС, ПО–К–30, 17.

¹⁷ Ђ. Слијепчевић, *исто*, 288

¹⁸ Нестор (у свету Никола) замонашио се на Св. Саву 1873, а месец дана доцније постао је архимандрит. За епископа нишког посвећен је 1883. Умро је 19. марта 1884.

¹⁹ Корнелије (Станковић), игуман манастира Раванице, хиротонисан је за Ужичког епископа 19. априла 1883. За његово време Ужичка епархија је 15. јуна 1884. године променила име називши се Жичком. Пензионисан је 1885. Умро је 1889. године у Крагујевцу.

²⁰ Ђ. Слијепчевић, *исто*, 290.

²¹ *Исто*, 290.

Из писма епископа Мојсија митрополиту Михаилу од 17. новембра 1884. године видимо да је у комбинацији био и Никанор Ружичић: „Никанора протежирао Мраовић, попа Димитрија Влада, Фирмилијана неки министри. Никанор је трчао Новаковићу, да га ова прилика не мимоиђе, јер је вели најстарији и најзаслужнији, Фирмилијан је обећао да ће измирити са патријархом нову власт црквену ако га приме за епископа, но напоследку поп одржи беседу и њега изабраше у министарској седници.“²²

Митрополит Теодосије је предлагао Ружичића за епископа иако је овај писао и говорио прогив неканонске јерархије. Интересантно је да Ружичић у писмима митрополиту Михаилу ништа не пише о томе да је он био кандидат за једну од упражњених епархија.

За шабачког епископа изабраи је Самуило Пантелић, а за нишког Димитрије Павловић, потоњи митрополит Србије и први патријарх васпостављене Патријаршије.

Митрополит Михаилу је августа 1884. године отишао из Бугарске у Русију. У септембру Ружичић је писао митрополиту и захваљивао се браћи Русима што су га лепо примили. „Нека им је свима знано, да се њихова браћа, а ваши синови – Срби радују што је отац наш међу њима, јер су уверени да ће они баш и умети и хтећи ценити и поштовати ваши неопценима и многобројна дела која учинисте православној цркви...“ Даље у писму говори о нападима Министарства на Богословију. „Сем што на мене нападају“ – пише Ружичић – „нападају сада и на цео Савет. Решења обарају, опомене и прекоскре шаљу, и Бог би свети знао шта још не раде...“²³

Никанора Ружичића су подозревали због његових веза са митрополитом Михаилом. Како он сам пише у писму 5. новембра 1884. митрополиту Михаилу називали су га конзулом митрополита Михаила и дописником руских новина. Поред свега тога, чуо је да ће бити произведен за архимандрита и пита се како да поступи. Обавештава га о раду Архијерејскога сабора, на коме је посебно вођена расправа о томе како да се стане на пут лицима која невенчано живе, на који начин да се дисциплина појача над свештенством и како да се оно покрене на живљу и озбиљнију делатност у свом преважном задатку и позиву.²⁴

У децембру 1884. године писао је Ружичић два писма митрополиту Михаилу. У првом писму саопштава му новост да је цариградски

²² Исто, 294–295.

²³ АС, ПО–К–30, 18, 8. септембар 1884.

²⁴ АС, ПО–К–30, 20.

патријарх признао Мраовића за канонског митрополита Србије. Тај акт му шаље сматрајући да се митрополит Михаило може „жалити и доказати, каквим је путем Мраовић дошао до митрополитске катедре. То патријарашко писмо треба да вам послужи за покретач црквеног питања у Србији“.²⁵ У другом писму каже да непријатељи митрополита Михаила ликују због акта цариградског патријарха. Обавештава га да је одбио да служи на Аранђеловдан, када је било предвиђено његово производство за архимандрита. Комисија која је у Богословији била обуставила рад одмах је по одбијању његовом да прими чин архимандрита почела са радом.²⁶

У чин архимандрита Ружичић је произведен на Божић 1885. године. То је изазвало љутњу митрополита Михаила, а нарочито епископа Јеронима, који није хтео да прими његово писмо него га је вратио. Зато Ружичић моли митрополита Михаила у писму од 15. јануара 1885. да му не замери и посредује код епископа Јеронима и да његову љубав према њему поврати, уверавајући их у своју оданост.²⁷

Шест дана касније писао је поново митрополиту Михаилу. Правда се што је пристао да буде произведен за архимандрита и каже да то не сматра својим узвишењем него унижењем. Да није пристао на унапређење, каже да би страдао. Неки га због тога осуђују а други сматрају да је паметно урадио. Моли митрополита да упозна епископа Јеронима са правим стањем ствари да му не би замерио.²⁸

Митрополит Михаило је, изгледа, уважио разлоге које му је изнео Ружичић око унапређења, док га је епископ Јероним због тога оштро критиковао. То видимо из Ружичићевог писма од 22. фебруара 1885. године митрополиту Михаилу у коме каже да му је епископ Јероним три пута писао. У првом писму „дрвље и камење“, а у друга два је био блажи. У истом писму Ружичић пише да је последња комисија завршила рад у Богословији и да га је окривила за многе ствари, као између осталог да је расипао државни новац без рачуна и без икакве штедње. Моли митрополита да у Русији издејствује код Надежде Ивановне школовање сиромашне ученице Милеве Тодоровић, која је трећи разред основне школе завршила у Београду. Отац јој је умро а мајка се преудала и оставила децу.²⁹

²⁵ АС, ПО-К-30, 21, 2. децембар 1884.

²⁶ АС, ПО-К-30, 22, 2. децембар 1884.

²⁷ АС, ПО-К-30, 23.

²⁸ АС, ПО-К-30, 26, 21. јануар 1885.

²⁹ АС, ПО-К-30, 28.

На тражење митрополита Михаила, Ружичић је препоручио Стевана Веселиновића и Драгутина Поповића за школовање у Русији. О томе га је обавестио у писму 15. јула 1885. године. Тражио је од митрополита да му, ако има нешто против њиховог избора, напише а ако нема, да им се на време обезбеде стипендије.³⁰

Никанор Ружичић је веома оштро иступао против неканонске јерархије, па је ипак у тој јерархији постао епископ. Шта је утицало на њега да промени свој став према неканонској јерархији и зашто је та јерархија њега изабрала за епископа није довољно јасно. Прихватавши епископски положај престао је да критикује неканонску јерархију, што је њој и био циљ.

На трон жичких епископа дошао је после пензионисања Корнелија (Станковића). Хиротонисан је 4. маја 1886. године пошто је дао изјаву да је солидаран са црквеном управом митрополита Теодосија.³¹

Свргнуте епископе је разочарало хиротонисање Никанора Ружичића за епископа јер је тиме показао да није доследан ономе што је говорио и писао. Интересантно је да је и као владика наставио да пише митрополиту Михаилу правдајући се да није примио епископство „у тој жељи да се црквено питање сбрише, већ да још тиња и да у извесном могућем моменту плане и ка срећном крају приведесе. Ово сам се уверио још више, кад сам се уверио да садашња влада није тако према Вама нерасположена а нарочито Вас поштују г. Кујунџић. Из речи сам се уверио, да и Краљ није нерасположен према Вама. Треба само један срећан случај и Вама је сигуран повратак. За тај случај ја сам се примио епископства, да се онда нађем, а при томе дотле равнати путеве код Краља и владе, који су (путеви) још доста чапуровити.“³²

У време Ружичићевог избора за епископа свргнути епископ Јероним се налазио у Паризу. Пун горчине писао је митрополиту Михаилу: „А знате ли да су напредњаци завладичили Никанора Ружичића на место Корнелија? До последњег часа лага и претвара се, да је противан напредњацима и њиховом лупешком раду, па на послетку изађе са фарбом, зави чалму и оде у Карановац! А Фирмилијан, тај је још гори него Ружичић и само прилику чека па и он оде да учини то исто што и Ружичић. Ја, мој брате, неваљалих људи.“³³

³⁰ АС, ПО-К-30, 32.

³¹ *Преглед цркве Епархије Жичке*, 1930, 5–6, 110; *Избор једног владике*, Српска независност, IV, 110 (3. новембар 1888).

³² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 291.

³³ *Исто*, 291–292.

Из Београда је у своју резиденцију у Краљеву кренуо епископ Никанор 4. јула. На овом путу до Краљева свуда је лепо дочекиван, а посебно у Крагујевцу, Честину и Краљеву. Пратили су га владин комесар Светислав Вуловић, професор Велике школе, протосинђел Фирмилијан, игуман Враћевшнице, начелник среза крагујевачког и ђакон Тома Стојадиновић.³⁴

Из Краљева је 6. јула 1886. године упутио свештенству Епархије пастирску посланицу у којој је изнео план свога рада: „Мој је задатак“ – каже епископ Ружичић – „обрађивање вртограда Господњег ... Мени су и те и све друге тегобе тога обрађивања познате. Ја знам да ће се у томе вртограду наћи трња које ће ране задавати моме срцу, а можда и дивљих јагода и горкога плода, од којег ће се узмучити утроба моја; али ја улазим у то обрађивање с уверењем, да ће вртоград Господњи, при добром, ревносном и њежном обделовању, доносити и слаткога и доброга рода, који ће ми душу ублажаваги и успокојавати.“³⁵

Започету канонску визитацију је наставио по Епархији. Приликом доласка у Чачак био је изванредно дочекан, што га је толико одушевило да је изјавио жељу да се епископска столица премести из Краљева у Чачак. Жеља му је испуњена – после краћег резидовања у Краљеву, краљевским указом епископска столица је премештена из Краљева у Чачак.³⁶

У његово време влада је под изговором штедње укинула Шабачку и Неготинску епархију. Територије ове две епархије припојене су: Београдској, Жичкој и Нишкој епархији. По новој подели Жичку епархију су чинили окрузи: Чачански, Ужички, Руднички, Кратујевачки, Крушевачки и Јагодински.³⁷

Као епископ Никанор Ружичић је у Архијерејском сабору био веома активан. Из записника са седница види се да су од њега потекли важни предлози који засецају у животне потребе Цркве и свештенства. Предлагао је да се васпоставе укинуте епархије (Шабачка и Неготинска), на његов предлог је израђен и усвојен пројект о фонду за пензије и издржавање удових попадија и сирочади свештеничких, састављен је предлог о измени и допуни Закона о уређењу стања свештеничког, о награди окружних протојереја и намесника за управљање админи-

³⁴ Одлазак Никанора из Београда у своју резиденцију и његова канонска визитација по Епархији Жичкој, Хришћански весник, VIII (1886), св. 8, 629.

³⁵ АС, ПО–К–30, 34; Хришћански весник, VIII (1886), св. 8, 561–567.

³⁶ Преглед цркве Епархије Жичке, 1930, 5–6, II 0.

³⁷ АС, МПС–Ц, 1887, Б–3213, ЦБр. 1360.

стративних по слова, како не би једино они и даље без икакве и аплате отправљали послове своје службе. (Према овом предлогу, народ се не би оптерећивао новим давањем, а учинила би се правда свима свештеницима, па и онима којима се нурије због месних и других тегоба нису могле увећати и поправити. Увела би се нека постепеност између млађих и старијих, радљивијих и ревноснијих свештеника.) Покренуо је у Сабору и питање о васпостављању патријаршије. Поклањајући сву пажњу овом великом питању, Сабор је одвојио потребна средства за извршење тога великог чина, кад владалац – Краљ – коме припада иницијатива у том, нађе да је за то моменат и кад се изврши све што томе има да претходи.

Његовим заузимањем увршћено је у дневни ред Сабора питање удових свештеника. Сабор није могао да пронађе начин да се олакша стање удовим свештеницима а да се не огреши о јединство са осталим православним црквама које се од свега на првом месту мора хранити. Остало је да свештеници које деси та незгода носе свој крст до сазивања Васељенског сабора, на коме би се поред осталих потреба Цркве, и ово важно питање решило на задовољавајући начин. Неке од ових предлога је поново покретао и на наредним саборима.³⁸

Иницијативом епископа Никанора 12. априла 1887. године у Чачку на скупштини свештенства Жичке епархије основано је *Удружење свештенства Епархије Жичке*, прво свештеничко удружење у Србији. Оно је имало своја правила а доцније и свој часопис под именом *Жича*.³⁹

Према извештају Конзисторије 1887. године у Жичкој епархији је било 248 парохија, 262 свештеника и 38 монаха.⁴⁰ Исте године рукоположено је у чин ђакона и свештеника 14 кандидата, 4 свештеника су одликована чином протојереја, игумани манастира Раче и Враћевшнице произведени су у чин архимандрита⁴¹ а старешина

³⁸ АС, МПС-Ц, 1888, Б-3219, СБр. 2, 30. септембар 1887; Хришћански весник, IX (1886), св. 9, 878-879.

³⁹ *Преглед цркве Епархије Жичке*, 1930, 5 и 6, 103-114.

⁴⁰ Број свештеника по окрузима: Ужички – 54, Руднички – 29, Чачански – 39, Крушевачки – 41, Јагодински – 34, Крагујевачки – 65 (АС, МПС-Ц, 1888, Б-3219, Кн. 4269). Број монаха по манастирима: Рача – 2, Наудара – 2, Велуће – 1, Љубостиња – 5, Студеница – 7, Жича – 2, Срећење – 2, Каленић – 4, Јошаница – 2, Никоље – 1, Благовештење под Кабларом – 4, Вујан – 1, Враћевшница – 1, Вољавча – 1, Драча – 1, Гринчица – 1 и Благовештење – Страгари – 1 (АС, МПС-Ц, 1888, Б-3219, КБр. 4269).

⁴¹ АС, МПС-Ц, 1888, Б-3217, СБр. 16.

манастира Сретења Вићентије Крцић постављен је за игумана.⁴² Умрло је 7 свештеника и 3 монаха.⁴³ Црква је било 154 (две су те године обновљене), 10 капела и 17 манастира.⁴⁴ Из главног извода Жичке конзисторије види се да је 1887. године рођених у Жичкој епархији било 25 195 лица, венчано 5 868 а умрло 13 873.⁴⁵

Епископ Никанор је 1887. године посетио манастир Студеницу. У писму министру просвете и црквених послова, од кога тражи одобрење да иде у канонску посету манастиру Студеници, каже да жели да среди

⁴² Вићентије Крцић је завршио основну школу, полугимназију и богословију. За игумана га је произвео епископ Никанор 5. септембра 1887. (АС, МПС–Ц, 1888, Б–3219, КБр. 4271)

⁴³ Према извештају Жичке конзисторије године 1887. умрли су следећи свештеници: Петар Костић (50 година, рођен у Каранима, рукоположен 1857, био на парохији Каранској, умро 15. јануара 1887); Милован Поповић (45 година, рођен у Брезови, округ Ужички, рукоположен 1869, био на парохији Брезовачкој, умро 19. јуна 1887); Стеван Јевтић (63 године, рођен у Беоцићима, округ Јагодински, рукоположен 1848, био на парохији у Медвеђи, умро 20. октобра 1887); Алекса Стефановић (32 године, рођен у Бекерету у Аустроугарској, рукоположен 1878, био на парохији Белушћкој а служио у цркви Прерадовачкој, умро 19. августа 1887); Мијаило Протић (48 година, рођен у Брусници, округ Руднички, рукоположен 1863, био на парохији Љубићској а служио у цркви Мијаковачкој, умро 1. новембра 1887); Милосав Шљивић (36 година, рођен у Бедини, округ Руднички, рукоположен 1872, био на парохији Савиначкој при цркви таковачкој, умро 10. новембра 1887) и Марко Богдановић (54 године, рођен у Његушима, Црна Гора, рукоположен 1848, био на парохији Савојничкој, умро 13. децембра 1887).

Монаси: Исаија Катанић (70 година, архимандрит, рођен у Бечњу, округ Руднички, рукоположен 1841, био у манастиру Благовештење, Руднички округ, умро 1. фебруара 1887); Мелетије (60 година, архимандрит, рођен у Прискоци, округ Руднички, рукоположен 1851, био у манастиру Вујан, умро 12. априла 1887); Јосиф (57 година, игуман, рођен у Чумићу, округ Крагујевачки, рукоположен 1850, био у манастиру Вољавчи, умро 22. октобра 1887) АС, МПС–Ц, 1888, Б–3219, КБр. 4263.

⁴⁴ АС, МПС–Ц, 1888, Б–3219, КБр. 4268.

⁴⁵ У Ужичком округу 1887. године било је рођених мушких 2 663, женских 2 400, обојих 5 063, венчаних 1 500, умрлих мушких 1 715, женских 1 709, обојих 3 424; у Чачанском: рођених мушких 1 724, женских 1 570, обојих 3 297, венчаних 645, умрлих мушких 1 001, женских 2 001; у Крушевачком: рођених мушких 2 096, женских 2 117, обојих 4 211, венчаних 928, умрлих мушких 1 033, женских 987, обојих 2 020; у Рудничком: рођених мушких 1 376, женских 1 229, обојих 2 605, венчаних 574, умрло мушких 808, женских 771, обојих 1 579; у Крагујевачком: рођених мушких 3 173, женских 3 102, обојих 6 280, венчано 1 383, умрло мушких 1 490, женских 1 387, обојих 2 877; у Јагодинском: рођених мушких 1 991, женских 1 748, обојих 3 739, венчаних 338, умрло мушких 1 022, женских 950, обојих 1 972 (АС, МПС–Ц, 1888, Б–3219)

ризницу која је у нареду и да извиди могућност градње пута од Ушћа до манастира, јер је краљица Наталија обећала да ће идуће године посетити манастир. Мини стар му је одобрио одлазак и боравак у манастиру Студеници.⁴⁶

Два пута је епископ Никанор биран и потврђен за председника Апелаторијске конзисторије: први пут то је било 1887. и други пут 1889. године.⁴⁷

На предлог министра про свете и црквених послова краљ је 22. фебруара 1888. године одликовао епископа Никанора Ружичића Орденом Св. Саве првог степена. Захваљујући на одликовању мини стру просвете и црквених послова Ружичић каже да ће га то одликовање „увек подстицати на рад у корист Св. Цркве, Краља и отаџбине“.⁴⁸

Како се ближио крај Мраовићевој јерархији, распуштеност и безвлашће у Цркви су све више хватали маха. Остарели митрополит је испустио сасвим ситуацију из руку. Какво је било стање у Цркви види се донекле из писма епископа Никанора од 2. марта 1888. године нишком епископу Димитрију Павловићу, где он каже: „Колико ме народна љубав, дочеци и испратња радује, толико и много више тугујем и стрепим за веру и цркву због свештеника. Већином су се ухватили у коштац са народом, па се начинила гужва, која се мора – ако добро желимо и цркви и народу – расећи.“⁴⁹

Ништа боље стање није било ни у црквеним судовима. Многи предмети су дуго чекали на решење. Да би се побољшало стање у црквеним судовима, епископ Никанор је на седници Архиепископског сабора 15. јуна 1888. године предложио да се повећа број чиновника у епархијским конзисторијама, да се повећа плата члановима Апелаторијске конзисторије јер се увећао обим посла и да се Апелација састаје најмање два пута годишње како би се колико – толико брже долазило до коначне пресуде и правда што пре задовољила. На истој седници је због неправде у погледу наплаћивања пореза од свештеника и манастира такође предложио: „Да се умоли Влада Његовог Величанства Преузвишеног му Краљевства, те да она изволи отпустити височајшу наредбу на државне власти да ове убудуће од свештенства односно манастира наплаћују порез на касама, на којима им се исплаћује биртј.

⁴⁶ АС, МПС-Ц, 1887, Б-3213, ЦБр. 95.

⁴⁷ АС, МПС-Ц, 1887, Б-3213, ЦБр. 128; Исто, Б-3224, 1888, ЦБр. 328.

⁴⁸ Архив САНУ, историјска збирка бр. 9359.

⁴⁹ Б. Слјепчевић, *наш. дело*, 342.

да се количина њихова пореза зауставља од плавне количине бира а рест да им се што пре на време, у законом року издаје.⁵⁰

Последње године његовог управљања Жичком епархијом дошло је до смене на престолу Србије. Краљ Милан је абдицирао 1889. године, а на престо је дошао његов син Александар I Обреновић, до чијег је пунолетства владало Намесништво. Епископ Никанор се 28. фебруара 1889. године заклео на верност новоме краљу,⁵¹ Архијерејску литургију са благодарењем у част ступања на престо Александра I служио је 5. марта у Чачку, а 7. марта је допутовао у Београд да се представи младом краљу, намесницима и влади.⁵²

Епископ Никанор је настојао да се црквени обреди у његовој епархији врше једнообразно. Из извештаја изасланика за ревизију цркава и манастира, духовника за свету тајну исповести и самих свештеника, дознао је да се неки црквени обреди не врше свуда једнако. Те разлике су нарочито изражене код светих тајни: крштења, исповести, брака, као и светих обреда: брачног испита, опела, освећења кољива итд. У пастирској посланици упућеној 15. марта 1889. године свештенству, чиновништву и „богохранимој пастви“ упозорава свештенство да све обреде треба по једном канонском правилу вршити, „свако новачење – пама то било и дутогодишњом практиком при једној цркви уведено – а које нема основа у апостолским и саборним правилима – погрешно је, и оно према поимању светиње Христове цркве треба одбацити и ни у ком случају не сме се више таква новачења у цркви и при вршењу њених обреда трпети“.⁵³

Желећи да свештенство прати оно што се објављује у црквеној литератури, предложио је Архијерејском сабору – а Сабор је донео одлуку по његовом предлогу – да се при свакој цркви заведу црквене библиотеке богословско-педагошке садржине.⁵⁴

⁵⁰ АС, МПС–Ц, 1888, Б–3219, СБр. 25 и СБр. 26.

⁵¹ Заклетва гласи: „Ја Епископ жички Никанор заклињем се свемогућем Богу, да ћу владајућем краљу Александру I веран бити, да ћу се Уставом савесно придржавати, и да ћу дужност моју законима и законим наредбама претпостављених ми власти тачно и савесно одправљати“. (АС, МПС–Ц, 1889, Б–3224)

⁵² АС, МПС–Ц, 1889, Б–3224.

⁵³ *Пастирска посланица православног епископа жичког Никанора, Жича, II, 1 и 2 (април 1889) 19–21.*

⁵⁴ *Зборник градега, уредаба и наредба Архијерејског сабора Православне српске цркве у Краљевини Србији (од 1839–1900), године Београд, 24.*

Свештеничко удружење за Жичку епархију које је основано на његов предлог нису прихватили свештеници појединих округа, у чему је предњачило свештенство Крагујевачког округа. То је био разлог да их, априла 1889. године, сазове да препледају правилник *Удружења свештенства Жичке Епархије*, да се упишу за чланове *Удружења*, да дају редовне улоге за чланство и да лист *Жича*, који је те године почео да излази, приме као орган *Удружења*. Свештенство овога округа остало је при својој ранијој одлуци од 3. маја 1888. године да се ради на удружењу целокупног свештенства у Краљевини а да се не издваја по епархијама и стога нису примили правилник *Удружења* нити лист *Жича* као орган свештеничког *Удружења*. Они су оставили свакоме да одлучи хоће ли овај лист преплатити за себе или за цркву.⁵⁵

Према сачуваним подацима епископ Никанор је 1889. године рукоположио једног свршеног богослова за ђакона и пет за свештенике. Исте године умрла су три свештеника: Ристо Војиновић, парох годички, Михаило Протић, парох таковски, и Димитрије Николић, парох лесковачки.⁵⁶

Ретки су архијереји који су за живота критиковани за свој рад као што је био епископ Никанор Ружичић. У чланку *Избор једног владике*, објављеном у Српској независности за 1888. годину, критика се сручила на његово раније мишљење изнего у објављеним радовима против владе и неканонске јерархије. Потом се појавило више чланака у Хришћанском веснику за 1889. годину које је писао прота Алекса Илић, председник Жичке епархијске конзисторије,⁵⁷ а у којим он замера епископу Никанору што ставља свештенике под забрану свештенодејства пренеко се докаже кривица и што се свештеницима који су у немилости код архијереја измишљају кривце и смањују им се парохије под изговором вршења закона о регулацији парохија. По доласку епископа Никанора у Жичку епархију вршена је регулација појединих парохија два до три пута. У неким местима, као Ужичу, Крушевцу и Крагујевцу, вршена је регулација парохија сваке године, све докле док се није створила још једна нова парохија, иако и оне које су докле постојале нису и мале

⁵⁵ *Вести из црквеног живота*, Хришћански весник, XI (1889) 4, 320.

⁵⁶ *Жича*, I, 1 и 2 (април 1889) 30–31.

⁵⁷ Прота Алекса Илић је од 1. октобра 1888. председник Духовног суда Жичке епархије. Због сукоба са епископом Никанором смењен је 9. марта 1889. а септембра месеца пензионисан. (*Лексикон писара Југославије*, II, 1979, 439)

законом одређен број домова. Замерато му се што је увео обичај да се девојка ако одбегне момку, не може венчати без епископове дозволе. После добијене дозволе одлучивани су брачници на годину дана или им је налагано да купе неколико килограма свећа манастиру или, пак, свештеничку „одјејање“ својој цркви. Доста критике му је упућено и за непримерене речи које је упутио појединим свештеницима, као и због његовог начина живота.

Епископ Никанор је 9. марта 1889. године ставио прогу Алексу Илића под забрану свештенодејства⁵⁸ зато што је својим чланцима у новинама вређао њега и митрополита:

1. У телеграфу своме послатом 29. фебр. „Друштву Св. Саве“,
2. У своме часопису: Вапаји свештества жичке епархије и
3. У Виделу у чланку: „Два недоношчета“.

О овој казни обавестио је епископ Никанор 12. марта 1889. године, министра просвете и црквених послова Светозара Милосављевића. У писму каже да прога Алекса Илић, пошто је под забраном свештенодејства, не би требало да дејствује ни као судија Духовног суда „пошто ово може бити само онај свештеник, који има и сва права у цркви“. Моли министра просвете и црквених послова да прогу Алексу Илића привремено разреши председничке дужности до коначне одлуке о његовој кривици.⁵⁹

Министар просвете Милосављевић је прихватио предлог епископа Никанора и 17. марта 1889. године обавестио је Конзисторију Жичке епархије да је прогу Алексу Илића разрешио дужности док се не изврши ислеђење и да ће његову дужност преузети Тимотије Поповић. О овој својој одлуци обавестио је, 27. марта, епископа Никанора и тражио од њега да га обавести „да ли је почело ислеђење кривице проте Илића, ако јесте у којој се фази то ислеђење налази“.⁶⁰

На тражење министра просвете и црквених послова одговорио је епископ Никанор 7. априла 1889. године, обавестивши га да су против проте Илића написана два реферата. У првом су изнете увреде и клевете које је Илић изнео у чланцима против јерархије и жичког епископа и тај реферат је предат епископу јер се ради о кривицама које је учинио као свештеник. У другом реферату су изнете кривице које је учинио у чиновничкој дужности и тај реферат је послат министарству просвете и

⁵⁸ Хришћански весник, XI 4 (април 1889) 298.

⁵⁹ А.С., МПС–Ц, 1889, Б–3222, ЦБр. 230.

⁶⁰ А.С., МПС–Ц, 1889, Б–3222, ЕБр. 421.

црквених послова.⁶¹ Овај сукоб се завршио тако што је прота Алекса Илић пензионисан.

Абдикацијом краља Милана 1889. године створени су услови за повраћах проперане јерархије. Влада је позвала митрополита Михаила и епископа Јеронима да се враће у земљу. Размишљало се да се формира једна комисија која би без већих потреса измирила јерархију, те да се на тај начин реши црквено питање у Србији. Епископ Никанор пише 23. априла 1889. године нишком епископу Димитрију да му је понуђено место ректора у Богословији са истом платом, а да ће на његово место доћи епископ Јероним.⁶²

До измирења, међутим, није дошло. По савету министра просвете и црквених послова сва су тројица неканонских епископа (Теодосије, Димитрије и Никанор) 27. маја 1889. године поднели оставке. У писму министру просвете и црквених послова кажу да своја места добровољно уступају „Архијерејима, старијим од нас и по посвећењу и по искуству и по заслугама за цркву“.⁶³ Већ сутрадан, 28. маја, разрешени су дужности и пензионисани.⁶⁴

После пензионисања епископ Никанор је једно време живео у Загребу, Дубровнику и Цетињу, а затим је отишао у Немачку, где је у Јени и Тибингену студирао теологију и филозофију. У Загребу му је изашла књига *Историја Српске православне цркве* у два тома 1893. и 1895. године. Спремио је и трећи који је почињао са *Доба патријарштва*, али он није успео да га заврши. О овим објављеним два књигама научна критика је дала негативну оцену. Изгледа да Ружичић није знао да употреби мноштво материјала који је успео да прикупи.

Без обзира на критике изречене на Ружичићев научни рад, његов допринос бого словској књижевности и канонском праву је евидентан. Он се нарочито истиче са *Номоканоном српске цркве*, који је Свети архијерејски синод наградио.⁶⁵ Његов књижевни рад признао је и професор Казанске духовне академије Бердников. Он је његов књижевни рад предложио за тему кандидатске дисертације коју је, прихвативши је, одбранио Милан С. Шилак.⁶⁶

⁶¹ АС, МПС-Ц, 1889, Б-3222, ЕБр. 467.

⁶² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 349.

⁶³ Жича, I (1889), 4, 87.

⁶⁴ Исто, 85.

⁶⁵ Глас, црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900, Ниш 1899, 10.

⁶⁶ Гласник, Глас, Ниш 1899, 14, 359.

После смрти митрополита Михаила под притиском владе дошло је до измирења јерархије и тако је ово питање скинуто с дневног реда. Захваљујући измирењу Никанор је изабран 1898. године за нишког епископа. Поново је пензионисан 1911. године. Умро је у Београду 16. октобра 1916. Пренет је у Ниш 1922. године и сахрањен у северном трећу нишке Саборне цркве.

Епископ Никанор је био члан Српског ученог друштва од 27. фебруара 1883. године и почасни члан Српске краљевске академије наука од 1892. године.

NIKANOR RUŽIČIĆ, BISHOP OF ŽIČA (1886–1889)

Summary

Bishop Nikanor Ružičić is one of the numerous dignitaries of the Serbian Orthodox Church without a biography. But he deserves one, not only as a bishop, but as a historian and canonist as well. He is one of the rare bishops of whom a lot was spoken and written of during his lifetime. Good and evil had been written of him. Most criticism of his work sprang from the pen of Proto Aleksa Ilić, president of the Žiča Spiritual Consistory.

On the basis of preserved archival documents in the Serbian Archives and the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and what was written about him, the personality of the bishop can be illuminated. Unfortunately, the fewest in number documents refer to the period when he was the Bishop of Žiča. We suppose that the Patriarchal Archives keep documents that would help illuminate his personality more, but it is not open to researchers.

Ružičić was born in Svileuva in 1843. He graduated from primary school in his hometown, then from a semi-high school in Šabac and studied theology in Belgrade. After graduation, he was ordained and became chaplain to the Svileuva parishioner Janko Protić. After his wife and children died, he left for Kiev, where he graduated from the Spiritual Academy. He returned to Serbia and became a monk at the Bukova monastery, then he was appointed lecturer at the Belgrade Theological School.

He was a military priest in the Serbo-Turkish war in 1876. In 1881, he passed a professor examination. The same year Metropolitan Mihailo was de-throned. The remaining bishops were unseated in 1883; the non-canon hierarchy appeared on the scene. Ružičić spoke and wrote against this bishopric harshly. He kept up correspondence with the deposed bishopric at the same time. Meanwhile a turnover occurred with Ružičić. First he was appointed by the non-canon bishopric as a rector of the Theological School, then decorated with the rank of archimandrite, and then in 1886 he was elected Bishop of Žiča. What made Ružičić alter his stand toward the non-canon bishopric is not quite clear. Most likely the appeal of the position he was offered.

As a Bishop he was very active in the archbishopric assembly. This is visible from the record of the assembly's sessions. After a brief period he moved the bishopric seat from Kraljevo to Čačak. In his name the priest society of the

Žiĉa Eparchy was founded and the society's paper *Žiĉa* was launched. The government abolished the eparchies of Šabac and Negotin. The districts of Kragujevac and Jagodina were annexed to the Žiĉa Eparchy, thus enlarging it.

He remained on the throne of the Žiĉa bishops until 1889, when the entire non-canon bishopric was relieved of duty and retired, ceding its place to the deposed bishopric. After his retirement, he lived for a while in Zagreb, Dubrovnik, Cetinje, and then left for Germany where he studied theology and philosophy in Jena and Tübingen. After the death of Metropolitan Mihailo in 1898, he was elected Bishop of Niš. He was again pensioned in 1911. He died in Belgrade in 1916. He was transferred to Niš in 1922 and buried in the northern porch of the Niš Cathedral.

He was a state adviser, an honorary member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and a member of the Serbian Intellectual Society in Novi Sad.

КРАЉЕВИ У КРАЉЕВУ (1882 – 1889 – 1904)

Љубодраг П. РИСТИЋ

После пада либералне владе Јована Ристића октобра 1880. године кнез Милан Обреновић и нова, напредњачка влада су водили изразито аустрофилску политику. То се огледало, пре свега, у трговинском уговору, железничком питању и потписивању Тајне конвенције.

Непосредно по паду Ристићевог кабинета напредњачка влада је признала важност аустроугарско-турског уговора из 1862, чиме је Аустро-Угарска добила „клаузу највећег повлашћења без узајамности“. Према споразуму са Аустро-Угарском грађење пруге Београд – Врање требало је да почне јуна 1880. године и да се заврши за три године. Тајна конвенција је била у директној вези са Тројецарским савезом који је закључен 18. јуна 1881. године између Русије, Аустро-Угарске и Немачке и којим је Русија признала Аустро-Угарској право да анектира Босну и Херцеговину за узврат добила обећање да се Немачка и Аустро-Угарска неће противити уједињењу Бугарске и Источне Румелије. Тајном конвенцијом Аустро-Угарска је, 28. јуна 1881. године, добила обећање српских погписника да „Србија неће трпети политичке, верске или друге мутње које би, полазећи са њеног земљишта, ишле противу Аустро-Угарске монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину, и Ново-Пазарски санџак“. У замену је Србија добила обећање Аустро-Угарске да ће имати њену подршку приликом проглашења за краљевину и мапловито обећање пружања подршке приликом њеног будућег проширења на југ, изузимајући Новопазарски санџак. Последица одредаба Тајне конвенције било је сузбијање сваког рада на утврђивању српских националних интереса у Босни и Херцеговини.¹

¹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига друга: *Од прогласа независности Србије до абдика-*

Јануара 1881. године са француским Друштвом генералне уније (La Société de l'Union Générale) склопљен је уговор о грађењу железнице кроз Србију од Београда до Враћа. Потписивање овог уговора изазвало је огромно интересовање у Србији. Одмах су га напали не само владини противници већ и независни стручњаци. Поред стручних разлога, истицан је и политички: председник Генералне уније Ежен Бонту (Eugene Bontoux) је, због пословних веза са бечком Лендербанком (Österreichische Länderbank), служио и интересима Аустро-Угарске. Тумачило се да давање концесија Генералној унији значи стављање српске железнице под аустријски утицај. Говорило се да је Бонту поткупио већину у влади а на челу листе поткупљених стављано је име кнеза Милана.²

Велики русофил митрополит Михаило је, због ширења панславистичке пропаганде на Балкану, сметао Аустро-Угарској. Под утицајем Беча кнез Милан је тражио злостан тренутак за његово збацивање. Октобра 1881. године због противљења закону о таксама митрополит Михаило је незаконито смењен. Од тада су се руско-рпски односи нагло погоршавали и руски кабинет је као обавезан услов побољшања односа истакао враћање митрополита Михаила на његов положај.³

Читава след догађаја осим, наравно, Тајне конвенције био је познат јавности Кнежевине Србије и изазвао је прилично негодовање и све јачи отпор опозиције. Постојала је могућност да опозиција изласком из Скупштине потпуно блокира њен рад. Када се испоставило да је Бонтуова афера сувише уздрмала српску јавност и када су се почеле спомињати оставка српске владе, распад Напредњачке странке, па и оставка кнеза Милана, неопходно је било да се посегне за неким политичким потезом којим би се врагио утлед владару и влади. Председник владе Кнежевине Србије Милан Пироћанац је дошао на идеју да би се то могло постићи „уздицањем Србије на степен Краљевине“. Он је ову идеју саопштио само министру унутрашњих послова Милутину Гарашанину, али је за њу убрзо сазнао и Аустро-Угарски посланик гроф Кевенхилер

ције краља Милана 1878–1889, Београд 1924, 101–111, 177–183; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878–1889), Београд 1927, 31–38, 49–66.

² Ж. Живановић, *нав. дело*, II, 174–177; С. Јовановић, *нав. дело*, II, 90–101.

³ Ж. Живановић, *нав. дело*, II, 183–185; С. Јовановић, *нав. дело*, II, 102–108; Војислав Вучковић, *Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882)*, Глас Српске академије наука ССХVIII, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1956, 51–52.

(Khevenhuller).⁴ Када се, фебруара 1882. године, дознало да су се радикали и либерали договорили да заједнички напусте Скупштину, председник владе Милан Пироћанац се вратио својој ранијој идеји о проглашењу краљевине. Мада је тврдио да су разлози за проглашење краљевине искључиво унутрашњеполитички и да ће то пробудити успавани патриотизам, утврдити положај владара и ојачати владу, није успео да сакрије да то има везе и са дешавањима источно и западно од Србије.⁵

Идеју Пироћанца су прихватили и српска влада и кнез Милан. После кратких тајних договора у Србији уследила је дипломатска припрема. Милан Пироћанац је обавестио посланике великих сила „да је одлучено да се кнез Милан одмах, без чекања на сазивање велике скупштине, прогласи за краља“. „Да би се избегли проблеми са опозицијом, он је замолио дипломатске представнике да ову ствар држе у тајности колико год је то могуће.“ Истовремено, посланици Србије код сила потписница Берлинског уговора су добили наређења да о одлуци о проглашењу краљевине одмах обавесте владе тих држава.⁶ У складу са одредбама Тајне конвенције Аустро-Угарска која је претходно у тајности обавештена о овој намери српске владе, није имала ништа против, а „у српским стварима, већина Сила поводила се за Аустријом“.⁷

Законом од 22. фебруара/6. марта 1882. године Кнежевина Србија је проглашена наследном Краљевином Србијом, кнез Милан Обреновић краљем Миланом I („Краљевско Величанство“) и кнежевић Александар краљевићем престолонаследником Србије („Краљевско Височанство“). Истога дана краљ Милан је објавио свој проглас *Драги мој народе*. И за краља Милана и за тадашњу напредњачку владу Србије једини циљ проглашавања краљевине био је спасавање режима. Њима није на памет падала идеја о томе да би се овај догађај могао искористити за националну пропаганду нити се то – због наслањања српске политике на Аустро-Угарску – и могло учинити.⁸

⁴ В. Вучковић, *нав. дело*, 52–81.

⁵ С. Локок (Sidney Locock) – Гренвилу (Earl of Granville), 2. март 1882, Београд, Public Record Office, Foreign Office (даље: PRO FO) 105/32; Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (даље: АС, МИД – По), I, VII/1882; В. Вучковић, *нав. дело*, 82–83.

⁶ Сала (Sala) – Фрејсинеу (Freycinet) 2. и 3. март 1882, Београд, Correspondence Politique Serbie (даље: CP Serbie), vol. 4; Локок – Гренвилу, 1. и 2. март 1882, PRO FO 105/32.

⁷ Локок – Гренвилу, 2. март 1882, Београд, PRO FO 105/32; Ж. Живановић, *нав. дело*, II, 193–200; С. Јовановић, *нав. дело*, II, 130–139; В. Вучковић, *нав. дело*, 84–85.

⁸ С. Локок – Гренвилу, 2. март 1882, Београд, PRO FO 105/32; АС, Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (даље: МУД – П),

На вест о проглашењу краљевине Србију је захватио талас одушевљења, те су краљу и влади почели стизати бројни телеграми честитања и поздравне адресе. Међу њима – мада уз извесно закашњење у односу на друге вароши – била је и адреса изасланика вароши Карановца. Они су, уз уобичајене речи хвале и слављења владара, изјавили да је овај проглас „произвео највеће одушевљење и неопитану радост у души Твојих верних Карановчана“ и „да је Србија данас доживила стару славу Немањиха“. Повезујући стару славу средњовековне српске династије са новим, првим краљем независне Србије, Карановчани су пожелели да „се под скиптром Краљевства Твога уједини раскомадано Српство на Балкану“, те да „оваква слава у старим Престолницама српским Призрену и Приштини скоро засија“. Исти чући да проглас краљевине „са становишта религиозног, стоји у свези са светом црквом“, Карановчани су позвали краља Милана да, у духу средњовековне традиције, буде миропомазан у манастиру Жича, који „од Карановца, само плаковити Ибар раздваја“. Уверавајући краља да су са припремама за ову свечаност већ отпочели, а да је Жича „за ову свечаност приуговорила мало оног светог уља истекшег из раке светог Симеуна мирооточивог, са којим је Свети Сава брата свог Првовенчаног Стефана на Краљевство помазао“. На манастирској цркви су већ била отворена нова врата па је Жича уместо седмобрата постала осмобрата.⁹

Вероватно Карановчани у овој адреси не би ни поменили да су већ почели припреме за дочек краља да нису знали да је планирано једно дужи путовање краља Милана по Србији. С обзиром да одушевљење које је завладало Србијом због проглашења краљевине није могло дуготрајније потиснути у други план политичке проблеме Србије

IV–49; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књига 37, Београд 1882, 54–58; Ж. Живановић, *нав. дело*, II, 198–200.

⁹ Пописници ове карановачке адресе новоме краљу били су: Јереј М. Марковић, члан Ужичке консисторије, Мата Јовановић, Јеврем Новковић, Стеван М. Луковић, Лазар В. Милутиновић и Антоније Божиновић, сви трговци из Карановца. (Видело бр. 54, 24. март/5. април 1882); ? – Манцинију (Mancini), 19. март 1882, Београд, Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici P23, – Serbia, Rapporti politici, (даље: MAE, AP, P23, Serbia, RP) vol. 1412.

¹⁰ Милан С. Пироћанац – посланицима Србије у Паризу, Берлину, Бечу, Букурешту, Петрограду, Цариграду и Софији, 1/13. априла 1882, Београд, АС, МИД – По, К–38, II/1; В. Вучковић, Ж. Живановић, *нав. дело*, II, 203–204; С. Јовановић, *нав. дело*, II, 139–141. „Циљ ове екскурзије је по себно да се наследник престола прикаже становништву ових области, стаду владајуће породице“ писао је француски посланик из Београда /Канкло (Canclaux) – Фрејсинеу, 10. април 1882, Београд, CP Serbie, vol. 4).

те да су предстојали избори за скупштину, влада је припремала краљево путовање, уверена да би оно могло имати добар политички ефекат. Краљ Милан је прихватио, за краља неуобичајену, улогу предизборног агитатора. Током једномесечног путовања посетио је: Шабац, Обреновац, Ваљево, Пожегу, Добрињу, Чачак, Карановац, Крушевац, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Ниш, Књажевац, Зајечар и Неготин.¹⁰

Краљ Милан је, са краљицом Наталијом и краљевићем Александром, кренуо на пут 8/20. априла 1882. године. Наталија и Александар су га пратили до Шапца. Одакле су се врадили у Београд а он је наставио пут са председником владе Миланом Пироћанцем, војним министром Тихомиљом Николићем и свитом. Пошто је посетио Обреновац, Шабац, Ваљево, Пожегу и Чачак, краљ Милан је 15/27. априла стигао у Карановац, где је, дочекан неизбројним народом који Га је, у сред грмљавине топова и јек звања, поздрављао бурним радосним усклицима и бацао пред-а-њ венце и цвеће, тако да је Краљ ходао по самом мирисном цвећу.¹¹ Краљ Милан се, најпре, помолио Богу у карановачкој цркви а потом се сместио у среској кући која је била припремљена за његов стан. После тога је примио депутације Карановца, срезова Карановачког, Црногорског, Гружанског и Ивањичког, вароши Крагујевца и представнике официрског корпуса. Карановчанима, „предвођеним честитим кметом Јованом Новаковићем“, краљ је рекао да ће, „у овој општини која је тако патриотична, тако вредна, тако сложна и отресита“ бити отворена ратарска школа. Народно весеље у Карановцу је трајало цео дан и целу ноћ. Следећег дана краљ је отпутовао у Студеницу из које се вратио у Карановац 18/30. априла увече.¹²

Ујутру 19. априла (с.к) делегација општине Карановац поднела је краљу Милану писмену молбу „да Карановац, зато што му је име турско, другачије назове“. Прихватајући ову молбу у којој је видео, „јасан и светао доказ да Краљевчани надахнути чистим родољубљем хоће да избришу и последњи траг оног тешког стања под којим су они а са њима и српски народ толико векова патили и мучили се“ краљ Милан је наредио да се ова варош „у спомен Нашег доласка у њихову варош ‘Карановац’ у будуће назива ‘Краљево’“. Ову своју одлуку краљ је саопштио Каранов-

¹¹ Канкло – Фрејсинеу, 20. април 1882, Београд, CP, *Serbie* vol. 4; Локок – Гренвилу, 14. април 1882, Београд, PRO FO, 105/32; *Видело*, 5/17. мај 1882. (бр. 72, год. III); Српске новине и Видело су редовно обавештавали о току краљевог путовања и задржавањима у појединим варошима.

¹² *Видело*, 5/17. мај 1882. (бр. 72, год. III); Српске новине, 18/30. април 1882. (бр. 86, год. L) 547.

чанима пред подне и предао им оригинал решења на чување. Том приликом одржао је краћи говор, који је завршио речима: „Ваш Краљ, ваш кум“ ... „хоће да вашу будућност стави под окриље оне значајне народне тековине, која је земљи придобила нов углед, нову славу; Ваш Краљ, ваш Кум, баш зато хоће да вас, прве и најближе седмовратној Жичи, поздрави данас именом које вам одговара данашњим земаљским околностима, именом грађана Краљевског града: 'Краљево'. Карановачка општина названа је Краљевском општином а Карановачки срез Краљевским срезом.¹³

Краљ је, затим, отишао да посети Жичу, која је „једина стара црква српска која није забијена у гудуре и вртаче“, те је јасно да „није зидана за пустињачење и испаштање, него за славе и свечаности, за крунисање Краљева српских и за саборисање властеле и народа српског“. Како је црква била напола срушена, краљ Милан је наредио да се изврше истраживања и откопавања да би се жичка црква могла обновити. Када се вратио у Краљево, дочекан је бакљадом. У име свих грађана поздравио га је члан општинског суда Чебињац. Краљ је одговорио кратком беседом. Затим је у вароши која је сва, „и куће, и дућани, и прошће, и дрвеће,“ била окићена заставама, цвећем и лампионима, почео ватромет који је, како је приметио новински извештач, „можда први у Краљеву, али тако диван, да га је ретко и у Београду видети“. У граду су биле подигнуте „великолепне тријумфалне капије“. Играло се, певало и свирало до дубоко у ноћ.¹⁴

Следећег дана ујутро, краљ Милан Обреновић је, са својом свитом, наставио пут ка Трстенику и Крушевцу и даље ка новоослобођеним крајевима.

¹³ Указ краља Милана о промени назива варошице Карановца у Краљево, 19. април/1. мај 1882; М. Пироћанац – М. Гарашанину, 19. април/1. мај 1882, АС, МУД – П, Ф–ХV–Р3/1882; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 37, Београд 1882, 76. Видело, 5/17. мај 1882. (бр. 72, год. III). Карановац није био једино место у Србији које је те године тражило да му се промени назив. То су тражили и: Бикотинац у Браничево, Војник у Деспотовац, Пожега у Александрова или Александрија, Кожетин у Александровац или Александрово и тд. (*Молба општинског одбора Пожеге краљу Милану I*, 22. мај 1882. с.к, Пожега, АС, МУД – П, Ф–ХV–14; *Грађани вароши Кожетина краљу Милану I*, 27. маја 1882. с.к, Кожетин, АС, МУД – П, Ф–Х–113. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 37 и 38, Београд 1882, 101 и 118 и 1883, 167)

¹⁴ Видело, 5. мај 1882. (бр. 72, год. III).

*

Обележавање јубилеја Косовске битке 1889. године требало је да буде најзначајнији празник у Краљевини Србији те године. То је била прилика да се подсећањем на славну прошлост уздигне национални дух српског народа, испитају реакције суседних држава и подигне углед династије Обреновић који није био на завидном нивоу.

После вишегодишњег оклевања краљ Милан је одлучио да абдицира, али није хтео то да учини пре него што обезбеди продужење Тајне конвенције. После преговора са аустроугарским послаником Хенгелмилером и будућим намесником Јованом Ристићем извршене су неке корекције текста Конвенције тако да се Аустро-Угарска обавезала да се свим средствима супротстави сваком непријатељском упаду из Црне Горе усмереном против Србије и њене династије, а аустроугарска подршка територијалном проширењу Србије је одређена прецизније – од израза „у правцу јужних граница“ изразом „у правцу Вардарске долине“. После тога, 28. јануара 1889. године, потписан је српско-аустроугарски Протокол са тумачењем и продужетком важности Тајне конвенције. Пошто је обезбедио континуитет своје спољне политике краљ Милан је, на дворском пријему приређеном поводом прославе годишњице проглашења Краљевине Србије, 22. фебруара/6. марта 1889. године прочитао свој проглас о силаску с престола.¹⁵

У низу промена које су у Србији уследиле после абдикације краља Милана и ступања на престо његовог малолетног сина Александра, међу оне од мањег значаја спадале су краткотрајно занемаривање припрема обележавања јубилеја Косовске битке и, затим, делимична измена програма који је за тај јубилеј још фебруара 1889. године био припремио министар иностраних дела Чedomиљ Мијатовић. Како се знало да би ова прослава могла доста допринети угледу новог краља и нових политичара на челу државе, убрзо се поново приступило њеном планирању, истинита као нешто скромније светковине која је требало да има нешто блажи, религиозно-народни карактер. Организациони одбор је, крајем априла 1889. године, објавио проглас о прослави Видовдана, а средином маја је објављен и програм. Главна прослава је требало да

¹⁵ Михаило Војводић, *Међународне димензије прославе петстогодишњице Косовске битке у Србији 1889. године*, у: Путеви српске дипломатије. Отгледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку, Београд 1999, 36–37; Ж. Живанковић, *нав. дело*, 12, 396–402; С. Јовановић, *нав. дело*, 11, 406–410.

се одржи у Крушевцу на Видовдан 27. јуна, а пет дана касније млади краљ Александар је требало да буде миропомазан у манастиру Жича.¹⁶

Све се даље одвијало према програму. Краљ Александар је, у пратњи намесника Косте С. Протића и Јована Белимарковића и свих министара, стигао возом у Крушевац 26. јуна. Сутрадан, 27. јуна, одржан је помен косовским јунацима у порти Лазарице, а поподне је краљ Александар положио камен темељац за споменик изгинулим Србима на Косову. Следећег дана положио је камен темељац за нову барутану, а онда се упутио ка Краљеву, задржавајући се, кратко у Љубостињи, Трстенику и Врњачкој Бањи.¹⁷ Свуда дочекиван од велике и раздрагане масе народа, краљ Александар је, са двојицом намесника, државним званичницима и црквеним великодостојницима, бројном свитом и народним представницима, стигао у Краљево 30. јуна. Пuteви, мостови и куће су били украшени цвећем, тробојкама и разним другим украсима. Улазак краља Александра у Краљево пропраћен је пуцањем из топова. Дуж улица су стајали шпалери војника.¹⁸ „Чим је стигао у Краљево,

¹⁶ М. Војводић, *нав. дело*, 38–39; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига трећа: *Краљевско намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I 1889–1897*, Београд 1924, 30–31; *Ред светковине косовске петстогодишњице – косовски помен*, Српске новине, 15/27. јун 1889. (132, LVI).

¹⁷ А. Пајевић, *Мала споменица са петстогодишње славе видовданске у Крушевцу и миропомазања краља Александра у Жичи* (са више слика), Нови Сад 1889, 13–64; Српске новине, 20. јун/2. јул 1889. (бр. 136, LXI) 629–630. О прослави петстогодишњице Косовске битке у Крушевцу и њеном међународном одјеку: Сава Дечанац, *Владалац и народ. Крунисање и миропомазање владоца, држности његове и народне*, Београд 1897, 204–211; Михаил Војводић, *Српско–турски односи и прослава петстогодишњице Косовске битке*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Београд 1992, 483–505; Исти, *Међународне димензије про славе петстогодишњице косовске битке у Србији 1889. године*, Путеви српске дипломатије. Опелди о спољној политици Србије у XIX и XX веку, Београд 1999, 36–50; Јован Пејин, *Обележавање петстогодишњице косовске битке 1889*, Архивски преглед 1–2, 1989, 42–61.

¹⁸ Српске новине, 20. јун/2. јул 1889. (бр. 136, LXI) 629–630. Арса Пајевић је тада овако описао Краљево: „Краљево (пређе Карановац) у чачанском округу, врло је лепа и жива варошица са преко 3000 становника, са доста развијеном трговином и врло лепим, правилним улицама, да је са свакога краја погледати можемо; а цела је најлепше калдрмисана, те по томе и вазда чиста. Па како лежи окружена на далеку непрепедним и богатим равним пољима, то је држава овде подигла прву и једину ратарску школу, у којој се већ од више година, као у расадници некој заједно Србију, спремају њезини синови, те, обогачени знањем и практичним напреднијим радом у разним економским струкама, одлазе у народ да и њега поуче, у чему је назадан. Краљево има

упутио се цркви, а после је отишао нешице у дивну ратарску школу, где је за ње био спремљен стан.“ Од уласка у град до Ратарске школе краљ је ишао пешке а пратили су га регенти, министри и стотине сељака на коњима. Пред црквом краља је приликом беседом поздравило једно ђаче, а пред Ратарском школом председник Краљевачке општине Милош Црвчанин. Према неким проценама тада је у Краљеву било око 30 000 људи, а извештач Српских новина је проценио да је постижу било око 20 000. „Дивне улице лепотнога Краљева прекривене су силним народом, који се стекао са свију крајева отаџбине, а приређивачи су се постарали, да лепу варошицу задиче још и врло укусним и многобројним украсима. Варош је сва илуминована, а народ игра весело коло!“¹⁹

Првог јула пре подне краљ Александар је примио народне и војне депутације које су дошле да присуствују свечаности његовог миропомазања. Али, догађај дана је био долазак јединог представника дипломатског кора, руског посланика Персијанија, који је дошао да „као нарочити изасланик и представник Њ. В. Цара Руског Александра III присуствује миропомазању“. Уз пут од Београда до Краљева Персијанија је „у сваком месту дочекиван најсвечаније са поздравним говорима и нарочитим депутацијама“, а у Краљеву га је пред кућом одређеном за његов смештај чекала група хора који су певали руску химну. Персијанијим се обратио са балкона кратким говором. По подне у пет часова краљ је примио Персијанија у аудијенцију, којој је тако дочекиван јер је био изасланик руског цара за кога су везиване „најлепше народне наде за будућност“. Повратак митрополита Михаила и овај догађај

своја два парна млина, парно купатило, чигаоницу, певачко друштво и т.д. а народ је у њему и у целој околици врло вредан и радан, што се уосталом види и по оном благостању, које ти на сваком кораку уочи пада. Краљево је нова регулисана варош, на темељу старог Карановца, за који су се у више пута оптимали Срби, Турци и Аустријанци, докле га нису Срби 1805. под Карађорђем коначно освојили, те од тада ваља да је био у српским рукама.“ (А. Пајевић, *нав. дело*, 67–68) Извештач британског дипломатског представника је, такође, сматрао да би требало да у неколико речи опише град: „Град Краљево лежи у пикторескној долини Ибра, притоци Мораве. Улице се у потпуној правилности радијално пружају од простране пијаце у центру која има облик правилног круга. По читавом граду лепо су засађене акације, магнолије и борови, а град је наткривљен планинским падицама на којима су увече гореле ватре.“ /Буркије (J. D. Burchier) – Сен Џону (St. John), 3. јули 1889, Краљево, PRO FO, 105/74.

¹⁹ Буркије – Сен Џону, 3. јули 1889, Краљево, PRO FO, 150/74; Српске новине, 20 јун/2. јул 1889. (бр. 136, LXI) 630; Сава Дечанац, *нав. дело*, 211.

наговештавали су промену српске спољне политике. Те вечери Краљево је било свечано осветљено, а у Жичи је било бденије.²⁰

Младога краља Александра I Обреновића V, уз кога је стално као заступник кума – тј. руског цара – био Персијани миропомазао је митрополит Михаило 2. јула пре подне у манастиру Жичи. Манастир је за ову прилику незнатно поправљен, тако да су се још видели трагови турских разарања. Истакавши да младога краља „ово божје светилиште доведе Србија“ а „прима света православна црква“, Митрополит је поменуо Светог Саву као посредника преко кога ће небески благослов сићи на краља Александра. Миропомазање је обављено у присуству руског посланика Персијанија, двојице намесника, свих чланова владе, више црквених великодостојника и краљеве свите, док је у манастирској порти и око манастирског комплекса била непретледна маса народа.²¹

После миропомазања, које је завршено у подне, краљ Александар је, са специјално постављене трибине у пољани недалеко од манастира, посматрао дефиле сватрирода српске војске. Затим се вратио у Краљево, где је у Ратарској школи и у епископском парку био припремљен ручак за више од хиљаду особа. Низалесу се патриотске здравице, међу којима су запажене: здравица краљу Александру, коју је, „у име народа и гостију из Србије“ изговорио Ранко Б. Тајсић, вођа депутације Чачанског округа, и здравица српском народу коју је изговорио намесник Јован Белимарковић. У међувремену су стизале бројне честитке међу којима су биле најзначајније честитке краљ свих родитеља и намесника Јована Ристића као и честитке руског, немачког и аустријског цара, италијанског, грчког, данског и белгијског краља, енглеске краљице, председника Француске Републике, румунског министарског Савета у име краља итд. После овог великог народног ручка отпочело је народно весеље. Са околних висова су прављени ватромети, а на вишим деловима планине Столови биле су упалене бројне, велике ватре. Славило се до дубоко у ноћ. Славило се у целој Кнежевини Србији. У Београду и свим градовима

²⁰ Буркије – Сен Цону, 3. јули 1889, Краљево, PRO FO, 105/74; Галвања (Galvagla) – Криспију (Crispi), 29. јуни 1889, MAE, AP, P23 – Serbia, RP, vol. 112; Српске новине, 20. јун/2. јул 1889. (бр. 136, LXI); А. Пајевић, *нав. дело*, 101–102; Сава Дечанац, *нав. дело*, 212; види: М. Војводић, *Међународне димензије прославе петогодишњице косовске битке у Србији 1889. године*.

²¹ Буркије – Сен Цону, 3. јули 1889, Краљево, PRO FO, 105/74; А. Пајевић, *нав. дело*, 104–112; *Ред прославе косовске петогодишњице. Миропомазање његовог величества краља Александра I*, Српске новине, 20. јун/2. јул 1889 (бр. 136, LVI); Сава Дечанац, *нав. дело*, 212–214.

у којима су постојале трупе сталног кадра и артиљеријске јединице пуцано је из топова и организоване су војничке параде пред црквама.²²

Суградан краљ је, са бројном свитом, отишао да посети манастир Студеницу. Ту је преноћио да би затим у повратку још једном свратио у Краљево. Овога пута Краљевчани суга дочекали испред вароши. Варош је увече поново свечано осветљена. Краљ Александар је са свитом и пратњом отишао за Чачак ујутро 23. јуна, а онда, преко Горњег Милановца и Такова, отпутовао за Београд.²³

*

Трећи српски краљ који је посетио Краљево био је Петар I Карађорђевић. Као и краљ Александар Обреновић, и краљ Петар је у Краљеву био у склопу свог пута до Жиче, где је миропомазан. Најпре је крунисан у Саборној цркви у Београду 21. септембра, а следећег дана је присуствовао војној паради на Бањици. Бројне честитке су стизале из иностранства и из Србије а крунисање је прослављено и у српским дипломатским представништвима.²⁴ Према детаљном плану, који је објављен у новинама²⁵ 19. септембра 1904. године (с.к), краљ Петар је, са синовима – краљевићима Ђорђем и Александром и свитом кренуо из Београда, 5. октобра и, преко Крагујевца и Губереваца, дошао у Краљево. Већ у селу Витановци дочекао га је посланик Божовић и поздравио у име Краљевчана. Дошавши у Краљево које је било посебно окићено за ту прилику, краљ Петар је најпре отишао у цркву. Затим је посетио касарну и ратарски расадник, коњушнице и збирку Ратарске школе. Посетио је и манастир Студеницу. По повратку у Краљево примио је

²² Српске новине, 21. јун/3. јул, 22. јун/4. јул и 24. јун/6. јул 1889. (бр. 137 и 140, LXI). А. Пајевић, *нав. дело*, 112–118; Сава Дечанац, *нав. дело*, 215–218. Очеђујући значај миропомазања краља Александра у Жичи, Сава Дечанац је тај догађај назвао историјским чином „завиш и владалачки задатак“, чином који „носи на себи печат победе, дуго вечне народне издржљивости и српске свести.“ (Сава Дечанац, *нав. дело*, 224–225)

²³ Српске новине, 23. јун/5. јул, 24. јун/6. јул и 27. јун/9. јул 1889. (бр. 139, 140 и 141, LXI); Велика Србија 22. мај/3. јун 1889. (бр. 21, II); Сава Дечанац, *нав. дело*, 218–225.

²⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело. У отаџбини 1903–1914. године*, Београд 1990, 83–85.

²⁵ Жорж Беноа (Georges Benoit) – Делкасеу (Delcasse), 2. октобар 1904, Београд, *Ministere des Affaires Etrangeres, N.S. Serbie*, (даље: MAE, NS, Serbie) vol. 4; Српске новине 19. септембар/ 2. октобар и 21. септембар/4. октобар 1904. (бр. 202 и 203, LXXI).

варошку депутацију која му је изразила жељу варошана да железничка прута буде саграђена и до Краљева.²⁶

Миропомазање, које је „у ствари црквена консакрација претходно извршеног еминентно политичког чина Краљева Крунисања“, краља Петра I обављено је у манастиру Жичи 9. октобра 1904. године. У Жичи, која је „опала“ те је „улаз у цркву сама рушевина“ покривена даскама, краља Петра је миропомазао митрополит Инокентије. После дефилеа који је посматрао са трибине по себно направљене за ту прилику у пољу пред црквом, краљ је дошао у Краљево. Током свечаног ручка који је том приликом у Краљеву приређен одржана су три говора. Први је изговорио краљ Петар. Он је, најпре, истакао да ће за своја дела бити одговоран пред судом историје, али и пред Божјим судом. Својом обавезом сматрао је чување и поштовање великих народних традиција. Био је срећан што је миропомазан у Жичи, „где су толики славни владари наши примили благослов црквени“, али је, рекао је, исто толико срећан због тога „што се тај чин обавио у круту Мојих драгих Краљевчана“. Веома је значајно и то што је краљ Петар на крају свог говора, истакао своју оданост Српској цркви, пожељви јој успеха у испуњавању националне мисије.

Други говор одржао је митрополит Инокентије, који је истакао краљеву побожност и обећао да ће Српска црква своје снаге уложити у испуњавање своје националне мисије. После митрополита говорио је посланик Краљевине Србије у Паризу Миленко Веснић, који је, најпре, истакао значај манастира Студенице и Жиче. Затим је говорио о историјској улози Карађорђа и кнеза Александра Карађорђевића и о надама које народ полаже у новог краља Србије.²⁷

Поподневним примањем грађана у приватне посете и вечерњом забавом у хотелу „Париз“ завршен је боравак краља Петра и краљевића Ђорђа и Александра у Краљеву. Следећег дана они су се вратили у Београд.²⁸

Утисак који је изазван у земљи и дипломатска реактовања показују да је ова свечаност миропомазања имала велики значај за стабилан

²⁶ Српске новине 23. септембар/6. октобар и 24. септембар/7. октобар 1904. (бр. 205, LXXI); Đorđe Karadžević, *Istina o mom životu*, Beograd 1969, 170.

²⁷ Ж. Беноа – Делкасеу, 11. октобар 1904, Београд, МАЕ, N.S, Serbie, vol. 4; Д. Живојиновић, *нав. дело*, 86–87; Ђ. Karadžević, *нав. дело*, 170; Српске новине 26. септембар/9. октобар 1904. (бр. 209, LXXI); Самоуправа, 26. септембар/9. октобар 1904. (бр. 224, II)

²⁸ Самоуправа, 28. септембар/11. октобар 1904 (бр. 226, II); Српске новине, 29. септембар/12. октобар 1904. (бр. 210, LXXII)

положај краља Петра у унутрашњој и спољној политици. Сви европски дворови, осим енглеског, прихватили су новог краља Србије. Посебну пажњу дипломатских представника изазвао је телеграм – честитка руског цара Николаја.²⁹ Назирала су се нова кретања на Балкану.

Овакви прегледи кратких боравака три српска краља у Краљеву током двадесетогодишњег периода крајем XIX и почетком XX века, када су се одигравали многи значајни догађаји за историју Србије, на први поглед, не морају изгледати превише важни. Међутим, треба имати у виду да се у оно време много теже и ређе путовало, треба сагледати важност ових догађаја на макро - и микро - плану. Краљ Милан Обреновић је боравио у Краљеву у време када му је углед био знатно пољуљан а краљеви Александар Обреновић и Петар I Карађорђевић на самом почетку своје владавине. Свакако по саветима себи блиских политичара сваки од њих је предузимао пут до Краљева због Жиче и Студенице са одређеним циљем који се може свести на подизање угледа династије и владара и на учвршћење власти. Намера је била и да се постигне, мање или више, позитиван међународни ефекат.

Поред унутрашњеполитичког, спољнополитичког и династичког значаја, ове посете су имале несумњиву важност и у склопу локалне историје. Три пута је Краљево имало прилику да угости српског краља. То је, свакако, захтевало трајније ангажовање већег броја људи и, у релативно кратком периоду, уносило необичну динамику у живот вароши. Пре доласка краља пуно се радило и припремало, живело се за тај дан, а после његовог одласка живело се од прича о томе дану. Белешке о посетама Краљеву краљева Милана I Обреновића, Александра I Обреновића и Петра I Карађорђевића Краљеву, су белешке о значајним политичким и династичким потезима али и о несвакидашњем животу ове вароши током неколико дана. Самим тим драгоцене су за историју овог града.

²⁹ Ж. Беноа – Делкасеу, 11. октобар 1904, Београд, МАЕ, Н.С. Сер, Вол. 4; Романо Авецана (Romano Avezana) – Титонију (Tironi), 12. октобар 1904, Београд, МАЕ AP, P23, Serbia, vol. 197; Самоуправа, 28. септембар/1. октобар 1904. (бр. 226, II); Д. Живојиновић, *нав. дела*, 86.

KINGS IN KRALJEVO (1882-1889-1904)

Summary

Since the proclamation of the Principality of Serbia for a kingdom and Prince Milan Obrenović for King Milan I Obrenović (22 February/6 March 1882), until the beginning of the rule of King Petar I Karadjordjević, Kraljevo was visited by three kings that ruled Serbia during that period.

First, King Milan I Obrenović visited Karanovac during his travels across Serbia. The aim of the travel was to raise the reputation of the Obrenović dynasty and agitation before the elections. King Milan from Čačak came to Karanovac on 15 April. The next two days he spent in Studenica and 18 April he returned to Karanovac. The people of Karanovac welcomed the King with joy. The next day, (19 April/1 May) a royal decree was made to meet the wishes of the people of Karanovac to have their small town renamed Kraljevo, in honor of the proclamation of Prince Milan King of Serbia. The King visited the monastery of Žiča on the same day.

After the abdication of King Milan (22 February/6 March 1889), his son Aleksandar succeeded him to the throne. Striving to give more importance to the king and dynasty, the then Serbian government, with obvious association to the historical importance of the dynasty of Nemanjić, believed that the young King should be anointed in the monastery of Žiča. King Aleksandar came to Kraljevo from Kruševac on 30 June 1889. He was warmly welcomed there. On the next day he received a deputation and on 2 July he was anointed in the monastery of Žiča by Metropolitan Mihajlo. After that the King returned to Kraljevo, where celebrations continued deep into the night.

The third Serbian King who sojourned in Kraljevo was Petar I Karadjordjević. Petar Karadjordjević was crowned in Belgrade on 21 September 1904. On the way to the monastery of Žiča, where the anointment ceremony was to take place, he set off on 5 October 1904. He spent the night in Kraljevo and spent the next two days in Studenica. Again he returned to Kraljevo. He was anointed in Žiča on 9 October 1904. Every time he visited Kraljevo he was warmly welcomed.

While King Milan visited Kraljevo in keeping with a planned travel all over Serbia, Kings Aleksandar and Petar I stayed in Kraljevo when they came to the Žiča monastery for the anointment ceremony. All three visits were part of the political and religious events of the rulers of the period.

КРАЉЕВО И ОКОЛИНА 1915. ГОДИНЕ У БЕЛЕШКАМА СТРАНАЦА

Борислава ЛИЛИЋ

После великих разарања у јесењем двомесечном ратовању са Аустро – Угрима, Немцима и Бугарима и трагичне велике бежаније становништва, заостали Срби под окупацијом имали су да поднесу нечувене патње и невоље. По тврђењу Швајцарца Арчибалда Рајса, Србија је, уз Белгију, највише страдала од свих савезничких земаља. Проблемима Првог светског рата код нас су се бавили и историчари и књижевници. При томе су се, међутим, слабо користили подаци и обавештења писаца, публициста и журналиста и других професија, који су и сами били учесници у догађајима. Записе су остављали и људи других струка – официри, дипломате, лекари, а нарочито странци који су се затекли у Србији 1914. и 1915. године. Њихови ратни доживљаји описани у виду дневника, успомена, мемоара, приватне преписке такође имају велику документарну вредност. Овакви списи често су и једина документација за многе странице наше историје са почетка Првог светског рата, нарочито за познавање општих прилика у којима су се нашли поједине вароши и крајеви.

О Краљеву и подручју које му је гравитирало мало је сачувано од службене докуменатације српских државних установа и званичних личности. Насупрот томе, остало је доста забележених података и обавештења од појединих странаца из савезничких и неутралних земаља. Они су се, стицајем ратних прилика, нашли у Краљеву, на пропутавању или по службеној дужности повлачећи се пред војскама земаља централних сила, а међу којима је било и Југословена поданика Аустро-Угарске.

Специфичност ситуације у којој су се нашли Србија и српски народ крајем 1915. године можда се најбоље сагледавала у насловима дела – књига ових странаца који су, на овај или онај начин, били сведоци у

збивањима. Овде ћемо навести неке од оних који су оставили своје записе и о Краљеву и његовој ближој и широј околини, посебно о Рашкој, Врњачкој Бањи, Студеници, Магличу, Ушћу.

Огист Боп, *За српском владом од Ниша до Крфа, 20. октобра 1915 – 19. јануара 1916*. Женева 1918, 110.

Henry Barby, *Арбанска голгота. Агонија једног народа 1915*, Београд 1928, 162.

Marcel Dunan, *L'automne Serbe, La drame Balkanique de 1915. Notes d'un témoin, Paris 1932*.

Louis L. Thompson, *La retraite de Serbie (octobre-décembre 1915)*, Paris 1916, XXVIII + 217.

Фери Пизани, *Српска драма. Октобар 1915 – март 1916*, Солун 120.

Моника Крипнер, *Жене у рату. Србија 1915 – 1918*, Београд 1986.

Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915 – 1916*, Београд 1984, 213.

Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb 1920, 163.

Ivo Jelavić, *Iz pregažene Srbije*, Sarajevo 1919, 55.

Огист Боп је био посланик Француске у Србији,

Анри Барби и Феро Пизани, оба су били француски ратни дописници.

Марсел Дунан и Луј Томпсон су били представници Француске владе и Санитетске мисије при Француском посланству у Србији, односно делегати код српске владе.

Моника Крипнер, енглеска списатељица је изучавала рад британских санитетских мисија у Србији.

Герхард Геземан, Немац – слависта, био је професор немачког језика у I београдској гимназији,

Милостислав Бартулица и Иво Јелавић, били су Хрвати из Далмације, југословенски родољуби и писци.

У делима ових писаца, разних професија и из различитих земаља, која су најчешће аутобиографског или мемоарског карактера, казивања о српском народу могу се разврстати у два дела: први садржи службене податке и обавештења о војно-политичкој ситуацији у Србији крајем 1915. године, а други даје описе о земљи, становништву и ратним приликама. Овде су посебно занимљиви подаци о психолошкој атмосфери и страдању становништва у бежанији пред навалом непријатељске војске. Та бежанија, која се великим делом кретала из целе северне Србије ка Краљеву и долином Ибарске клисуре ка Рашкој

и Косову, исцрпно је приказана у делима ових писаца, што може послужити као добра документација за шира историјска истраживања о Краљеву и околини на почетку Првот светског рата.

I

Међу Французима који су се нашли у Србији крајем 1915. године, који су неко време боравили у Краљеву и околини и о томе оставили записе и обавештења, разликовале су се две врсте писаца: они који су били званични представници француске државе и владе (Боп, Динан, Томпсон) и они који су представљали француско јавно мњење – углавном као дописници угледних париских листова (Барби, Пизани). Њихова казивања о Краљеву су најпотпунија од записа свих странаца који су га посетили у 1915. години. Посебно је за то драгоцен књига успомена посланика Боп, написана још 1916. године (завршена – како је сам записао – на Крфу, 19. новембра 1916. године, „на дан поновног заузећа Битоља“). Његова књига, поред бројних информација о раду Српске владе и Врховне команде приликом ратовања и евакуације крајем 1915. године, помиње на више страница Краљево и Рашку као успутне „лутајуће“ престонице – привремена седишта краљевске владе и српске Врховне команде. Тако он на једном месту пише:¹

„Желећи да остане у тесној вези са Регентом, са Врховном Командом и војском, Влада је хтела да се, ако буде приморана напусти Ниш, настани у таквој једној вароши која је играла неку улогу у народној историји Србије. Краљево, некад Карановац, одговарало је овим погледима. Али како да се у овој вароши од три хиљаде становника смести дипломатско тело (дипломатски кор) поред српских министара. Краљево не би дало довољно могућности за то. Стога нам је г. Пашић поручио да ће Влада, кад се буде премештала, повести са собом само Посланике Споразумних Сила са по једним секретаром из свог Посланства. 'Ми идемо, говорио је, у места где ћемо имати толико муке да се сместимо, да се исхранимо и да нађемо подвозна средства, да је неопходно потребно да сведемо наше особље на најмању меру. И тако би решено да сувишно особље посланства Енглеске, Француске, Италије и Русије, са посланицима Белгије, Грчке и Румуније и њиховим особљем, иде у Битољ, варош коју је Влада изабрала за смештај својих надлештава.“² Из Ниша је, 20. октобра, засебан воз превезао посланике и секретаре посланстава четири силе Антанте у Краљево, што је – како

¹ Огист Боп, *За српском владом од Ниша до Крфа, 20 октобра 1915 – 19 јануара 1916*, превео с француског Душан Л. Ђокић, Женева 1918, 8

² Исто, 8.

Боп пише – „за њих требало да буде само прва етапа необичне одисеје у коју су запали са српском краљевском владом.“³ Поменути посланици остали су у Краљеву до краја октобра, док је остало дипломатско особље уместо у Битољ – због уласка Бугарске у рат – било упућено у Чачак. Везе посланстава у Краљеву са српском владом која је била у Нишу, одржавао је опуномоћени министар Чолак – Антић, бивши српски посланик у Софији.

Огист Боп посветио је Краљеву и Рашкој у својој књизи два поглавља. Он Краљево описује:⁴

„Мало, чисто, мирно, са лепом околином... чини пријатан утисак на дошљаке срећне што, после нишког смрада, удишу овај ваздух који оживљава; четири улице стичу се у један округао трг: то је пијаца, средиште вароши, и ту је велика гостионица „Париз“. Становници као да су доброга стања: то су сопственици имања из околине, или београдски трговци који су се повукли у ово месташце где је живот јефтин. Њихове куће довољне су да се доста удобно сместе страни посланици и српска надлештва“. Почетак је за њих био, пријатан, али рат се приближавао долини Западне Мораве. Макензенова тешка артиљерија потискивала је јединице храбре српске војске, па су, крајем октобра Крагујевац – где је било седиште Врховне команде, Јагодина и Чачак били у великој опасности. То се осетило и у Краљеву:

„Али се изглед вароши мења брзо: улице су се испуниле рањеницима, избеглицама, војницима без оружја: све вас подсећа на повлачење. Киша је почела да пада (пуних осам дана): Краљево је суморно. Улице су закрчене: на све стране разна кола, теретни аутомобили, пролази се с муком по блату, кроз гомилу војника који се траже. Поворке избеглица укрштају се у свим правцима...⁵ – Са свију страна народ се стиче у Краљево, готов да, ако устреба, крене путем који кроз долину Ибра води у Митровицу, на железничку пруту ... бежећи испред Немаца, Аустријанаца или Бугара, санитетске мисије енглеске, руске, америчке, које су напустиле своје болнице, француске болничарке, руски или енглески м(о)рнари из Београдских одреда, аустријски заробљеници, српски регрути, читав један народ иде ка Краљеву.“⁶

Али и ово тешко стање погоршавало се из дана у дан.

---

³ Исто, 11.

⁴ Исто, 11–12.

⁵ Исто, 12.

⁶ Исто, 13.

На импровизованом састанку Николе Пашића са посланицима Антанте у Врњцима 26. октобра (поводом сахране министра Лазе Пачуа) било је речено да ће српска влада „за два дана напустити Ниш и доћи у Краљево, али хоће ли моћи ту остати? Да неће морати ићи даље и чак, може бити, потражити прибежишта у Црној Гори. Стога да се чланови дипломатског кора одмах повуку из Чачка у Краљево, и одатле да са посланицима иду за Митровицу.“⁷ Истог мишљења су били и војни изасланици савезничких посланстава.

Падом Багрданског теснаца настала је велика пометња у свим насељима и крајевима дуж Западне Мораве. Влада преко Краљева, а Врховна команда преко жупског Александровца решиле су да пређу у Рашку, као привремену престоницу Србије и, како је изгледало, последње знагњије историјско место у границама до 1912. године. Боп посебно истиче значај историјске традиције и менталитет српског народа за овакву значајну одлуку. Никола Пашић са члановима владе, многим посланицима и високим државним чиновницима стигао је у Краљево 29. октобра увече. Сутрадан је водио разговоре са Антантиним посланицима, а 31. октобра кренуо у колони аутомобила (који су превозили најважније фондове државне преписке) за Рашку. Краљево је, тако, полувзанично и неформално било престоница Србије – два непуне дана и две ноћи. Тада, 26. или 27. октобра на заједничком ручку код руског посланика у Краљеву посланици Антанте су одлучили да, идући за српском владом, зиму проведу у Пећи или у манастиру Дечани!⁸

Како је изгледала општа ситуација у Краљеву последњег дана пред званично објављену евакуацију опширније је описао Боп:⁹

„Моравском долином, журно, преноси се материјал, муниција, храна, цела опрема. Коморе хитају Краљеву. У самом Краљеву спрема се за пут грозничаво, а по варошким кућама које су постале министарства или надлештва, журно се укивају сандуци који тек што су били отворени. Тута и неспокојство огледа се на свима лицима. Куда ће се морати ићи? Улице су добиле тужан изглед: под кишом која не престаје, гомила је суморна, нема... На све стране забуна. Посланства не могу више да нађу за своје сународнике преноћиштва или насушни хлеб: једно тражи стан за стотину болничарака, нудиља и жена лекара..., друго не зна где да упути материјал и особље из три болнице које су се једновремено

⁷ Исто, 15

⁸ Исто, 16

⁹ Исто, 16–17

повукле у Краљево: трећем дошла једна жалосна поворка жена и деце – то су породице рудара из Бора... Постајало је очевидно да се бављење у Краљеву не може више дуго продужавати. У сваком посланству спрема се за пут...“¹⁰

Боп наводи како су посланства палила поверљиве архиве „и са моста Западне Мораве“ бацали „у брзу реку печате и жигове...“.

Пошто су 31. октобра напустили Краљево посланици и њихово присутно особље кренули су пут Рашке – провизорног седишта Српске владе и Врховне Команде. Успутно, се Боп сећа места Ушћа када је „пре двадесет и пет година пролазио овуда“ и видео у механи како су неки сељаци „певали и пили своју шљивовицу“¹¹ и како је 1891. године посетио Студеницу, за коју каже да је ремек - дело српско-млетачке уметности у којој се налази ћивот њеног оснивача Стевана Немање која је *паладијум Срба*, тј. света реликвија велике заштитне моћи!¹² Успут срео је енглеске морнарне – тобције који су, под командом адмирала Трубрица бранили Београд од аустријских монитора на Сави и Дунаву. Из Рашке, где је био гостољубиво дочекан („сваки становник дошао је по свога госта“),¹³ и где је срео Пашића, посланик Боп је кренуо пут Митровице, оставши у размишљањима о прошлости *некадашње баштине Немањине* и знамените *Рашке области, колевке Срба*, која је сада била угрожена од варварских освајача, а коју је Пашић хтео „начинити за неколико дана престоницом Србије“.

Геземан, професор немачког језика у I београдској гимназији, пошао је добровољно у велику српску бежанију. Своје доживљаје при крају 1915. године, описао је у дневнику чији наслов управо тако гласи: *Die Flucht*, где је показао смисао за психолошко портретисање личности и ситуација, али и за сликање панораме предела кроз које је пролазио. Његов опис путовања од Краљева кроз Ибарску клисуру до Ушћа, а затим и до Рашке, врло је упечатљив.

„Почињем овај дневник на једној узвишици изнад Ибарске клисуре... Иза нас и испред нас простире се далеко, губећи се благо, долина Западне Мораве. Читав предео одблескује зеленилом најсећем подневном сунцу. Можда се мени само чини да ми долина тако благо одмахује на моје погледе, јер се преда мном као мој најближи циљ испречио мрки планински масив, нејасан и стравичан, опкољен тмурним

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 20

¹² Исто, 21

¹³ Исто, 22.

и кишним облацима... – Брдо је голо, трава сасушена. До подножја брда протежу се ливаде, кукурузне њиве и воћњаци. Онамо преко почиње дивљина. Кроз њу води наш пут, горе изнад реке, која се доле вијуга и пробија кроз ждрело. Кроз хуку воде ветар из далеке равнице доноси јеку топова. Немци су пред Чачком, који се налази лево, даље према западу у долини Мораве. Кроз неколико дана заузеће и Краљево, које смо данас (1. новембра) морали да напустимо.“¹⁴ ... „Гледао (сам) преко брегова. Као какав прокоп губио се сеновити теснац у планине. Лево су Столови, десно Троглава иза њега у сунчаној помаглици Чемерно... – Пут се спушта стрмо према реци... По путу, излоканом од воде и закрченом одронима, река местимично заплъскује својом махнитом пеном“...¹⁵

На извесној даљини одатле, „тамо доле се налази прва крчма на овом злосрећном путу, зове се Лопатница, а ми још вечерас морамо стићи до Полумира! – Одједном пут нагло скреће. Пред нама се налази стари град око којег вода са три стране хучи, зове се Маглич. Праменови магле од последње кише висе још на његовим зидинама. Не знам да ли је камење тако црвено или се жари од вечерњег руменила. – Сумрак надође изненада. Четири утаоне куле Маглича одударају као црне силуете према светлијем вечерњем небу. Оне четири мање нестале су у помаглици. Река се више не види, чује се само њено хучање. – Пут постаје све гори...“¹⁶ Прочитан у целини, овај део путописа – Геземановог дневника је један од најимпресивнијих описа околине Краљева и уласка у Ибарску клисуру. До Ушћа Геземан је путовао скоро цео дан и ноћ непрекидно пешчећи. „Место се тако зове“ – каже он – „јер ту утиче манастирска река Студеница у Ибар.“¹⁷ Успутно је Геземан донео белешке о већим ибарским насељима: Ушћу, Баљевцу и Рашкој.

У Ушће су већ биле стигле претходнице бежаније, које су се, уз запаљене вагге, сместиле у школском дворишту. „Ту логорују војници и избеглице, кољу ситну стоку и пеку кукурузни хлеб... Главна маса избеглица и разбијене војничке јединице наићи ће кроз неколико дана. Зато се још може добити нешто за јело.“ Геземан даље бележи да су сељанке из оближњих села „дошле овде на друм да шљивовицу и суву сланину претворе у ситан и сребрни новац... Оне изгледају ведре и

¹⁴ Герхард Геземан, *За српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984, 9.

¹⁵ Исто, 10.

¹⁶ Исто, 12–13..

¹⁷ Исто, 24.

румене у својим белим свечарским ланеним кошуљама од домаћег платна, са жутим пругама“, док су сеоски младићи „у тесно скројеним оделима од финог мрког шajка, који се у Лесковцу производи за народ“. ¹⁸

У Баљевцу је затекао „неколико општинских зграда препуних избеглица и војника“. Сеоска крчма је била претворена у прихватну болницу. У сеоској школи Геземан је запазио како су: „у једној учионици лежали на слами и по клупама: један краљевски директор позоришта, један професор правног факултета, један министар у пензији, неколико гимназијских професора, општински благајници, градоначелници – све саме главешине. Међу њима и један двадесетогодишњи (заробљени) потпоручник из Франкфурта на Мајни...“ ¹⁹ Био је то „елитни“ део бежаније иза које ће – идући Ибарском клисуром од Краљева и из крушевачког предела преко Копаоника – стизати све веће групе нарочито цивилног становништва.

О варошици Рашкој Геземан је записао како је ту била „најстарија престоница старе српске државе“ и да „има донекле европски изглед... куће у вароши су беле, доста високе, нису збијене. Оне се беласају из даљине и изгледају тако удобне и чисте...“ ²⁰ А 4. новембра записао је: „... у вароши (смо) затекли пакао. Српска врховна команда са много војника већ је ту приспела, уз то готово сва министарства са својим отпуштеним чиновницима или онима који су још на дужности, интернирци, ратни заробљеници, избеглице са женама и децом. Ниједан квадратни метар уличне калдарме није више био слободан да човек седне и преноћи. За јело нигде ништа.“ ²¹

Марсел Динан, опуномоћеник Министарства иностраних дела Француске, дошао је у Србију из Софије пред улазак Бугарске у рат, октобра 1915. године. Уживао је поверење код званичних власти, посебно Николе Пашића, ²² помоћника министра спољних послова Јована Јовановића и секретара председништва српске владе Славка Грујића. ²³ У својој књизи *Српска јесен (Јесен Србије)* изнео је прилике у Србији са становишта објективног иностраног посматрача, који је солидно познавао српску историју и био добро обавештен о стању у Србији. И у

¹⁸ Исто, 34.

¹⁹ Исто, 34–35.

²⁰ Исто, 36.

²¹ Исто, 46.

²² Marcel Dunan, *Le Drame balkanique de 1915 L'Automne serbe, notes d'un témoin*, Paris 1932, 13.

²³ Исто, 20.

Врховној команди у Крагујевцу, као и у српској влади у Нишу имао је приступ.

Динан је у Краљево дошао из Чачка, 26. октобра и ту остао до краја месеца, станујући у хотелу „Париз“.²⁴ Долазак Николе Пашића са члановима Владе и дела Врховне команде у Краљево 29. односно, 30. октобра, дало је идеју Динану да за Краљево каже да је било престоница само један дан („Kraljevo capitale d'un jour“).²⁵ Најпре у Београду и Крагујевцу, пре немачке офанзиве, затим у Нишу и Чачку, и најзад у Краљеву и Рашкој, па све до преласка у Италију, Марсел Динан је помагао Србе у ратним приликама, посебно српске војнике, високе државне чиновнике, као и српске цивиле који су се налазили у великој бежанији током октобра и новембра 1915. године. Код Срба га је задивљавало осећање оптимизма, које је сматрао њиховим природним својством („un don de se gaser“), затим присуство историјске традиције и снажна воља за слободом. Више него у Краљеву, Динан је провео у Рашкој. Боравио је тамо неколико дана, где је било привремено седиште врховних државних установа – Владе и Врховне команде. О свом боравку на Ушћу и у Рашкој оставио је мање белешке.²⁶

Динанова књига представљала је неку врсту службеног дневника, где је скоро из дана у дан бележио сва важнија збивања у Србији, посебно на фронтovima. Он је међу првима знао за бугарске ратне злочине почињене нарочито у местима Неготинске и Тимочке Крајине.²⁷ Посебно је запазио упорно задржавање Пашићево и Српске владе у Рашкој, као последњој слободној варошици на територији Србије, до рата са Турском 1912. године. То је тумачио неком врстом историјске носталгије – Рашка је била симбол ницања српске слободе и настанка Немањинске српске државе. Сматрао је да се Србија могла одржати да је била помогнута од савезника из Солуна. Од околине Краљева, Динан је спомињао манастир Студеницу, о којој је водио разговоре са француским послаником Огистом Бопом на свом избегличком путу од Краљева до Рашке!

Књигу Л. Томпсона – *Повлачење из Србије (La retraite de Serbie)*, чини низ представљених слика и конкретних чињеница о повлачењу француске санитарске мисије, чак од Шапца, преко Крагујевца до Крушевца и Краљева.²⁸ Једно поглавље своје књиге Томпсон је назвао

²⁴ Исто, 71.

²⁵ Исто, 86.

²⁶ Исто, 91, 95, 97.

²⁷ Исто, 107.

²⁸ Louis L. Thomson, *La Retraite de Serbie (octobre-décembre 1915)*, Paris 1916, стр. 63.

српском речи „Бежанија“. Ту је изнео детаље како је изгледало повлачење, после започете немачке офанзиве 1915. године оних јединица француске болнице које су биле одређене да прате српску Врховну команду, односно да задовоље санитетске потребе за прихватањем тешких рањеника. Али непрестано повлачење српске војске пореметило је нормални рад ових болница, нарочито око смештаја материјала и болничког инвентара. Ипак, једна јединица француске мисије,²⁹ којом је управљала докторка Стобарт, била је преко Краљева упућена за манастир Студеницу.

Доктор Томпсон је покушавао да у Краљеву начини центар ове француске санитетске мисије, али није успео из простот разлога што – како сам тврди – уопште није било погодног места због огромног броја избеглица које нису ни имале скровишта над главом. Он сам успео је да се једва смести у једној соби варошког хотела, који је убрзо постао блокиран мноштвом људи који су и силом хтели кров над главом тих кишних дана!

Пут до Краљева, варош, затим и путовање за Рашку, др Томпсон је описао уздржљивим стилем али егзактно – почев од транспорта болничке опреме из Крагујевца на волујским колима, до путовања поред Западне Мораве, која је била набујала од наноса и сва обојена жутом пеном која је прогицала магицом реке. Центар Краљева је тада, било буквално непроходно место услед сталног придолажења масе избеглица, људи преплашених од страхота рата и неизвесне перспективе за даљи исход бежаније. У Предговору књиге, и на више места у даљем тексту, говорио о великом егзодусу не само војске већ и читаве једне нације³⁰ („non seulement toute une armée, mais, encore on peut dire toute une nation“), која ипак није изгубила веру у избављење и победу над троструко јачим непријатељем.

Доктор Томпсон је описао Краљево³¹ као место са лепом околином, са црквом, школом, начелством, са изгледом чистих и уредних кућа, варошких зграда, и пристојно опремљеним хотелом „Париз“ у центру града. Међутим, велика тескоба паралисала је добро функционисање сваке велике иницијативе око прихватања избеглица, смештаја страних мисија и владиних надлештава. Све се то дешавало у новонасталим приликама, у време борбе за Крагујевац и Багрдански теснац, односно Јагодину. И сам др Томпсон је био једно време оболео од лумбага. Велика

²⁹ Исто, 76.

³⁰ Исто, VII.

³¹ Исто, 78–80.

предусретљивост и грађана Краљева и власти слабо је шта могла помоћи. Морало је уследити ново путовање, из Краљева Ибарском клисуром за Рашку. И тај део пута је описао и као свој лични доживљај и као страшну драму целог једног храброг народа. Долину Ибра описао је као тешко проходну клисуру у којој је река представљала једну огромну бујицу надошле муљевите и жуто обојене воде.³² („Ibar est devenue un épouffe torrent aux vagues jaunes“). Успутне доживљаје, сусрете и са колонама аустријских заробљеника, српских избеглица, сусрете са појединцима др Томпсон је описивао на уобичајени начин, пун егзактног казивања. Посебно је забележио, са неколико реченица, доживљај у механи на Ушћу, где се почастито – како каже – врло укусном српском чорбом (реч наведена српски).³³

Године 1915. у Краљеву и околини било је стационарирано неколико установа савезничких санитетских мисија. О боравку јединица британских санитетских мисија и у Краљеву оставила је забележене драгоцене податке Моника Крипнер. Према њеним истраживањима, почетком јесени 1915. године у Србији је било преко 600 британских лекарки, медицинских сестара, болничарки и добровољних неговатељица.³⁴ Биле су размештене у неколико јединица Британског војног санитета и Црвеног крста, Болнице шкотских жена и Српског потпорног фонда. Главне британске болнице налазиле су се у Крагујевцу, Ваљеву, Лазаревцу и Младеновцу. Две британске болничке јединице биле су лоциране и на подручју Краљева: болница Црвеног крста у Врњачкој Бањи, под управом капетана др Берија,³⁵ и јединица Српског потпорног фонда у манастиру Студеница, под управом докторке Кингмеј.³⁶ Када је Врховна команда из угроженог Крагујевца прешла у Крушевац, премештена је у тај град и Главна Војна болница. Тада су у Краљево прешле и две јединице: једна из болнице шкотских жена, под руководством докторке Мактрегор, и друга јединица из болнице Српског потпорног фонда, којом је управљала докторка Стобарт.³⁷ Краљево је тада важило као једно од најбоље снабдених санитетско-болничких центара.

³² Исто, 87.

³³ Исто, 90, 92.

³⁴ Моника Крипнер, *Жене у рату. Србија 1915–1918*, превео са енглеског проф. Др Веселин Костић, Београд 1968, 98

³⁵ Исто, 97, 80.

³⁶ Исто 121

Када су, крајем октобра 1915, Немци напредовали до Краљева, две јединице болнице шкотских жена кренуле су за Рашку – једну је предводила докторка Беатриса Макгрелор, а другу британски официр за транспорт капетан Вилијам Смит.³⁸ Болничку опрему и медицински материјал превозило је из Краљева десет волујских кола. Моника Крипнер је забележила да су, при повлачењу санитарске јединице из манастира Студенице, калуђери манастирски понели са собом и манастирске реликвије.³⁹ За то све време као представник Српске владе код британске мисије био је књижевник Милан Ђурчин. Он је био задужен да води бригу о британским мисијама за време евакуације.⁴⁰

Ратну слику Краљева и околине у 1915. години описао је, на свој начин, и Анри Барби чувени дописник париског листа *Le Journal*. Он је дао пластичан приказ изгледа и живота вароши, са пуно детаља. Добро је сагледао ратне прилике и српску војску у повлачењу, као и бежанију цивилног становништва. Панорама вароши Краљево, касно у јесен 1915. године била је заиста мучна. Он пише:⁴¹

„На станици у Краљеву исто нагомилавање као и на станици у Сталаћу: џакови са брашном и кукурузом нагомилани на перону, изложени плъуску кише, док са друге стране гомиле муниције.

Хангари, претворени у пепео, још су горели. Они су имали у средини један депо са бурадима бензина, које је јуче једна злочиначка рука запалила.

У малој вароши неописана је гужва, прљавштина, ђубре, у средини где су саобраћали аутомобили, тешки војнички камиони и велики чопори стоке упрегнути у возове.

Становништво, пре неколико дана 5 000, повећало се на 100 000 избеглица, који су се, немајући станова и склоништа разместили по трогоарима, чак и до самог пута.

Преко великог моста на Ибру једна грдна поворка заробљеника пристиже и увећа још више гужву.

Велика кружна просторија у центру вароши постала је ништа друго него једно смегиште дувана и блата, где су се заморени војници,

³⁷ Исто, 117, 119, 137.

³⁸ Исто, 121.

³⁹ Исто, 123.

⁴⁰ Исто, 142.

⁴¹ Анри Барби, *Арбанска Голгота, агонија једног народа 1915.*, са француског Живан Ј. Ранковић, треће српско издање са 43 фотографије, Београд 1928, 30–31.

рањеници, заробљеници, избелице одмарали и ваљали у средини чопора оваца, коња, говеда кола и двоколица.

На станици го тамо места, хотел „Париз“. Сам домаћин заслужује то име у Краљеву, које представља једну незаборавну забаву.

Да се уђе унутра потребно је на вратима водити читаву битку, а у унутрашњости вика несношљива, ваздух загушљив. Не може да се баци ни једна ипла на земљу: тако је препуно света.

Животне намирнице, дуго очекиване, почињу готово сасвим да нестају.

Неодређена животна средства са муком се набављају.

Напротив, нове вести стижу, час добре, сувише добре..., час страшне.

Просто да се верује, да агенција „Wolf“ овде има једну филијалу за стварање пометњи код трупа и народа.“

Али Барби приказује и другу страну Краљева као службеног боравишта српских државних установа и иностраних мисија.

„Краљево је била прва концентрациона тачка. Ту су се после неколико часова, под притиском догађаја сакупили Српска Краљевска Влада и посланици, док су чиновници пристизали из свих окупираних крајева, као и стано вништво тих крајева.

Разна посланства и њихово особље овде су се сакупили.

Са Српском врховном командом, војне и санитетске стране мисије: француска авијатичарска, аутомобилски механичари, бежичне телеграфије, лекари и болничарке, сем оних који су били на служби по пуковским амбулантама или по пољским болницама, који су морали остати на служби код трупа до последњег момента.

Ситуација је за све била иста.

Као избелице они су спавали на поду по кафанама, по коњушницама, ма где, најчешће под ведрим небом, па и на киши.

Краљево је имало толико много сакупљеног свега као никад догле. Али и сва његова околина: поља, ливаде, брежуљци, који га окружаваху, била је претворена у један огроман бивак.

Разуме се да су сва животна средства исцрпљена. Једно парче црног хлеба плаћало се већ десет и двадесет динара.“

Барби је описивао српску бежанију, али и несрећно повлачење француске колоније у Србији – санитетске и авијатичарске мисије, као и цивилних избеглица рудара из Бора.⁴² Последња група француских

⁴² Исто, 34, 40, 42.

лекара, око двадесет њих напустила је Краљево 3. новембра, да би наставила пут ка Рашкој и Митровици. Ова група Француза, прозебла и гладна, провела је ноћ у близини града Маглича.⁴³ Успутно је Барби наводио и странице српске историје из доба Немањиха, а посебно се дивио манастиру Студеници,⁴⁴ који је поредио са катедралом француских краљева у Ремсу, као и Жичу за коју је навео да су се ту некада, а и сада крунисали владоци.

За Рашку⁴⁵ Барби је писао да „не броји више од 1 000 становника“, и да је „постала наједанпут у току једне недеље седиште Српске владе и Српске врховне команде.“ У то време у Рашкој је била у пролазу „гомила пладних избеглица... и (која) требала је да продужи да се повлачи, да не би умрла од глади на овом месту“. Своја казивања о повлачењу кроз Ибарску клисуру, Барби је поентирао стањем и бедом српских избеглица.⁴⁶ „Оскудица и немаштина српског војника и српског народа биле су страшне. Већина обучени у дроњке, ишли су боси, хранећи се само купусом и са парче сировог кукуруза.“

Судбину избеглица на пролазу кроз Ибарску клисуру описао је Иво Јелавић, Далматинац – Хрват тада у својству подофицира аустро-угарске војске. Он записује:

„У Ибарској је долини осамнаеста бригада крварила са српским залазницима (заштитницима). У киши куршума и вијању снџега грнуле⁴⁷ (су) цестом гомиле Београђана, Шапчана, Ваљевчана... старца, жена и дјеце... Генерал ми је дао налог да са ордонансима сортирам бежанију... – Армијска је заповјед врло строга. Кевеш наређује да се свемушкарце од 16. до 45. године шаље у заробљеништво, а попове и исподшеснајесте, па поврх четерес и пете... – Било је врло дирљивих призора... Код Шарпелџије ми је карауле, Дрена и Србића прешло преко руку сто хиљада ових безнадника. Колико само прота и ‘калуђера’.“ Вероватно је да су се међу повратницима кроз Ибарску клисуру враћали и људи са подручја Краљева. Јелавић доноси и примере злостављања и убистава које су – и по свршетку војних операција, вршили аустроугарски војници, на пример у суседној жупи, што је имало за сврху, уопште, биолошко смањивање српског становништва. Јелавић наводи примере хотимичног сумњичења да су цивили били „комитације“, да би као такви били стрељани по кратком поступку.⁴⁸

⁴³ Исто, 34 – 36.

⁴⁴ Исто, 37.

⁴⁵ Исто, 37.

⁴⁶ Исто, 48.

⁴⁷ Ivo Jelavić, *Iz pregažene Srbije*, Sarajevo 1919, 33

⁴⁸ Исто, 19 – 22.

Јелавић је, са друге стране, истицао честитост и родољубље српског становништва под окупацијом, исто као и заробљених српских војника.

Ратни дописник више савезничких листова, Фери Пизани, није боравио у Краљеву, али се за време „велике бежаније“ с јесени 1915. године повлачио долином Западне Мораве. Његов опис бежаније представљао је слику судбине целокупног српског становништва које је морало напустити своје место становања. Ову бежанију у долини Западне Мораве, од Крушевца до Краљева, он је ценио на много хиљада људи. У долини Ибра он се сретао са својим земљацима Французима из авијатичарске ескадриле, као и са француским маринцима који су бранили Београд. Пизани је био сведок ужасних патњи и невоља Србије и њеног становништва у једном наметнутом и врло крвавом рату. Тако он пише:⁴⁹

„На последњем путу из Србије било је беде, пагње. Сретао сам рањенике из последњих дана. Били су на слами, крвави и њихови завоји замрљани благом. И они узмицаху од једног места до другог, пред непријатељем који наступа: све даље и даље, сваки дан све већма лишени неге, јер у земљи која би одвојена од осталог света, ничега сада више није било: лекова исто као ни брашна ни муниције. Њихова пагња беше нема... На последњем путу из Србије видех лудило, рат је најурио болеснике из болница за умоболне као што је најурио рањенике из болница од рана. Стражари их спровођаху пешице ка још незаузетим крајевима. Кретали су се држећи се за руке...“⁵⁰

Као и већина странаца који су боравили у Србији 1915. године, Пизани је сматрао да су савезничке француска и енглеска војска могле спасити Србију од пропасти – нападајући на Бугаре! У односу на Краљево Пизани наводи да је било предвиђено да ту буде привремена престоница Србије, после Ниша.⁵¹ То се није догодило јер је нагло приближавање Немаца угрозило његову безбедност, па је Никола Пашић, напустивши Ниш, боравио само два дана у Краљеву, да би затим прешао у Рашку.

Фери Пизани⁵² дао је адекватан назив својој књизи – *Српска драма* – са мотом: „Да онда када куцне час победе, победни Савезници не забораве шта је претрпела Србија херојска и мученичка“.

⁴⁹ Фери Пизани, *Српска драма, октобар 1915 – март 1916*, превео с француског Никола П. Петровић, Солун 1917, 52.

⁵⁰ *Ист о.*, 53.

⁵¹ *Ист о.*, 44.

⁵² *Ист о.*, 5.

Неки страни писци боравили су и по српским селима краљевачког подручја.

Један редак и занимљив опис јошаничких села на Ибарском делу према Рашкој дао је Далматинац Милостислав Бартулица, са свога пута од Александровца према Рашкој и Митровици. Он описује неколико жупских и јошаничких села, њихово гостопримство чак и у тешким ратним временима. То је један од ретких описа српских села са подручја Краљева. Тако он пише:⁵³

„Преко Кремичке планине спустили смо се у равницу и поред Павлице стигли у Рашку (9. новембра 1915). – Дан пре него што смо стигли у Рашку, када смо се с Плоча спуштали реком Јошаницом сусретајући друге избеглице и заробљенике где у већим групама некуда бесциљно иду, око подне зауставили смо се у Јошаничкој Бањи, која је у томе крају важила као лековит извор и као угодно леговалиште... У Бањи нашли смо повише натрпаних кола избеглицама... Упутили смо се затим Кремничкој планини... преноћили смо у селу Кремиће. Ту сам у сиромашној и посве примитивној кући прозван „господин доктор“... од домаћих женскиња... Сви су им мушкарци у рагу. Саме су са децом и неким старијим од својте. Као што смо се већ почели навикавати, нешто се заложи код ватре, ако има млека, или нешто проје а и лук је добар. Та су села доста запуштена, и изван саобраћаја, негде на обронцима.“

Варошица Рашка је на Бартулицу „учинила пријатан утисак“. Он је описује: „Доста је чиста. Има изглед неке веселости. Две три широкe улице, велики трг и нешто неуређене периферије.“⁵⁴ Нема ... бетонисане калдрме, али је тих дана била врло жива, и због нових становника личила на Ниш. Рашка протјече и даје брежуљцима ...немонотон пејзаж... овде је ...стрка свих могућих аутомобила, комора кола. Ту су сви коморцијски заповедници, ту особље министарства... ту болнице. Једном речи – све. Тај привремени живот Рашке као престонице није трајао више од пет дана, јер се журно требало селити даље.“ Бартулица⁵⁵ је ту, 9. новембра, срео Пашића, Љубу Јовановића, др Милана Гавриловића, др Лазу Марковића... Рашка је тада доживела да буде седиште Владе и Врховне команде.

⁵³ Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb 1920, 53, 54.

⁵⁴ Исто, 54.

⁵⁵ Исто, 54–55.

*

Наша историјска наука мало је писала о улози и значају Краљева и околине у ратној 1915. години и у државно-политичкој историји Србије за време Првог светског рата. Иностранци писци су забележили да је Краљево требало да буде чак привремена – „лутајућа“ – престоница Србије, односно седиште српске владе и дипломатског кора савезничких и неутралних земаља. Затим, да су кроз Краљево и Ибарску долину прошле бројне енглеске, француске и руске санитетске мисије, и да је у Краљеву скоро две недеље пребивао дипломатски кор, односно посланици великих, савезничких сила. Такође, да је у манастиру Студеници била стационирана једна јединица болнице шкотских жена (диспанзер са превезалиштем), да је немачка шпијунско-диверзантска тајна служба Wolf (курјак) извршила у Краљеву крупну саботажу – паљење резервоара бензина на варошкој периферији. Исто тако да се Краљево сматрало једном од најуређенијих мањих вароши у Србији и да је ту живог био јевтин. Најзад, да су у његовој околини манастири Студеница и Жича били веома цењени од странаца који су били довољно упознати (пре рата и у време евакуације) са њиховим верским значајем за српски народ, као и са њиховим високим уметничким достигнућима.

Сем Врњачке бање странци су запазили и лековитост Јошаничке бање. Они су посебно истицали постољубље српског становништва и јаку националну свест и понос. Наглашавали су како стратешки тако и економски значај Краљева и околине за даљи развој Србије, посебно њеног југозападног дела, иако су уочавали и њихову недовољну развијеност. На све странце који су били у Краљеву 1915. године и упознали Ибарску клисуру лепота пејзажа и здрава клима оставили су дубок утисак. С обзиром и на привредно богатство моравске долине и на богатство сточног фонда краљевачких брдских крајева, то подручје је, у мирним временима, могло бити туристички привлачно. Странци који су поминали у овом раду су замерали што су комуникације биле слабе, а што се нарочито осетило приликом повлачења у јесен 1915. године.

KRALJEVO AND ITS VICINITY IN 1915
AS RECORDED BY FOREIGNERS
Summary

During the war in 1914 and 1915, the Serbian capital, without Belgrade, was moved to Niš. Thus it was until the entrance of Bulgaria into the war, on 13 October 1915. Little is known that after that, Kraljevo was unofficially the focus in which the Ministerial Council was seated, that is, the Serbian government. Though for a brief period the diplomatic corps of the allied and neutral countries was seated there, as well as headquarters of some units of the Serbian army. Kraljevo was a venue of some government and state institutions.

As well as nearby Vrnjačka Banja, Kraljevo was an accommodation center for thousands of civilian refugees that poured into the town from western, northern, and northeastern parts of Serbia, fleeing the Austrian, German, and Bulgarian armies. Military missions, as well as first-aid crews from allied countries withdrew from battlefields on the Drina and Danube Rivers through Kraljevo, on their way south toward Peć and Prizren. One should include here a large group of French civilian refugees from Bor, the heads of families of which had gone to war to France a year earlier.

In a word, in the autumn of 1915, that is, precisely at the end of October and early November, Kraljevo was a kind of station by official representatives of the Serbian government and army, diplomatic representatives as well as many people from all over the northern part of Serbia. As McKenzie's army advanced by the Velika Morava valley toward Jagodina and Čuprija, Kraljevo gained in importance — particularly after Niš was threatened by the Bulgarians — and became the sole remaining town in the state that was sufficiently distanced from any large-scale battles of the Serbian army in October 1915.

The entire situation in which Kraljevo found itself toward the end of its independence and freedom in 1915, was described by several foreigners (August Boppe, Henry Barby, Marcel Dunan, Lonis Thompson, Feri Pisani, Monica Kripijer, Gerhard Geseman, and others) who had found themselves on the scene through various affairs and duties. Among these allies, most were Frenchmen who had left memories and reminiscences of their sojourn in Kraljevo and the vicinity. First there was a French deputy in Serbia, then several military missions, correspondents of Paris newspapers, and others.

АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ ОБЈЕКАТА У КАРАНОВЦУ – КРАЉЕВУ У XIX ВЕКУ

Александар КАДИЈЕВИЋ

Марина БУРЂЕВИЋ

У српској архитектури у XIX веку значајно место заузимали су јавни објекти различитих намена, који су, по правилу, представљали најрепрезентативнији сегмент градитељског фонда. Њиховим подизањем омогућено је функционисање установа које су чиниле окосницу јавног живота. Будући да је архитектонска обрада ових објеката одражавала ауторитет и укус државних установа, њиховом обликовању је придавана посебна пажња. Друштвено-олитичке околности су одређивале намену, локацију и стилску обраду ових здања. Попут других вароши у Србији, и у изградњи Карановца – Краљева у XIX веку јавни објекти су добили прворазредан значај.

У историографији нашег новијег градитељства о архитектонском развоју Карановца – Краљева у XIX веку писано је парцијално. У малобројним прилозима претежно су помињани јавни објекти чија архитектонска обрада одражава радикалан „европски” заокрет у култури средине након дуготрајне доминације оријенталних начина грађења. О историји и архитектури јавних објеката управног, школског, верског и трговачко-занатског карактера, писали су: С. М. Ненадовић, Д. Ст. Павловић, Ј. Милићевић, М. Коларић, Б. Перуничих, Б. Несторовић, З. Златић, С. Милошевић, Б. Вујовић и Д. Драшковић.¹ О урбаном развоју

---

¹ С. М. Ненадовић и Д. Ст. Павловић, *Преглед рада Завода за заштиту споменика културе НР Србије*, Зборник заштите споменика културе IV–V, Београд 1955, 395; Д. Ст. Павловић, *Рад на обнови бондручних зграда*, Саопштења I, Београд 1957, 95; Исти, *Господар-Васин конак у Краљеву*, у: *Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947–1982*, Београд 1982, 112; Ј. Милићевић, *Развој насеља у: Краљево и околина*, Београд 1966, 261–263; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, II (25,27,31,32,155, 364, 457) V (каталог грађевинарства), Београд 1966; Б. Перуничих, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966; Б. Несторовић,

града у том периоду, осим поменутих аутора, писали су и: Б. Максимовић, М. Ломић и В. Мацура.²

Јавни објекти изграђени у Карановцу – Краљеву током XIX века поседују обележја доминантних токова у српском градитељству тог доба, од последњих трагова оријенталног неимарства, до класицистички, романтичарски и еклектички конципираних објеката епохе историзма.³ Развој локалне архитектуре био је усклађен са дуготрајном урбанистичком трансформацијом вароши, чија се основна обележја снажно истичу у структури данашњег Краљева.

Несрећеност и непотпуност грађе везане за историју новијег градитељства у Карановцу – Краљеву ограничавају њено историографско тумачење. Ауторска атрибуција већине јавних објеката за сада није могућа, јер су подаци о њиховим градитељима углавном непознати.

Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења X, Београд 1974, 147, 162; Исти, *Архитектура Србије у XIX веку*, рукопис, Архив САНУ, заоставштина Б. Несторовића, 14.410, Београд 1974, 207, 213–214; З. Златић, *Стара школа у Краљеву*, Гласник ДКС 4 (Београд 1980) 57–58; С. Милошевић, *Чаршија у Краљеву*, Гласник ДКС 9, Београд 1985, 91–94; Исти, *Стара чаршија у Краљеву*, Гласник ДКС 12 (Београд 1988) 161–164; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 43, 94, 95, 109, 127, 132, 154, 159, 429; Д. Драшковић, *Рудо Поље – Карановац – Краљево 1476–1915*, Краљево 1997.

² Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма*, Београд 1978, 5, 6, 131, 132; М. Ломић, *Урбанизам Краљева*, у: Краљево и околина, Београд 1966, 457–460; В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш – Крагујевац 1984.

³ О архитектури у Србији током прве половине XIX века видети: И. Здравковић, *Конаци кнез-Милошеве Србије*, Гласник Етнографског института САН II–III, Београд 1953–54, 1–12; Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до првог светског рата (1815–1914)*, ГМГБ I, Београд 1954, 159–174; М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године*, Зборник Музеја првог српског устанка I, Београд 1959, 1–28; Д. Кашић, *Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира*, Гласник СПЦ 10, Београд 1960, 267–271; М. Коларић, *Класицизам код Срба (1798–1848)*, II, V, Београд 1966; Б. Несторовић, *Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века*, Саопштења ИАУС 2, Београд 1969, 49–55; З. Маневић, *Променљиви идеали српских архитеката у 19. веку*, Саопштења ИАУС 2, Београд 1969, 57–63; Исти, *Новија српска архитектура* у: Српска архитектура 1900–1970, Београд 1972, 7–9; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре...*, 141–169; Исти, *Архитектура Србије...*, 1–244; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1981; Д. Медаковић, *Српска уметност у XIX веку*, Београд 1981, 69–73; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије...*, 91–184; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд – Крагујевац 1987, 68–69, 97–99; Д. Ђурић-Замоло, *Хотели и кафане у Београду XIX века*, Београд 1988; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у обновљеној Србији 1804–1834*, у: Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854, Крагујевац 1996, 375–385.

Оригинална техничка документација о грађевинама није сачувана. Архивски, фототечки и хемеротечки извори, који представљају драгоцено сведочанство о архитектонском развоју града, парцијално су проучени. За проучавање првобитне архитектуре јавних објеката у Карановцу – Краљеву у прошлом веку корисни су и записи путописаца (Јоаким Вујић, Ото Дубислав Пирх, Феликс Каниц, Милан Ђ. Милићевић, Владимир Карић и Сретен Л. Поповић), грађа Тихомира Ђорђевића, као и чланци новинара Арсе Пајевића и М. Каличанина.⁴

Развој српског градитељства у XIX веку у великој мери је зависио од културне политике вођене на геополитички расцепканом националном простору. Како у самој Србији (и устаничкој, и Кнежевини, и Краљевини), тако и у окупираним крајевима (до 1912–1918. г), остварена је обимна градитељска активност. Консолидацијом унутрашњих прилика и успостављањем веза са Европом, у Србији је омогућен успон градитељства у свим његовим доменима – друштвеним, техничким и естетичким. Постепено се уклањају трагови тешког оријенталног наслеђа рушењем нефункционалних и Србима духовно страних типова грађевина. Граде се нове, обнављају и преправљају претежно црквене грађевине. Уместо превазиђених, користе се савремени постојани материјали. У Милошевој Србији постављене су основе корените архитектонско-урбанистичке реформе. Градитељска делатност се унапређује по узору на развијене европске средине. „Ново време незадрживо је наступало, а Београд и Србија постепено су показивали и спољашње знаке своје европеизације.”⁵

Европеизација је била најизраженија у области профаног градитељства. Упркос променама опште културне оријентације, традиционални, патријархални систем друштвених норми и даље је преовлађивао у српском друштву тог доба. Он је умногоме условљавао

⁴ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд 1901, 178–179; О. Д. Пирх, *Путовање у Србију у години 1829*, Београд 1899, 135–136; Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво*, II, Београд 1986, 11; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876; В. Карић, *Србија*, Београд 1997; С. Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Београд 1950, 43–44; *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)* сакупио и уредио Т. Д. Ђорђевић, СКА, Насеља књ. 22, Београд – Земун 1926, 514; А. Пајевић, *Са петогодишњице славе видовданске у Крушевцу и миропомазања краља Александра у Жичи*, Нови Сад 1889, 67–68; М. Каличанин, *Карановац некад и сад*, Политика 19. 12. 1937, 11.

⁵ Д. Медаковић, *нав. дело*, 70.

архитектонски карактер новоподигнутих објеката. Када је реч о варош кој архитектури, владајући тип грађевине овог времена још увек је била балканска бондручара сложене основе, са наглашеним еркерима и доксатама у спољној композицији, опточена према дворишту карактеристичним дрвеним тремовима и покривена плитким четвороводним кровом. Значајни примери тог стилског усмерења изграђени у Београду су: Кнежев двор (1817), Господарев конак (1818) и Шарени конак (1818). Почетком двадесетих година прошлог века подижу се на сличан начин обликоване градске куће и у другим варошима у Србији. Као примери репрезентативних градских кућа представника трговачког сталежа у Београду могу се навести кафана *Знак питања* и такозвана *Ичкова кућа*, срушена 1938. године. Истом, изразито градиционалном архитектонском типу градских кућа, припадале су породичне зграде личности из свите кнеза Милоша, које су градиле конаке у Београду, Крагујевцу и у мањим местима. Таквом типу објекта припадају Милошев конак у Свилајнцу, конак кнеза Јовице Милутиновића у Ваљеву, Ратаковићева и Брзаковића кућа у Београду, конак Јована Обреновића у Брусници и два конака пожешког кнеза господар-Васе Поповића – један у Чачку а други у Карановцу.

Од свих поменутих, сразмерно великих конака, најбоље је сачуван господар-Васин конак у Краљеву.⁶ Он је дело неимара Стојана, који га је изградио са сарадницима 1830–1831. године по наруџби господар Васе Поповића. На pročелу конака као главни мотив се истиче складно обликован дрвени трем у облику чардака на спрату. Асиметричност композиције и контраст пуних и празних површина дају ликовни печат читавој композицији. Пространо приземље зидано је од камена, док је спратни део грађевине у бондручној конструкцији, са испуном од ломљеног камена. Та конструктивна особеност представља извесну реткост и даје нарочито обележје овом драгоценом примеру српске резиденцијалне архитектуре из прве половине прошлог века. Објекат је током времена имао више намена. Новије реконструкције вратиле су му првобитне ликовне атрибуте.

⁶ О архитектури и обнови господар-Васиног конака в.: С. М. Ненадовић и Д. Ст. Павловић, *Преглед рада Завода за заштиту споменика културе НР Србије*, Зборник заштите споменика културе IV–V, Београд 1955, 395; Д. Ст. Павловић, *Рад на обнови бондручних зграда*, Саопштења I, Београд 1957, 95; Р. Николић – Д. Ст. Павловић, *Конзерваторско рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947–1982*, у: Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947–1982, Београд 1982, 112; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије...*, 132, 172; Д. Драшковић, *нав. дело*, 20–21.

Након првог периода класицизма у Милошевој Србији, прихваћеног из Војводине, у трећој четвртини века романтизам је доминантан и најраспрострањенији стил. Усвајајући европску архитектуру Србија је прихватила и њену нову тенденцију – романтичарски историзам. Окренути световима маште и историје, архитекти романтизма оживљавају вековима заборављене облике средњовековног неимарства, у чему преовлађују сећања на романске, готске, византијске и раноренесансне цркве и замкове. Романтичарски елементи се неретко мешају са класицистичким формама. Из спонтане и маштовите, национално неоптерећене архитектуре романтизма, под утицајем проучавања старих српских споменика у последњој четвртини прошлог века израста домаћа варијанта националног стила. Након прве фазе тог стила, у којој се романтичарски елементи мешају са националним средњовековним, наступа период неовизантијске и неоморавске архитектуре у Србији, претежно изражених у црквеном градитељству. У профаној архитектури цвета интернационално оријентисана академска архитектура, у којој се еклектички стапају елементи античких и новијих историјских стилова, као што су ренесанса, барок и неокласицизам. Базиране на формалној перфекцији и структуралној чврстости, репрезентативне грађевине српског еклектицизма спадају у значајне примере тог градитељског стила у југоисточној Европи. Српски стил, академизам и позни романтизам коетзистирају у нашој архитектури до 1900. године, када је запљускује талас сецесије и француске декоративистичке архитектуре. Уместо да изврши функционалну реформу српског градитељства, сецесијска методологија грађења била је подређена композиционој и структуралној логици историјских стилова.

Од средине XIX века до 1914. године, у Србији се одвијао процес реконструкције градова. Они се од оријенталних чаршија постепено претварају у савремена европска насеља са дефинисаним градским центром и правилном структуром урбанистичких јединица. Европеизација је много брже и потпуније утицала на архитектонско обликовања зграда, док је усвајање савремених урбанистичких модела у ширем смислу (локација јавних здања, формирање улица, тргова, блокова итд.) текло неупоредиво спорије, уз доста неуједначености, импровизација и колебања.⁷

⁷О српском урбанизму у XIX веку в.: Б. Максимовић. *Урбанизам у Србији*, Београд 1938; Исти, *Урбанизам у Србији – оснивање и реконструкција вароши у XIX веку*, Београд 1962; Б. Којић, *Варошице у Србији XIX века – регионално-*

Прочват српског градитељства подстицала је одговарајућа урбанистичка политика, вођена из центра, која је регулисала принципе нашег урбанистичког законодавства. Осим Емилијана Јосимовића, у реконструкцијама српских варошица и градова кључну улогу су одиграли страни инжењери и урбанисти, запослени у Србији. Предузете реконструкције, као наставак изградње нових градова (1831–1861), подразумевале су уклањање старе уличне мреже и постављање нове, ортогоналне, увођење праволинијског поретка и трга као доминанте у планској композицији, поштовање принципа модуларности и формирања блокова, усклађивање архитектонског развоја са комуналном мрежом у градовима (Куршумлија, Дунавска падина Београда, Прокупље, Сурдулица, делимично Ниш и Лесковац, Рашка, Ариље, Косјерић, Власотинце, Пожега и Карановац). Конзервативне реконструкције су биле прилагођене затеченој уличној мрежи и старим блоковима (Крагујевац, Јагодина, Врање, Пирот, Зајечар, Параћин, Шабац, Чачак, Пожаревац). Након уклањања оријенталних зграда јавног карактера, подижу се монументалне профане и сакралне грађевине, као стожери нових урбанистичких композиција.⁸ Упркос спором, многим тешкоћама оптерећеном развиту, у већини градова је од 1914. године започео коренит преображај урбанистичке структуре. Тај преображај је прагматична модернизација санитарно-техничке, саобраћајне и комуналне мреже. Нехигијенска градња и стихијност карактеристичне за урбанизам под Турцима, превазиђене су у просперитетном периоду од 1861. до 1914. године.

„На удару реформе”, како је запазила С. Милошевић, „прво су се нашле варошице у Србији, међу њима и Карановац; оне су на себе примиле улогу посредника у систему насеља, између градова и села.”⁹ У историјском погледу, урбани преображај варошице Карановац у градски, привредни и административни центар једног дела Ибарско-западноморавског подручја, почивао је на веома савременим стручним методама. Карановац се у другој и трећој четвртини прошлог века трансформисао од турске касабе у варошко насеље средње величине. Године

урбанистичка студија, Београд 1970; Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма*, Београд 1978; *Београд између стварности и сна*. Избор текстова (прир. М. Перовић и З. Маневић), Урбанизам Београда 66–67, Београд 1982; Б. Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983; В. Мацура, *нав. дело*.

⁸ З. Маневић, *Палате на тлу Србије у XIX веку*, у: Окружно здање 1889–1989, Пожаревац 1989, 5–6.

⁹ С. Милошевић, *Чаршија у Краљеву*, Гласник ДКС 9, Београд 1985, 92.

1820. имао је свега 60 кућа, док 1846. године има 303 куће и 1 125 становника.¹⁰ Уместо три главна турска сокака, оформљена је нова правилна урбанистичка композиција. Његов нагли архитектонско-урбанистички развој након прилива становништва у првој половини века везан је за период када су у Карановац краткотрајно пресељена окружна начелства и суд.

На основу регулационог плана, сачињеног 1832. године у „кнежевско-српском управитељском совјету” (инж. Лаза Зубан) у насељу је средином века изграђен велики кружни трг на раскршћу двеју главних саобраћајница. Кружница трга је усађена у ортогонални систем улица, што ремети строгост целовите праволинијске композиције града. Тргу је у урбаном ткиву дато истакнуто место, занатско-трговачког центра вароши. Његово место и величина показују опредељење инж. Зубана да унапређење трговине, занатства и мануфактуре добије приоритет у развоју тадашње српске државе.¹¹ Кружни трг у ортогоналном плану, примењен нешто раније у Пожеги (такође Л. Зубан), даје концепту Карановца његову најзначајнију особеност.¹² На тргу и око њега формирана је чаршија, издвојена од официјелног дела вароши, који чине јавни објекти школске, административне и верско-културне намене, лоцирани око господар-Васиног конака и цркве Св. Тројице. Почетком педесетих година подигнута је зграда Окружног начелства и суда. Године 1864. започета је изградња Реалке и Пољопривредне школе (завршена 1873. г). У чаршији се подижу бројни трговачки и угоститељски локали, занатске радионице и пијачни објекти. Граде се Велика механа (хотел), два парна млина и јавно парно купатило, отвара се народна читаоница.

Указом кнеза Милоша у Карановцу је 1822. године почела изградња цркве Св. Тројице.¹³ Као што је пратио изградњу многобројних цркава у Србији, Милош је надзирао и извођење карановачког храма. Сходно својим владарским опредељењима, подизао је задужбине на местима где су се током два српска устанка одиграли значајни догађаји, углавном они који су били везани за његову личност. О првобитној изградњи карановачке цркве, као и накнадном дозиђивању звоника на њено прочеље (1844) сачувани су историјски документи, публиковани у историографији.¹⁴ Прва оправка храма изведена је још 1838. године, када

¹⁰ Ј. Милићевић, *нав. дело*, 264.

¹¹ С. Милошевић, *Стара чаршија у Краљеву*, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 162.

¹² Исти, *нав. место*.

¹³ Ј. Милићевић, *нав. дело*, 262; М. Коларић, *Класицизам...*, II, 25, 27.

¹⁴ М. Коларић, *нав. дело*, 155, 364, 457, 458.

је сређен дотрајали кров.¹⁵ Забележене су и касније оправке и интервенције.

Градитељи цркве су познати. То је једно од првих остварења Јање Михаиловића и Николе Ђурђевића, свестраних неимара Милошевог доба, ангажованих на изградњи црквених и профаних грађевина у Србији.¹⁶ Архитектонски лик храма Св. Тројице обликован је у више фаза – од првобитне концепције из 1822–24. године, преко радова у петој деценији XIX века, када је дозидан звоник, до обнове цркве 1955. године, када је према запажању Б. Несторовића неадекватно употпуњен њен дотадашњи корпус.¹⁷

На цркви Св. Тројице је услед њене сукцесивне изградње остварена симбиоза више стилских и конструктивних елемената, која се огледа у различитој обради првобитних и дограђених слојева. По поступној, слојевитој историјској генези свог архитектонског склопа црква представља типичну појаву у архитектури Милошевог доба, карактеристичну и за касније периоде српског црквеног градитељства у XIX веку.¹⁸ У том бурном историјском раздобљу, обележеном коренитим

¹⁵ Исти, *нав. дело*, 364.

¹⁶ О раду ових градитеља в.: М. Коларић, *Јања Михаиловић* ЕЛУ 3, Загреб 1964, 462; Исти, *Класицизам код Срба...*, II, 27–28; Б. Несторовић, *Преглед...*, 143, 144, 147, 151, 152; Исти, *Архитектура Србије...*, 213–217; Б. Вујовић, *Уметност...*, 112, 113, 115, 134, 141, 146; З. Маневић, *Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијега доба*, у: *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд 1995, 137.

¹⁷ Б. Несторовић, *Преглед споменика...*, 147; *Архитектура Србије...*, 214.

¹⁸ О црквеној архитектури у Србији у XIX веку, осим радова наведених у напмени 4, видети и: Ж. Шкаламера, *Обнова "српског стила" у архитектури*, ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, 191–236; Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју Београда II*, Саопштења ЗЗСКГБ 13, Београд 1973; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979; М. Јовановић, *Теодил Ханзен, "ханзенатика" и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУМС 21, Београд 1985, 235–260; В. Касалица, *Црквени споменици из XIX века на подручју подунавског региона*, Гласник ДКС 13, Београд 1989, 111–113; Д. Милосављевић, *Стара црква у Ужицу*, Ужице 1991; М. Ђурђевић, *Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије од Првог светског рата*, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 61–68; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994; З. Маневић, *нав. дело*, 135–140; Н. Макуљевић, *Црквено сликарство и градитељство у Краљевини Србији*, рукопис магистарског рада на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1995; Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд 1996; Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године*, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 35–59; А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 1997, 12–112.

културно–цивилизацијским променама, целовите изградње појединачних објеката у Србији су биле веома ретке. Грађење и обликовање цркава углавном се одвијало у више фаза, које су често подразумевале измене њихових конструктивних и стилских склопова.

Оскудне финансијске могућности, недостатак квалитетних грађевинских материјала и школованих градитеља, оптерећивали су изградњу цркава у периоду Милошеве владавине. Обновљено црквено неимарство у Србији, изузев донекле у Београду, није успело да досегне технички и уметнички ниво сакралног градитељства у Војводини, одакле је црпело подстицаје. Од постојаног материјала претежно су грађене варошке цркве, изведене скромном, ређе репрезентативном архитектонском обрадом. Варошке цркве Милошевог периода изграђене су по узору на једнобродне храмове из српског средњег века и поствизантијског доба. Када су се економске прилике поправиле, придодат им је интегрисани или самостални звоник са обележјима касног барока, класицизма или српско–византијског стила (цркве Св. Тројице у Крагујевцу 1818, Св. Петра и Павла у Јагодини 1818, Св. Арханђела у Пожаревцу 1819, Св. Тројице у Карановцу 1822, Св. Петра и Павла у Шапцу 1827, Св. Николе у Остружници 1831, Рођења Богородице у Зајечару 1834, Св. Ђорђа у Ћуприји 1836, Св. Николе у Алексинцу 1836, Св. Константина и Јелене у Ивањици 1837–1838. итд).¹⁹ У другу групу спадају једнобродне цркве изграђене са звоником на западној фасади, обрађене као стилске мешавине, у којима се прожимају традиционални, каснобарокни и класицистички облици (цркве Св. Николе у Свилајнцу 1827, Св. Петра и Павла у Толчидеру 1832, Св. Георгија у Књажевцу 1835, Св. Тројице у Брусници 1836, Покрова Богородице у Ваљеву 1836–1837, црква у Ужицу 1844).²⁰ Трећој групи припадају цркве изграђене у стилски прочишћеној архитектури класицизма, допуњене елементима барока (Саборна црква Св. Архангела Михаила у Београду 1836–1839, црква Св. Георгија у Кладову 1838, Св. Николе у Доњем Милановцу 1845, Вазнесења Христовог у Мионици

¹⁹ О архитектури тих цркава в.: М. Коларић, *Класицизам...*, II, 25–31; V, 16, 19, 20, 21, 22; Б. Несторовић, *Преглед...*, 142, 146, 147, 151, 152, 153; Исти, *Архитектура Србије...*, 208–211, 212–214, 221–222; Б. Вујовић, *Уметност...*, 108–110; В. Касалица, *Архитектура Саборне цркве св. Арханђела у Пожаревцу*, Гласник ДКС 13, Београд 1989, 117–119; Т. Марковић, *Архитектонско наслеђе града Шапца*, Шабац 1996, 26–28.

²⁰ О тим црквама в.: М. Коларић, *нав. дело*, II, 25–31, V, 18, 19, 20, 21, 22, 24; Б. Несторовић, *Преглед...*, 143, 144, 147, 152, 153; Исти, *Архитектура Србије...*, 215–221; Б. Вујовић, *Уметност...*, 108–115; З. Маневић, *Сукоб...*, 137.

1856).²¹ По мишљењу Б. Несторовића, „издужена основа Милошеве епохе ослања се на тип малих домаћих цркава с краја средњег века, из доба Деспота Стефана и Ђурђа”, пре свега на карактеристичан пример „цркве манастира Враћевшнице, која је и по облику основе и по спољној композицији несумњиво могла да служи за углед неимарима Милошевог доба, нарочито у првом периоду када су спољни грађевински утицаји били слаби”.²²

По свом просторном концепту, стилској обради и начину зидања првобитна карановачка црква представља типично остварење ране црквене архитектуре Милошевог доба (једнобродна основа, штура и сведена спољна обрада, скромна пластика, једноставна силуета и композиција маса), које је након доградње звоника добило потпунију ликовну обраду. До изградње звоника, који израста из тла испред калкански завршене чеоне фасаде (битна одлика пројектантског метода Ј. Михаиловића), склоп храма је обухватао једнобродни засведени простор, подељен на плитку припрату, наос састављен од три травеја, и олтарски део. Кубична подучна грађевина допуњена је двома бочним полукружним апсидама, као и олтарским, неуобичајено једнаким по висини са бродом цркве (реткост у тадашњој архитектури варошких цркава, што ће Михаиловић и Ђурђевић поновити на певничким ризалитима Топчидерске цркве). Отвори на цркви Св. Тројице су првобитно били једноставни, полукружни, преузети из романског и рашког градитељства средњег века. До 1955. године, осим у највишим зонама звоника, изостављена је њихова стилизација према класицистичким и барокним узорима. „Профилација је у Краљеву остала од старе цркве традиционална, као и лучни фриз са издуженим конзолама на какав ћемо наићи и код других Јањиних цркава, а под тим утицајем и на многим другим примерима”.²³

Најупадљивији традиционални елемент на карановачкој цркви, осим у подели простора, препознаје се у слепом аркадном фризу, развијеном испод кровног венца бочних фасада. Тај фриз је примењен и на горњим површинама pročеља. Западна, чеона фасада, попут бочних, у

²¹ О тим црквама в.: М. Коларић, *нав. дело*, II, 25–31, V, 23 (в. и цртеже); Б. Несторовић, *Преглед...*, 143, 146; Исти, *Архитектура Србије...*, 223–230, 238–239; Б. Вујовић, *Уметност...*, 115–126; З. Ранковић, *Израстање Мионице у варошицу*, у: Мионица и Мионичани, Ваљево 1995, 26–27; Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд 1996, 37–64.

²² Б. Несторовић, *Архитектура...*, 204.

²³ Исти, *нав. дело*, 214.

најнижој и средњој зони је скромно обрађена, без лезена које би је рашчлањавале по вертикали. Малобројни отвори такође су лишени пластичне декорације. Троделне следе аркаде, симетрично распоређене на чеonoј фасади, фланкирају вертикалу звоника, плитко истуреног упоље. Вертикализам, виткост и лакоћа дају особеност композицији читавог pročеља, пропорционално усклађеног са дужином лонгитудиналног кубуса храма. Аутори звоника, исти неимари који су саградили првобитну цркву, једноставну и уздржану, средњовековном традицијом инспирисану архитектуру нису оптеретили нескалдним, накалемљеним барокно-класицистичким елементима. Такви елементи уочавају се тек у вишим зонама pročеља.

У изгледу храма након доградње звоника, када је за дуже време био одређен његов архитектонски склоп, запажају се елементи преузети са незнатно старијих грађевина из периода Милошеве обнове, изграђених са звоником на западној фасади, као што су цркве у Топчидеру и Ваљеву.²⁴ Изузев по врсти примењеног материјала и наглашеној репрезентативности, композиција карановачког pročеља се недвосмислено надовезује на pročеље Милошеве придворне Топчидерске цркве – по својим пропорцијама, слојевитој подели зона, обради звоника, усиљености израза и присуству каснобарокних детаља у решењу кубета и прекинутог тимпанона. Сличне композиције уочљиве су на ваљевској и свилајначкој цркви, које је такође завршио Јања Михаиловић. Попут карановачке, ни оне нису саграђене од тесаног камена већ од опеке. Монументалност и свечана уздржаност која се осећа у њиховом изгледу, као и примена плитко истуреног звоника, уз доминантни вертикализам у композицији умерено декорисаног pročеља, показују карактеристичне одлике ауторског рукописа Ј. Михаиловића.

Изграђени према сличној просторној концепцији, храмови у Свилајнцу, Књажевцу, Зајечару и Ужицу у односу на карановачку цркву имају богатију пластичну обраду фасада и изразитију рашчлањеност по хоризонтални и вертикали.²⁵ На њима је наглашена пластика слепих аркада, полукружног или преломљеног облика. У спољној архитектури ових цркава, као и карановачке, по правилу се јавља мотив издуженог лучног фриза испод кровног венца, комбинован са луцима и лезенама на зидним површинама, што представља одјек средњовековне традиције. Под утицајем оријенталне градитељске морфологије, још увек присутне

²⁴ О тим црквама в. нав. дело, 216–220; Б. Вујовић, *Уметност...*, 110–115.

²⁵ Видети цркве на терену и документацију у заоставштини Б. Несторовића у Архиву САНУ.

у нашим крајевима полукружни луци су понекад замењени сараценским луцима. У поређењу са овим црквама, фасаде карановачке цркве су мање и китњасто обрађене. Постављање епископског знака на pročелје након 1854. године незнатно је употпунило ликовну концепцију храма, који је тиме у црквеној хијерархији Србије добио на значају.

Поседујући општа обележја тадашњег српског црквеног грађитељства, у коме су се стапали традиционални средњовековни и поствизантијски мотиви са западноевропским барокним и класицистичким формама, стилски хетерогено, али пропорционално коректно решење карановачке цркве, у коме нису прејакo сукобљени елементи различитих стилова, утицало је на сазревање прелазног типа архитектуре у Србији од традиционалног ка класицистичком, романтичарском и националном концепту. Архитектура карановачке цркве је и непосредно инспирисала неимаре сеоских цркава, што потврђују истраживања грађитељства ове епохе (видети цркву Благовештења у Врдилима из 1844, чији је звоник изведен по узору на карановачки, као и поједине цркве Ј. Михаиловића и Н. Ђорђевића – у Рибнику, Варварину, Сланцима и Врчину).²⁶

Будући да се на карановачкој цркви запажају остаци традиције, као и елементи нове оријентације у црквеном грађитељству Србије, није необично што ју је Ф. Каниц сврстао у најуспелије међу онима које су га „подсећале на јужноугарске цркве”.²⁷ Богдан Несторовић је 1973. године карановачки храм такође уврстио у најзначајније примере нашег црквеног грађитељства из прве половине XIX века.²⁸ По структуралној јасноћи, компактности архитектонских маса и репрезентативности ентеријера, карановачка црква неоспорно заузима високо место у нашем сакралном неимарству тог доба, одмах после београдских Саборне и Топчидерске, после Свилајначке и Ваљевске цркве.

Изузев по особеном вертикализму pročелја и висини апсида, карановачки храм се по стилској обради и решењу простора није битније разликовао од осталих већих варошких цркава у Милошевој и уставобранитељској Србији. Настала у периоду израженог прихватања војвођанске каснобарокне и класицистичке концепције, уз очување традиционалних елемената у просторној схеми и декорацији, црква у

²⁶ О тим црквама в.: М. Коларић, *Класицизам...*, II, 31, 451, V, 18, 21, 25; Б. Несторовић, *Архитектура Србије...*, 235; Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју Београда...*, 114–115, 317.

²⁷ Цит. према Б. Несторовићу, (*Архитектура Србије...*, 207) и М. Јовановићу (*Српско црквено...*, 97)

²⁸ Б. Несторовић, *нав. дело*, 208.

Карановцу одражава противречности полетног али стилски хетерогеног и технички скромног црквеног градитељства у слободним српским крајевима. Иако представљају остварења неједнаких уметничких вредности, варошке цркве тога доба, као својствени примери прелазног периода српске новије архитектуре, омогућиле су појаву стилски прочишћених концепата, од класицизма и романтизма до неовизантијске архитектуре и других видова националног стила. Не занемарујући њихове естетске недостатке, делимично се може прихватити строга оцена Ф. Каница да је у архитектури црква владало “велико осиромашење у погледу начина грађења и погледу укуса и познавања архитектонске вештине... Не гледајући на њихову често богату унутрашњост (Саборна црква у Београду, цркве у Шапцу, Ужицу, Ваљеву, Карановцу, Алексинцу), оне све личе на скромне, једноставне, потпуно без стила цркве утарске и банатске”.²⁹ Као србофил и присталица романтичарских уметничких схватања, Каниц се залагао за напуштање западноевропских узора у српском градитељству и за стварање националног стила, инспирисаног средњовековним наслеђем.³⁰

Веће цркве Милошевог доба, а међу њима и карановачка, постале су урбанистички репери скромних и заосталих српских варошица. Оне су одиграле важну улогу у њиховом верском и друштвеном животу.³¹ Изграђене као прве монументалне грађевине са обележјима нове стилске оријентације, ове цркве су претходиле репрезентативним профаним грађевинама конципованим према стандардима савремених европских стилова. Иако скромно декорисана и не нарочито наметљива црква Св. Тројице је након доградње звоника постала маркантна грађевина у административном делу Карановца. Дуго је доминирала у окружењу, практично до подизања Реалке, најрепрезентативније грађевине у Карановцу – Краљеву у прошлом веку. Приликом реконструкције 1955. године на цркви су учињене интервенције које су измениле њен дотадашњи изглед. Задржан је распоред отвора, али су додати нови венци и волуте на прочељу и остварена је богатија псеудокласицистичка обрада торња. Примењени су неоренесансни оквири прозора и додати пиластри, архитрав, фриз и тимпанон, чиме је истакнут класицистичко-барокни

²⁹ Ф. Каниц, *нав. дело*.

³⁰ А. Кадијевић, *Један века тражења националног стила...*, 6.

³¹ Положај и урбанистички значај карановачке цркве упоредити са положајем осталих варошких цркава у Србији, користећи поменуте радове Б. Максимовића и В. Мацуре, као и: Б. Стојков, *Локација црквене грађевине у српским градовима*, у: Традиција и савремено српско црквено градитељство, Београд 1995, 213–235.

стилски карактер грађевине. Храм је тада добио и један романтичарски, национално одређен ликовни симбол – розету у лунету изнад портала.³²

Почетком друге половине XIX века Кнежевина Србија улази у фазу изразитог техничког развоја. Успон привреде и културе био је видан на свим пољима. Буди се просвећеност, јачају трговина и занати, покрећу прва индустријска посторјења. Недостатак домаћих стручњака и даље је супституисан ангажовањем станаца. Турци, чије су се војне посаде налазиле у многим градовима, нису могли да зауставе успон српске културе. Унутрашњим реформама кнеза Михаила и његовом националном политиком, вођеном по угледу на развијене европске земље, побољшан је геополитички и економски положај Србије, што је подстакло процват њене архитектуре и урбанизма. Архитектонски преображај Србије највише се осећао у Београду, који се од заостале полуоријенталне вароши за кратко време трансформисао у европски град са репрезентативном архитектуром. Тај импулс пренет је и у унутрашњост земље. Међу мањим срединама које су најуспешније усвајале промене у архитектури посебно се издвајао Шабац.³³ После одласка Турака 1867. године из шест тврђава Србије, градитељска активност у Србији постала је још интензивнија.

Од посебног значаја за архитектонски развој објеката јавне намене у Србији био је закон о подизању јавних грађевина из 1865. године. Тим законом, изгласаним у Државном савету, регулисане су основне одредбе пројектовања и грађења јавних државних објеката, који су сврстани у посебне групе: окружне, среске и општинске зграде.³⁴ Закон је онемогућавао стихијску изградњу и обезбеђивао појачану контролу државних служби над градитељском праксом. Убрзо су донети нови прописи који су допунски одредили законску регулативу нашег градитељства. Иницијатор ових законских аката био је чешки градитељ у Србији Јан Неволе.³⁵ Као главни инжењер и заступник начелника одељења за грађење, он је Совјету још 1851. године поднео предлог закона за подизање здања за окружна и среска начелства и судове у земљи. Том приликом је предложен и типски план ових објеката, који би претрпео минималне измене уколико би то локални услови захтевали. Према овој регулативи започета је изградња административних објеката широм

³² Б. Несторовић, *Архитектура Србије...*, 214; Исти, *Преглед споменика...*, 147.

³³ Т. Марковић, *нав. дело*.

³⁴ Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда...*, 73–76 (са старијом литературом).

³⁵ Исти, *нав. дело*, 12.

Србије, па и у Карановцу, у чијем Окружном здању су били смештени суд и понтоњерска чета.

Средином прошлог века, у складу са европским градитељским стремљењима, у Србији преовлађује архитектура романтизма. Слаб економски потенцијал државе и скроман избор грађевинског материјала онемогућавали су преузимање најновијих техничких и конструктивних достигнућа у европској архитектури. Иако скромна и упрошћена, остварења романтичарског смера у Србији су поседовала специфичност која је одражавала посебне услове у којима се развијала наша архитектура тога времена. Паралелно са романтизмом, од седамдесетих година прошлог века оживљава и неокласицизам. У то време прихваћена је и еклектичка архитектура, чији су основни елементи ренесанса и барок. Почињу се усвајати и постулати академизма, који је суверено завладао Европом.³⁶ Јачање ових историјских стилова довело је до тога да се њихови елементи мешају у архитектонској обради јавних објеката, што је био случај и са зградама Окружног начелства и Реалке у Карановцу, подигнутим у трећој четвртини XIX века.

Палата Окружног начелства у Карановцу, саграђена 1860. године, по својој архитектури припада прелазном периоду у нашем градитељству од романтизма ка академском еклектицизму.³⁷ Изведена је као слободна једноспратна грађевина, са широко развијеним фронтом и изразито укомпонованим средњим и бочним ризалитима. Уз популарне неоренесансне елементе, зграда поседује и реликте романтизма. На ризалитима изнад венца постављена је ниска атика, док је свечани улаз смештен у средњу зону грађевине. На њеној хармоничној главној фасади доминира хоризонтала, наглашена низовима различито обликованих прозорских отвора. Ритам отвора донекле оживљава канонично, типско решење окружног здања, каква су тих година рађена у управи за грађење. Сведеност израза и извесна неупадљивост прочеља, показују уздржан приступ у компоновању његовог непознатог аутора.

У том периоду је угледни српски градитељ Коста Шрепловић³⁸ радио слична типска решења зграда за окружна начелства. Његово Окружно начелство у Горњем Милановцу из 1865. године,³⁹ саграђено

³⁶ О начелству у Карановцу в.: Б. Несторовић, *Преглед споменика...*, 162; Д. Драшковић, *Рудо Поље – Карановац – Краљево 1476–1915*, Краљево 1997, 21, 22.

³⁷ Д. Ђурић–Замоло, *Градитељи Београда...*, 110–111.

³⁸ Б. Несторовић, *Преглед споменика...*, 162.

³⁹ Исти, *нав. дело*, 166; Д. Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Чачак 1997, 9.

у стилу романтизма, по вредности не превазилази архитектуру карановачког начелства. Формалну и структуралну сличност са карановачким начелством поседује Старо окружно здање у Чачку,⁴⁰ које има нешто богатију стилску обраду. Са репрезентативнијом и скупљом архитектонском обрадом подизана су окружна начелства у Краљевини Србији касније када су се економске прилике знатно поправиле. То се, пре свега, односи на монументална окружна здања у Пожаревцу, Крушевцу, Ужицу, Смедереву и Крагујевцу,⁴¹ изграђена у академском стилу, док је антологијски пример начелства обликованог у српском стилу остварен 1908. године у Врању.⁴²

Стилски сродна Окружном здању у Чачку је и Краљевачка гимназија, саграђена крајем треће четвртине прошлог века.⁴³ Подигнута је према типском пројекту начињеном у Министарству грађевина, на парцели у административном делу града, поред цркве Св. Тројице. Ова угаона једноспретна зграда, пројектована је у стилу закаснелог класицизма са доминантним облицима неоренесансе и појединим реликтима романтизма. Према главном уличном фронту у средњој зони налази се улазна партија, која преко неколико спољних степеника води у ходник, постављен према улици. Учионице су смештене према дворишту и на бочним крајевима зграде. У осовини улаза, преко ходника налази се двокрако степениште, а поред њега узан пролаз за двориште. Решење касније дозиданог бочног крила је другачије: ту се ходник развија према дворишту, а учионице према бочној улици. Овде су и осовински размаци прозора другачији. Основе приземља и првог спрата су готово идентичне. У њима се не запажају посебне дворане за свечаности, али на обе етаже постоје простране просторије које су могле послужити тој намени. Зидана од опеке, зграда има омалтерисане фасаде слично обрађене као оне на Старом окружном здању у Чачку. Осим у водоравној регулацији зона фасаде ових једноспратних волумена, сличност се огледа и у њиховој архитектонској пластици, пиластрима и тимпанонима на средњем и полукружним отворима на бочним ризалитима. С обзиром на велику сличност у концепцији фасада Старог

⁴⁰ Б. Несторовић, *нав. дело*, 162, 165, 166; в. и: Окружно здање 1889–1989, Пожаревац 1989.

⁴¹ М. Војиновић, *Зграда Окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју*, Врањски гласник XXVI–XXVII, Врање 1993/1994, 131–152.

⁴² М. Коларић, *Класицизам...*, V, цртежи и планови гимназије у Краљеву; Б. Несторовић, *Преглед...*, 162; З. Златић, *нав. дело*; Д. Драшковић, *нав. дело*, 22.

⁴³ Б. Несторовић, *Преглед...*, 154.

околног здања у Чачку и карановачког начелства и гимназије, може се претпоставити да је све ове објекте пројектовао исти градитељ, који је, као и већина аутора овог доба, остао анониман.

Средином XIX века школске зграде у Србији су још увек биле мале и тесне, саграђене од непостојаних материјала. У Београду се, осим неколико основних школа, тек 1853. године формира гимназија, а 1865. и Реалка са шест разреда.⁴⁴ По доношењу закона о основним школама 1863. године оснивају се под нешто повољнијим условима народне школе које се граде по селима и варошима. Осим карановачке гимназије, међу школским зградама изграђеним почетком треће четвртине прошлог века, по архитектонској вредности се издвајају оне у Ваљеву (класицизам), Неготину, Шапцу и Свилајнцу (романтизам).⁴⁵ Због недостатка финансијских средстава, ове грађевине су добиле понешто упрошћену стилску обраду, карактеристичну за архитектуру поменутих окружних начелстава тог периода. Репрезентативнију архитектонску обраду објекти овог типа добиће у последњој четвртини прошлог и у првој деценији двадесетог века у Краљевини Србији (видети гимназије у Крагујевцу, Крушевцу, Зајечару, Ужицу, Ћуприји, Аранђеловцу, Нишу, Лесковцу и другим местима, претежно изведеним у стилу академског еклектицизма).⁴⁶

Увидом у сачуване документе о подизању гимназије у Карановцу, које је описала З. Златић,⁴⁷ могу се сагледати напори једне мале варошке средине да за кратко време превазиђе културну учмалост и цивилизацијски заостатак. Перспективу свог развоја грађани Карановца су управо видели у изградњи културно-просветних установа, што је у највећој мери остварено подизањем Реалке. Иако је изведена према типском пројекту, она има посебан значај као једна од првих зграда у Србији, која је и својом репрезентативном архитектуром допринела бржем усвајању европских културних тековина. Гимназија је проглашена за непокретно културно добро од великог значаја и као таква налази се под сталним надзором службе заштите споменика културе.

Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву у XIX веку сликовито одражава напоре државних и локалних установа да град саобрази савременим европским архитектонско-урбанистичким стандардима. Подизањем цркве, Васиног конака, Околног начелства

⁴⁴ Исти, *нав. дело*, 161, 163, 166, 167.

⁴⁵ Исти, *нав. дело*, 162, 163, 164, 166, 167.

⁴⁶ З. Златић, *нав. дело*.

и Реалке, постављене су значајне основе за функционисање вароши Карановац као административно-културног средишта једног дела ибарско-западноморавске области и за његов даљи напредак.

Без амбиције да обухватимо све јавне објекте изграђене у Карановцу – Краљеву током XIX века, у овом раду смо се осврнули на најзначајније примере његовог профаног и сакралног градитељства. Будућа истраживања историје и архитектуре појединих јавних објеката несумњиво ће употпунити њихову историјско-уметничку валоризацију и одредити њихово право место у развоју градске архитектуре у Србији.

ARCHITECTURE OF 19TH-CENTURY PUBLIC BUILDINGS IN KARANOVAC – KRALJEVO

Summary

The historiography of recent architecture in Karanovac – Kraljevo from 1815 to 1915 is sporadic and incomplete. The few supplements primarily mention certain considerable public facilities, the architectural treatment of which reflects the radical “European” turn in the cultural milieu, after the long-term domination of oriental builders morphology. The development of the local Kraljevo architecture, as a segment of Serbian architecture as a whole, is accompanied by analogous urbanist transformation in the 19th century, the chief traits of which are today strongly emphasized in the urban structure of the town. The examples of the architecture of Kraljevo possess style traits of dominant leaders of Serbian architecture of the period, characteristic of this epoch in history, from those built in oriental style to representatives of buildings with characteristic romantic, neoclassicist and eclectic architecture. A particular place belongs to the architecture of public buildings which as a rule comprise the most representative part of the architectural heritage of a certain milieu. Their construction enabled the functioning of institutions that make up the framework of a town's public life and the basis of its modernization. Monumentality and representation of these facilities reflected the authority and power of the state, thus their construction was attended to with particular care. Socio-political and cultural circumstances essentially determined not only the purpose, content and function of these buildings, but their style, for which reason they are a veritable image of their time in almost all spheres of action. The architecture of Kraljevo, with a particular turn to buildings for public purposes, were observed in the framework of development of Serbian architecture of the 19th century as a whole. Architecture of the most representative public buildings in Kraljevo (Church of the Holy Trinity, district administration, primary school, high school and so on) viewed in relations to buildings of similar purposes in other Serbian towns, both in their cultural and historical as well as characteristics in style and type.

ЦРКВА У КАРАНОВЦУ – ЗАДУЖБИНА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОДНОСА ВЛАДАРСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ
И ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ

Ненад МАКУЉЕВИЋ

У Србији су током XIX века путем црквене уметности изражавани уз верске – државни, национални и владарски програми. Тако су захтеви владарске идеологије имали снажног утицаја и на формулисање сакралних ликовних програма.¹ То је јасно било изражено у ктиторској делатности кнеза Милоша Обреновића.

Почетком XIX века, у време владавине Милоша Обреновића, стање православне цркве у Србији било је веома лоше. Дуготрајно турско ропство допринело је тешком стању у свим областима живота а црквени живот је пратио положај народа. У Србији је постојао веома мали број храмова. Њихов изглед и димензије били су скромни – одговарали су материјалном стању народа. Средњовековни манастири били су запустели. Повремени бољи тренуци за српски народ, попут Кочине крајине и Првог српског устанка, доприносили су обнови цркава и манастира.² Тако тешку ситуацију затекао је по Другом српском устанку кнез Милош Обреновић. Он је у оквиру реорганизације живота у земљи посветио велику пажњу црквеном животу и током првог периода своје владавине подигао, украсио и потпомогао изградњу више цркава у Србији.³ Један од најранијих храмова подигнутих његовом заслугом била је црква у Карановцу.

---

¹ О утицају владарске идеологије на српску уметност XIX века: Б. Вуксан, *Јован Исајловић млађи „Кнез Милан Обреновић II на одру“*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 20, Нови Сад 1984, 99–115; М. Timotijević, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića*, Peristil 31–32, Zagreb 1980–89, 305–312; Н. Макуљевић, *Црквено градителство и сликарство у Краљевини Србији*, магистарски рад, Београд 1995, 17–32; Исти, *Прилог проучавању сликаног програма владарских тронов у Србији (1804–1914)*, Саопштења XXVII–XXVIII, Београд 1995–96, 229–235.

² Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 77–83.

Изградња и процес украшавања цркве у Карановцу могу се прецизно пратити на основу сачуваних и објављених података. Као најранија година изградње храма помиње се 1822, забележена у извештају о новоподигнутим црквама у Пожешкој нахији. Из Карановца у мају 1823. Петар Лазаревић извештава Кнеза Милоша „да су цинцари дошли да раде и креч да пале за цркву“.⁴ Сведочанство о издавањима за изградњу овог храма срећемо 1824, када се мајстор Јањи Малом исплатило 7 000 гроша за изградњу карановачке цркве док је 700 гроша издато за камен.⁵ Из исте године сачуван је извештај Васе Поповића који за цркву у Карановцу каже „врло е лепо и тврдо грађена“ као и да је већ набављено гвожђе за четири прозора.⁶ Наредне 1825. године издато је кнезу Васи још 1 700 гроша као додатни – „разни“ трошкови за храм у Карановцу и у Руднику.⁷ Сведочанство и трошкове закључивања сликарских уговора налазимо и у писму из 1827. Јована Обреновића кнезу Васи. Ту се као повољан коментарише закључен уговор са молерима за карановачку цркву од 2 000 гроша.⁸

Најраније сведочанство о изгледу храма у Карановцу срећемо код Јоакима Вујића у његовом *Путешествију кроз Србију*. Он указује да је место цркве изван вароши на источној страни и да је „прекрасно од тврдог камена созидаана“, њен оснивач је Кнез Милош, „који је њу дао сопственим његовим иждивенијем созидати и украсити“.⁹ Ј. Вујић бележи да је црква посвећена Сошествију Св. Духа, а да је током XIX века постала црква Свете Тројице.¹⁰

Разлози одлуке кнеза Милоша да подигне цркву у Карановцу морају се тражити у значају тог места за српског владара. Почетком XIX века ово насеље било је значајно, између осталог, због догађаја

³ О ктиторској делатности кнеза Милоша Обреновића: Р. Марковић, *Задужбине кнеза Милоша*, Просветни преглед LVIII, 3–5, Београд 1942, 121–130; Д. Страњаковић, *Кнез Милош према вери и цркви*, Гласник Српске православне цркве 10, Београд 1960, 262–266; Д. Кашић, *Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира*, Гласник Српске православне цркве 10, Београд 1960, 267–270; Б. Вујовић, *нав. дело*, 108–115.

⁴ Д. Вуковић, *Књажевска канцеларија, Нахија пожешка (1815–1839)*, Београд 1953, 121.

⁵ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, III, Београд 1899, 95.

⁶ Д. Вуковић, *нав. дело*, 139, 141.

⁷ М. Петровић, *нав. дело*, 35.

⁸ Б. Перунички, *Једно столеће Краљева*, 1815–1915, Краљево 1966.

⁹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд 1901, 179–180.

¹⁰ У питању је исти празник.

који су се у њему збили током српских устанака. Један од њих везан је и за кнеза Милоша. Током опсаде устаника, Турци у шанцу покрај Карановца су захтевали да се предају кнезу лично. Он је дошао из Пожаревца и постројио војску са свим знамењима и тако сјајно изашао пред Турке, прихватио њихову предају и отпратио их до Новог Пазара.¹¹ Управо у жељи да се трајно обележи тај догађај треба да се тражи разлог кнежевог ктиторисања цркве у Карановцу. На то индиректно указује и Јоаким Вујић. Он у уводу *Путешествија* обавештава читаоце да ће у овом делу да упознају многе храмове подигнуте у Србији.¹² Обилазећи Србију, Вујић непогрешиво следи и описује све Милошеве задужбине, што му је, изгледа, и био један од главних циљева. У одређеним деловима чак и публикује Милошева упутства за кретање. Када говори о карановачкој цркви, Вујић истиче место шанца из Другог српског устанка и указује на његову непосредну близину, као и да се ту налази и крушка под којом је Милош са Турцима потписао примирје.¹³ Тиме је Вујић јасно указао на повезаност кнеза Милоша, боја на Карановцу и цркве.

Чињеница да се у Карановцу током Другог српског устанка истакао кнез Милош, што су редовно наглашавали његови први биографи Вук Караџић и Михаило Обреновић, као и он сам у својим сећањима,¹⁴ затим Вујићев опис овог места, као и легенда сачувана у летопису цркве¹⁵ јасно указују да је кнез цркву у Карановцу подигао у спомен догађаја из Другог српског устанка.

Жеља и циљ да се подизањем цркве обележи догађај везан за владара и истакне његова личност условили су приликом изградње храма у Карановцу буду испуњени они елементи помоћу којих је кнез Милош изражавао споствени владарски програм и идеологију: успостављање меморије на бој, реорганизацију црквеног живота, истицање себе као добротвора, величанственост ктиторског подухвата и угледање на средњовековне владаре.

¹¹ *Жизнь и подвиги князя Милоша Обреновича, верховного вожда и предводителя народа сербского*, Санктпетербургъ 1825, 74; М. Гавриловић, Милош Обреновић I, Београд 1901, 176; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Споменик СКА XXI, Београд 1893, 9.

¹² Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 12.

¹³ Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 181.

¹⁴ *Жизнь и подвиги князя Милоша Обреновича*, 74; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 9; М. Обреновић, *Милош Обреновић или поглед на историју Србије од 1813–1839. године*, Београд 1891, 49.

¹⁵ Легенда записана у летопису карановачке цркве говори о кнежевом сну непосредно пред бој на месту садашње цркве. На легенду ми је указала колегиница Марија Богдановић, на чему јој захваљујем.

Подизањем цркве у Карановцу близу места битке из Другог српског устанка Милош је установио трајну успомену, меморију, на тај догађај. Пракса подизања задужбина на местима везаним за личност ктитиора веома је стара и присутна у европској цивилизацији још од најранијих времена. Током XIX века ова пракса је била потпуно утврђена и обележавала је све имућне слојеве – владаре, аристократију, клер и грађанство. Њена основна функција била је успостављање трајног сећања на одређене личности, догађаје и „историјске“ топографске локације. Свест о функцији храма као меморије кнез Милош могао је да наследи и из традиције и из савремене европске праксе. У спомен на одређене личности и догађаје постављала су се гробна обележја, одређени белези и подизале су се цркве. Кнез Милош је подигао цркву у спомен свом оцу у Добрињи.¹⁶

У процесу успостављања меморије једно од најбитнијих правила било је утврђивање места, locus-a, које је посматраче подсећало на одређен догађај.¹⁷ То је, најчешће, био простор на коме се догађај и одвио. Највероватније да је приликом подизања храма у Карановцу то утицало да се он измести ван вароши. Вујићев опис сведочи о рецепцији овог принципа на карановачкој цркви, где је истоветна топографска локација повезивала историјски догађај и меморијално обележје: „Недалеко од ове исте цркве идући к истоку памјати достојно је видети и један знаменити шанац.“ Овај начин размишљања, који је „топографски“ спајао догађај и спомен-цркву, функционисао је и код обичних верника, па је његово сведочанство и до данас сачувано у легенди, записаној у летопису, о њеном настанку.

Други битан елемент у изградњи меморије био је утврђивање облика, који се постављао на одређено место. У XIX веку форме меморијалне уметности биле су проширене класичним елементима, пирамидама и стубовима. Иако су ови елементи били познати и коришћени у Србији,¹⁸ стари средњовековни манастири, њихове цркве и рушевине имали су и меморијални карактер. Они су били сведочанство старе славе и јасно су били везани за делатност владара. Подизање цркава у знак захвалности или успомене било је засновано на хришћанском поимању света у коме се на првом месту истицала захвалност Богу. У

---

¹⁶ J. Вујић, *нав. дело*, I, 163.

¹⁷ О античким изворима уметности меморије који су ову вештину и касније одредили в.: F. A. Yates, *The Art of Memory*, 1978, 17–41.

¹⁸ M. Timotijević, *нав. дело*, 305–312.

народној традицији то је било потпуно утврђено, па је и сам кнез, личност која је то поштовала.¹⁹ То је утицало да он приликом успостављања меморије на одређеним местима подигне храм као владарску задужбину која је говорила о ктиторовој захвалности Богу због исхода догађаја одржаног на том месту.

Успостављање меморије на месту везаном за Милошеве ратне победе уклапало се и у опште тенденције његове владарске идеологије. Захваљујући његовом политичко-правном положају он је све до стицања државности Србије, 1830, наглашавао своју личност у ликовним програмима. Тако је на владарским троновима, који су јасно визуелно изражавали његову владарску идеологију, постављао сопственог заштитника светог Николу.²⁰ У склопу те делатности може се посматрати одлука да се подигне храм у Карановцу.

По доласку на власт кнез Милош је започео реорганизацију црквеног живота у Србији, чији је саставни део било и подизање цркве у Карановцу. Значај верске реформе лежао је у томе што је православна вера представљала средиште народног живота, а Српска православна црква институцију која је опстала од времена независности. Угрожености црквеног живота доприносили су, уз Турке, и стране владике које су биле постављане од укидања Пећке патријаршије. Зато Кнез Милош започиње реорганизацију верског живота у којој, уз борбу за националну јерархију, значајно место има обнова и изградња православних храмова.

Значај православног храма лежао је у чињеници да је он био једно од најважнијих места на коме се окупљао српски народ. Ту су се током богослужења, путем проповеди, веницима преносиле све битне поруке везане за живот народа и оне које су се односиле на актуелне политичке теме. Вишеслојност црквеног живота условила је да је црква постала прва образована институција у земљи, покрај које су се подизале и школе. О томе сведочи и Ђорђе Магарашевић: „Како ће то лепо и корисно бити када се у сваком повсјем селу црква и школа сазида, а обоје с достојним људима снабде, који ће своју дужност точно и савесно на славу божију и на корист народну отправљати и свршавати“.²¹

¹⁹ О верском животу кнеза Милоша Обреновића: М. Гавриловић, *нав. дело*, II, 702.

²⁰ Н. Макуљевић, *Прилог проучавању сликаног програма владарских трнова у Србији*, 229–235.

²¹ Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1827*, Београд 1983, 283.

Први помени кнежевог интересовања за обнову храмова и њихово стање потичу из 1816. године. У државним протоколима отварају се рубрике посвећене обнови и подизању цркава.²² Кнез Милош води политичку борбу да добије право да Срби могу слободно да подижу православне храмове. У оквиру тог процеса настаје и део његове ктиторске делатности. Он помаже изградњу и украшавање многих цркава.²³ У одређеним местима, попут Карановца, кнез подиже цркву уз коју је и школа, што јасно говори да он ту ствара нови административни центар неопходан за функционисање државе.

Подизање цркве представљало је и чин добротинства, који је био веома битан елемент у показивању сјаја и моћи појединца. Код Срба свест о овој људској делатности била је наглашена у време просветитељства. Доситеј Обрадовић износи да је добротинство, као делатност од опште користи, „основаније сваке чести почитанија, славе и достојинства. Она је из почетка поставила општега човека на царство, и дала му власт над нацијама, и дотле је човек те власти достојан, док с њом влада и управља“.²⁴

У Милошевом схватању владарског положаја добротинство је имало велику функцију. До ове идеје кнез Милош је могао да дође захваљујући утицају људи из своје околине, Срба из Аустрије којима је добро била позната политика аустријских просвећених владара, поготово Јосифа II.²⁵ Кнез Милош је себе стално истицао не само као ослободиоца већ и као добротинитеља Србије. То је било изражено и у ликовним програмима. У трему његовог конака у Крагујевцу, испред канцеларије, била је изложена слика алегорије добротинства, копија бечког Белведера.²⁶ Тиме је Милош у службеним просторијама јасно исказивао своје поимање сопственог рада у земљи.

У оквиру добротинитељских дела кнез Милош се исказивао даровањем, обновом и изградњом сакралних објеката. Уз обнову старих

²² М. Петровић, *нав. дело*, III, 96; Б. Вујовић, *нав. дело*, 108.

²³ Р. Марковић, *нав. дело*, 121–130; Д. Страњакловић, *нав. дело*, 262–266; Д. Кашић, *нав. дело*, 267–270; Б. Вујовић, *нав. дело*, 108–115.

²⁴ Собрание разныхъ нравоучительныхъ вещей, въ пользу и увеселение Доситеемъ Обрадовичемъ, в Вѣнне 1793, у: *Дела Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 325.

²⁵ О повољној рецепцији делатности Јосифа II код Срба: М. Тимотијевић, *Уметност и политика: Портрет Јосифа II на иконостасу Теодора Илића Чешљара у Мокрину*, Зборник Филозофског факултета XVIII, Београд 1994, 287–313.

²⁶ О. Д. плем. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900, 152.

манастира, он води посебно рачуна о парохијским храмовима. У својим сећањима кнез Милош управо истиче сопствене заслуге за обнављање црква у земљи: „Затим по свим паланкама и варошицама дадем направити цркве и школе, што пре Турци нису допуштали да се прави: манастире пак, порушене и попаљене оправим, за тим и звона купим из цесарије, и дам на цркве дигнути, и на попове заповедим у Београду, Смедереву, Шапцу и Крагујевцу да се звони – што дотле ни под који начин није смело бити од Турака.“²⁷

Док су владарске задужбине у средњем веку имале првенствено есхатолошки контекст²⁸ и биле углавном смештене у манастирима, владари од времена просветитељства одређују се за ктиторисање општекорисних грађевина, па посебан значај и улогу придају парохијским храмовима.²⁹ Тако су управо подизање црква у Србији и обнова средњовековних манастира за српски народ представљали општекористан подухват. Зато се делатност кнеза Милоша на подизању црква у Србији уклапала у основна начела понашања и самоистичања европских владара XIX века, у којима је функција добротинства имала наглашено место.

Репрезентативност цркве у Карановцу, коју Јоаким Вујић обележава изразом „прекрасно“, још један је од елемената који су истицали ктитора. То је било потпуно у складу са политиком величајности, заснованом на естетско–филозофском појму величанствено (*magnificentia*). Овај појам још од антике означава предмете и дела који су ретки, вредни, богати и неуобичајени.³⁰ Ктиторисањем уметничких дела која улазе у ову категорију јасно је истицана личност ктитора, па је и сам појам као такав везан за владарске подухвате. Од ренесансе, са децентрализацијом моћи, подизање величанствених здања улази у оквире делатности аристократије. Политика величајности у бароку карактерише и црквене програме,³¹ док се од просветитељства као мерило укуса у образовању

²⁷ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 19.

²⁸ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 165–174.

²⁹ О црквеним реформама Јосифа II и значају парохијског свештенства: Е. Winter, *Josephinismus*, Berlin 1962, 22–203.

³⁰ О политици величајности и појму „*magnificentia*“: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVII веку*, Прилог изучавању ефемерног спектакла, Манастир Шишатовца, Београд 1989, 342–366; А. Gemp, *Santa Rosalia in Palestine, Die Grablege der Barberini und das aestetische Konzept der „magnificentia“*, Roemisches Jahrbuch der Bibliotheca hertziana 29, Tuebingen 1994, 345–350.

³¹ М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, 342–366; Исти, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 44–46.

грађанства истиче способност за „чувство осетити и познати оно што е лепо, прекрасно, превисоко.“³² Ово је, свакако, усмерило и грађански слој да предузима „величанствене“ подухвате. Конкретни материјални облици величанствених дела и њихов идејни контекст променљиви су у зависности од времена и места њиховог настанка.³³

Подизање архитектонских здања једно је од најјаснијих начина изражавања политике величајности владара. Ова пракса заснована на сазнањима из античких текстова посебно је била наглашена од ренесансе.³⁴ Касније је она била опште прихваћена. Подизање храмова на јавним местима и њихово богато украшавање представљали су саставни део исказивања моћи и угледа појединца. У Србији су цркве задужбине подизали у периоду под Турцима многобројни локални кнезови. Током Првог српског устанка устаничке вође а и сам Карађорђе, подигли су и обновили многе храмове.³⁵ Изградња репрезентативних цркава била је једна од значајних активности кнеза Милоша у спровођењу владарских пропагандних програма. Карановачка црква била је једна од веома репрезентативних грађевина у Србији свога доба, на шта јасно указује и материјал од кога је грађена. Зидање каменом представљало је један од најскупоценијих видова грађења у Србији непосредно по ослобођењу од Турака. Већина храмова насталих у то доба била је зидана од дрвета – брвнаре – или, пак, од земље.³⁶ Камен је био скуп материјал и одликовао је задужбине кнеза Милоша и истакнутих личности земље. Његова набавка изискивала је велике напоре, о чему сведоче покрети неколико села да се овај материјал допреми до Карановца. За обраду били су ангажовани најбољи мајстори, у које је спадао и Јања Мали – Јанко Михаиловић. Он се спомиње у књигама расхода државне канцеларије тих година као најчешћи градитељ кнежевих задужбина. Сам или са мајстором Николом, он је зидао храмове у Рибнику, Варварину, манастир Рукомију, поправио манастир Рачу,

³² С. Живкович, *Благодетелна муза, или чувствованія и мысли къ образованію сердца къ украшенію душе*, У Бечу 1815, 46.

³³ Промену форме величајности из средњовековних у ренесансне владарске ефемерне спектакле: R. Strong, *Art and Power*, Woodbridge 1984, 3–19.

³⁴ A. D. Fraser Jenkins, *Cosimo de Medici Patronage of Architecture and Theory of Magnificence*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXXIII, London 1970, 162–170.

³⁵ Б. Вујовић, *нав. дело*, 92–94.

³⁶ О црквеној архитектури у Србији с почетка XIX века: Б. Вујовић, *нав. дело*, 75–83, 101–126.

градио цркву у Свилајнцу, поправио манастир Раковицу и подигао најрепрезентативнију цркву тога доба – капелу двора у Топчидеру.³⁷

Јоаким Вујић бележи да је кнез Милош дао да се украси унутрашњост цркве у Карановцу. На основу износа који се помиње да је дат молерима, он је сигурно платио израду читавог иконостаса. Према сачуваним иконостасима тога доба попут онога из Крагујевца који је извео Алексије Лазовић, то је значило да су сигурно биле израђене престоне иконе, царске двери и велики крст над иконостасом.³⁸ Кнез је цркви поклатио и једно јеванђеље на великом колу, које је до данас сачувано. Оно је издато у Москви у време цара Александра Павловича 1804. године. Функција овог јеванђеља била је да подигне велелепност богослужбеног ритуала.³⁹ Током литургије из њега се читало и оно се износило при Великом входу, када су у молитви помињана имена владара, ктитора и приложника храма.⁴⁰ Томе одговара и посвета кнеза Милоша за „вечно воспоминание“.⁴¹ Унутрашње декорисање храма у Карановцу припадало је Милошевој активности на обнови и подизању црквеног устројства и богослужења на виши степен.

На значај и углед храма у Карановцу указује и то што су се 1831, по добијању Хатишетифа из 1830, у првој групи наручених звона за цркве у Србији налазила и она за цркву у Карановцу. Звона су била од 12 центи и коштала су 4 200 гроша. По својој цени спадала су међу најскупља наручена звона. Скупља су била само она за београдску Саборну цркву.⁴² Тиме је репрезентативност карановачке цркве била још додатно изражена.

Подизањем цркве од камена, богато украшене иконама и великим јеванђељем које се током литургије износило, била је јасно испољена репрезентативност грађевине. У очима верника који су памтили турско ропство то је морало бити једно од јасних сведочанстава новог доба и славе господара Милоша.

³⁷ М. Петровић, *нав. дело*, III, 127, 170, 213, 553, 599.

³⁸ Најранији опис иконостаса у Крагујевцу доноси Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 171.

³⁹ О функцији јеванђеља: Л. Мирковић, *Православна литургија*, I, Београд 1982, 137.

⁴⁰ О великом входу: R. Taft, *The Great Entrance*, Roma 1975.

⁴¹ Запис у јеванђељу које је кнез Милош поклатио цркви у Карановцу:

Его Сіятелство Сербіе Княз и Государ Милош Обреновичъ Сіе Святое Евангеліе уступи на дар цркви Карановачкои, еѣ же и ктитор б ѣст; при державнейшему царю отоманскому Махмуду второму и покровтелствующему Сербію Николаю Первому Императору Всероссійскому за вечно воспоминаніе лета Господня 1826 месеца Декабра 22.

⁴² М. Петровић, *нав. дело*, III, 566.

Узори које је кнез Милош имао приликом одлучивања да путем подизања цркава искаже своју моћ могу се тражити у пракси свих хришћанских владара XIX века, као и у делатности његових претходника у Србији. Уз све ове познате примере, на Милоша је снажно утицало и живо предање о делатности старих српских владара.⁴³ То је било потпуно у складу са општим тенденцијама с почетка XIX века, када је угледање на средњи век представљало једно од општих места у европској култури.⁴⁴ То је прихватио и кнез Милош. Он је држао графичке представе српских владара у канцеларији свога двора у Крагујевцу⁴⁵ и облачио се у стародревну ношњу.⁴⁶

Код Срба је у периоду под турским ропством негована свест о ктиторској делатности средњовековних владара. Тада је то био један од битних елемената верско-политичког програма цркве. Од почетка XIX века први писци средњовековне историје, пратећи житијне текстове, описивали су и задужбине владара.⁴⁷ Током Првог српског устанка то је било наглашено и у делатности устаничких вођа. У свести народа чувало се сећање на ранија времена и на славне владаре – ктиторе многих храмова и манастира. Усмена традиција неговала је сећање на бојеве старих краљева, као и на њихову великодушност у даривању манастира и цркава.⁴⁸ То је, такође, било присутно и у делатности многих манастира подигнутих заслугом средњовековних владара. Монаси су у вековима под турским ропством пролазили народом и просили милостињу за најзначајније српске манастире, попут Дечана или Студенице. У сачуваним архивским молбама за допуштење писаније увек се назначавало да су они из манастира које су основали стари српски владари. Зато је у свести људи из XIX века било означено подизање храмова као једна од карактеристика деловања владара, коју су у вековима под турским ропством вршили богати трговци и локални кнезови. Кнезу Милошу је

⁴³ В. Винавер, *Историјска традиција у Првом српском устанку*, Историјски гласник 1–2, Београд 1954, 103–118.

⁴⁴ G. Kozielek, *Ideologische Aspekte der Mittelalter-Rezeption zu Beginn des 19 Jahrhunderts*, in: *Mittelalter-Rezeption*, Hrsg. P. Wapnenjski, germanistische Symposium VI, Stuttgart 1986, 119–132.

⁴⁵ О. Д. плем. Пирх, *нав. дело*, 151.

⁴⁶ А. Јовановић бележи да је Кнез Милош у свечаним приликама облачио одело за које је говорио „да су у старо доба Срби носили“. (Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, Годишњак Музеја града Београда III, Београд 1956, 412.

⁴⁷ *Краткое введеніе в історію происхожденія славено-сербскаго народа*, Павлом Юлинцем въ Вѣне 1756, 69.

⁴⁸ V. Vinaver, *нав. дело*, 103–118.

то сигурно било познато па је он, почевши од првих дана своје власти па све до њеног окончања, ктиторисао многе цркве и манастире.

На средњовековне узор Кнеза Милоша приликом одлуке о подизању цркава у Србији указује и Јоаким Вујић. Он у уводном делу *Путешествија* говори како су стари српски владари подизали храмове које су Турци разорили и које су христољубиви народ и, особито, кнез Милош обновили.⁴⁹ У закључном делу он ту везу још експлицитније износи када после навођења имена старих српских владара и Милошевог залагања у подизању храмова говори да се „ова ревност, усредије и љубов к Богу и народу осведочавају и до сада“ кнезом Милошем Обренићем, „садашњим верховним књазем и вождом народа серпског, који је сопственим својим иждивенијем 13 нови цркава, а от свирепи и бесни Турака 4 попаљена и порушена манастира нова из основанија дао въздрузити и к совершенству привести.“⁵⁰

Средином треће деценије XIX века, ктиторством кнеза Милоша Обреновића подигнута је и украшена црква у Карановцу. Изградња овог храма представља део велике кнежеве активности посвећене обнављању православних богомоља у ослобођеној Србији, а која је била у служби истицања владарског програма и идеологије. Зато је у склопу изградње карановачког храма дошло до реализовања оних елемената који су у служби ових захтева. Подизањем новог храма била је успостављена меморија на догађај из Другог српског устанка и допринето је организацији црквеног живота у Србији, а кнез се исказао као велики добротвор. Репрезентативним изгледом карановачке цркве одликовала се личност ктитора, који је подизањем храма симболично изједначио себе са српским средњовековним владарима. Тако је Кнез Милош почетком XIX века изградњом храма у Карановцу реализовао сложене захтеве презентовања владарског програма и идеологије. Тиме је црквена уметност била постављена у средиште живота Србије тог доба па су се управо кроз њен развој огледали не само теолошки већ и династички и државни захтеви.

⁴⁹ Ј. Вујић, *нав. дело*, I, 12.

⁵⁰ Ј. Вујић, *нав. дело*, II, 172.

CHURCH IN KARANOVAC — ENDOWMENT
OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ

Supplement to the study of relations of the ruling ideology and ecclesiastical art
S u m m a r y

In the middle of the third decade of the 19th century, a church was erected and decorated in Karanovac, under the patronage of Prince Miloš Obrenović. The construction of this church represents part of the Prince's grand activity, dedicated to the restoration of Orthodox churches in liberated Serbia, which was in the service of promoting the ruler's program and ideology. Which is why, during the construction of the church in Karanovac, elements that were in the service of these demands being realized. By erecting this church the memory to an event from the Second Serbian Insurrection was being laid, as well as reorganization of church life in Serbia, which showed the prince as a great benefactor. The personality of the patron was demonstrated through the representative appearance of the church, and the construction of the church established ties with the medieval Serbian rulers. In this way, the construction of the church filled the complex demands in presenting the ruling ideology in the Serbia of Prince Miloš Obrenović, early in the 19th century. Ecclesiastical art was thus so clearly established in the focus of life, it is precisely through its development that not only theological but also dynastic and national demands were reflected through its development.

ХРАМ СИЛАСКА СВ. ДУХА У КРАЉЕВУ (АРХИТЕКТУРА И ИКОНОСТАС)

Марија БОГДАНОВИЋ
Сузана НОВЧИЋ

О храму Силаска светог Духа у Краљеву није се до сада свеобухватније писало. Основни подаци о цркви и њеној уметничкој опреми помињани су једино у написима и студијама који су се бавили другим темама. Стога ће овај рад бити покушај да се један споменик црквене уметности XIX века целовито сагледа и представи.

Краљевачка црква настаје у времену велике грађевинске делатности, чији је носилац и организатор кнез Милош Обреновић. Изузетан уметнички полет настаје захваљујући једном чврстом систему грађења, али и повољним условима који су се стекли, тј. повећаној слободи зидања и обнављања црквених споменика. Већ после 1815. године није било већег мешања Турака у културни живот српског народа. А нов и изузетан уметнички полет настаје у другој деценији XIX века. Кнез Милош подстиче сваку локалну иницијативу за обнову и градњу цркава, добро знајући да оне нису само религиозни објекти, већ и чувари националне традиције и центри политичких и друштвених збивања. Од 1816. године у Милошевим благајничким књигама била је отворена нарочита партија за „оправљање цркава“. Његова потреба да гради и обнавља цркве и манастире и да лично надзире све грађевинске подухвате имала је политички мотив, пре свега потврђивала је његов владалачки легалитет.

Сачувана документа и писма Кнежевске канцеларије, као врховног надлештва за владе кнеза Милоша, пружају нам велику помоћ у разрешавању дилеме око настајања и градње цркве у Карановцу. Области Пожешке и Рудничке нахије, у чији су састав улазили и ови крајеви, у Милошево доба имале су стратегијски значај. Василије – Васа Поповић, обор-кнез Пожешке нахије, један је од најоданијих сарадника кнеза Милоша.

Кнез Милош Обреновић био је главни покретач изградње ове цркве, њен ктитор и приложник. Иза тога је, свакако, стајала јасна Милошева политика и догађај из Другог српског устанка. У *Летопису цркве* се каже да је кнез Милош у горњем делу вароши званом „Стара чаршија“, на месту где је данашња порта примио Турке који су се предали и положили оружје. И Јоаким Вујић у свом *Путешествију* помиње тај догађај у Карановцу и писмо Адем-паши у коме му пише да он није устао против цара и Турскога царства, већ против зулумћара и плъчкаша.¹

У *Летопису*, даље, стоји да је кнез Милош на месту где је ноћио, уснио да има црква у којој се молио Богу да му помогне да победи Турке. Тако је он око 1824. године подигао цркву коју је посветио Силаску светог Духа.

Новоподигнутој цркви приложио је престоне иконе и једно велико јеванђеље (сл. 1), које се и данас чува у цркви. У њему Милош помиње своје ктиторство:

„Его сијатељство књаз и государ Милош Обреновић, сије свјатоје евангелије уступи на дар цркви карановачкој јер же и ктитор бист. Лета господња 1826. месеца декембра“.

О Милошевом ктиторству и години изградње цркве говори нам и напис на њеној спољној северној страни, који је новијег датума и извор из *Летописа*.

Црква Силаска светог Духа прва је грађевина у Карановцу сазирана од тврдог материјала, и то на месту које је повезивало простор између Старе чаршије и Пљакиног шанца, на коме ће се касније развити централни део насеља. У *Летопису цркве* стоји да је на истом месту постојала црква брвнара, која је 1824. године премештена у порту, да се у њој служи.

Познато је да је ова врста градитељства условљена традицијом, оскудним материјалним средствима и несигурним временима своју експанзију доживела у првим деценијама XIX века.² Али сем *Летописа* и народног предања, не постоје убедљиви докази за постојање цркве брвнаре на месту данашњег храма.

За подизање храма Силаска светог Духа кнез Милош Обреновић је приложио 7 700 гроша. О самом почетку њене градње кнез Васа Поповић је известио кнеза Милоша 13. јула 1823. године: „Непропуштам

¹ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд 1987, 279.

² Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Београд 1986, 102.

јавити да смо од вас овде здраво дошли и саставши се са кнезовима и кметовима имали смо шест свештеника с којима смо по милости божијој и заповести вашој за карановачку цркву у сриеду темељ поставили и на основанију молитву чинили и у вашем здрављу за крбан онове поклали“.³

Из сачуваних писама Пожешке нахије, сазнајемо о многим појединостима на почетку радова: о пријему гвожђа за цркву и проблемима са мајсторима због ситног камена.⁴ Камен „за свезе дуварова и ступова“ био је пронађен у селу Сирчи. Међутим, мајстори су одустали од сирчанског камена и тражили су камен са гробља у Вољавчи, тако да је Васа Поповић због малог броја кола у местима одређеним за превоз – Река, Мрсаћ, Адрани, Грдица, Рибница, Карановац и Сирча тражио од кнеза Милоша да заповеди оном крају села у Рудничкој нахији „како би по једампут с колима помоћ учинили“. Из истих извора сазнајемо о великој помоћи карановачког свештеника Георгија Николића, који је на градилишту водио све евиденције и рачуне у вези са мерењем креча и јапије: „одержавам рачуне штогод нашој новој цркви потребуе, тоест какоти креч када се мери и јапију и камен и песак кои вуку...“.⁵

Главни мајстор и организатор послова при грађењу цркве био је Јања Михайловић, један од најзначајнијих градитеља оног времена. Јања Михайловић је сарађивао и радио са Николом Ђорђевићем; за време прве владе кнеза Милоша они су најтраженији неимари.⁶

Из једног документа датованог у 1835. годину види се да је Јања у то време имао зидарску тајфу од тридесет људи, од тога осамнаест мајстора, шест калфи и шест чирака. Јања и Никола радили су заједно преузимајући по неколико послова у исто време, тако да је тешко одредити њихове личне заслуге. Пореклом из Македоније, вероватно из околине Охрида, јављају се први пут 1822. године. Осим за цркву у Карановцу, кнез Милош Обреновић их ангажује за много вредних и значајних цркава и манастира, као што су: црква у Рибнику, обновљање манастира Рукомије, цркве и нових конака у Рачи. Године 1829. преузимају изградњу Конака кнегиње Љубице, а 1831. године Јања почиње изградњу кнежевог Конака у Топчидеру. Највећи грађевинарски

³ Данило Вуловић, *Нахија пожешка 1815–1839*, Београд 1953, 55.

⁴ Исто, 121, 126, 129.

⁵ Исто, 134.

⁶ Миодраг Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839*, Зборник Музеја Првог српског устанка I, Београд 1959, 25.

подухват Јање и Николе је из 1832. године, када предузимају зидање топчидерске цркве.

Иако се не зна поуздано првобитни изглед храма Силаска светог Духа, сасвим је извесно да честе интервенције нису измениле архитектонски пројекат. У основи то је једнобродна подужна грађевина са полукружном апсидом у источном делу и две мање бочне певнице полукружног облика (сл.2).⁷ Захваљујући овоме источни део цркве има у основи облик тролиста (триконхоса), карактеристичног за моравску школу (сл.3). Наос је подељен у три травеја, рашчлањен снажно истуреним пиластрима на које се ослањају ојачани лукови полуобличастог свода. Пиластри и потрбушни лукови веома наглашавају конструктивну структуру храма и деле ентеријер на сегменте који нису диктирани литургијском наменом простора. Најбољи пример су западни пиластри предолтарског простора, који у великој мери затварају певничке просторе, отежавајући тиме комуникацију верника са појцима и чтецима. У западном делу цркве налази се припрата са галеријом и двоспратним звоником. Припрата је архитектонски формулисана као остали травеји наоса и директно са њима повезана. Др Мирослав Тимотијевић сматра да је умесно овај део храма звати припратом, иако он у парохијским црквама тог времена има сасвим другачију улогу од оне коју је имао у манастирским црквама средњег века.⁸ Други део проблема је галерија, односно време њеног настанка. Упоређивањем дрворезбарије иконостаса насталог у другој половини XIX века и дрвене галерије, тј. хора, постаје јасно да се настанак хора везује за настанак иконостаса. Дакле у почетку је наос био јединствен, без простора намењеног за извођење вишегласног црквеног појања.

Првобитна црква била је замишљена без звоника, као што су у то време и биле грађене цркве. Крајем двадесетих година, а нарочито после добијања хатишерифа 1830. године, под видљивим утицајем српске црквене архитектуре из Подунавља, на западним прочељима појединих цркава јављају се зидани звоници. У *Летопису* цркве стоји да је 1839. године дозидан торањ. Међутим, судећи по податку из 1844. године, када је Општина вароши затражила кредит од 400 дуката цесарских „како би цркву своју зиданом звонаром украсити могла и нужне

⁷ Захваљујемо фотографу Марку Петровићу на уложеном труду при снимању храма.

⁸ Др Мирослав Тимотијевић је својим примедбама и саветима у великој мери допринео да се сагледају и реше проблеми градње храма и његових каснијих обнова, као и касније насталог иконостаса.

преправке на истој учинити“, чини нам се јасним време настанка звоника.⁹ Дакле, 1844. године дограђен је звоник (сл.4) и извршена је већа оправка цркве. Несторовић у *Прегледу споменика архитектуре* наводи да је он урађен по пројекту Јање Михаиловића, што остаје још увек претпоставка, јер његов рад можемо пратити само до средине четрдесетих година.¹⁰

Честе интервенције и обнове измениле су делимично архитектонске вредности цркве. Из докумената у Начелству чачанском сазнајемо да су већ 1846. године слати предрачуни Министарству просвете и црквених дела за оправку цркве (торња и крова срушеног у олуји). Године 1894, за владавине краља Александра, такође је извршена велика оправка цркве, чији су радови коштали 8 000 динара. Последњи велики и значајни радови на цркви обављени су у периоду од 1945. до 1952. године.

У спољној обради фасадних површина (сл. 4), узорци су средњовековни споменици, а има и елемената барокне и класицистичке архитектуре. Спољашњи изглед цркве одговара једноставној и прегледној унутрашњости. Елементи преузети из традиције су фризи, аркада испод кровног венца и хоризонтални профилисани венци. Ритмички постављени прозори обрађени су у класицистичком маниру, и плод су једне од каснијих интервенција (сл.5). Високи звоник цркве, са карактеристичном капом звоника, розетом, грбом, фризом слепих аркадица и барокним волутама, логично завршава спољни изглед цркве са запада.

Дакле, еклектицизам, овде постигнут је врло успешан и резултат је класицистичке адаптације из четрдесетих година XIX века. Иако је избор елемената широк, од средњовековних до класицистичких, једноставност и ред нису нарушени. Склад сажимања култура, времена и традиције успешно је изведен. Средњовековна традиција моравске Србије је остварена у елементима какве су розете, следе аркаде, полукружни луци, сама основа триконхоса, док је класицистичка адаптација, у обиљу класичних елемената од забата до капитела и пиластара, остварила репрезентативност карактеристичну за српску црквену архитектуру средине XIX века.

Неколико година после градње цркве, око 1827, наручен је први иконостас. По писму Јована Обреновића кнезу Васи Поповићу,

⁹ Бранко Перуничих, *Једно столеће Краљева*, Краљево 1966, 150.

¹⁰ Бранко Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Саопштења X, Београд 1974, 95.

оборкнезу Пожешке нахије, сазнајемо да је погодба „цркве карановачке с молерима учињена“.¹¹ Првобитни иконостас је, по неким подацима, имао четири престоне иконе: Исус Христос, Богородица, Свети Јован Крститељ и Свети Никола, а пренесен је у цркву Пророка Илије у селу Сирча поред Краљева, непосредно пре израде новог „темпла“, одакле му се губи траг.¹² Не зна се тачно колико је црква могла бити без иконостаса, иако тај период због литургијских потреба није смео бити дуг. Поставља се и питање да ли је дотрајалост иконостаса или промена укуса наручилаца довела до израде новог иконостаса. У сваком случају, у једном тренутку дошло је до његове нарудбине и црквена општина била је спремна да плати избор уметника који ће створити репрезентативну сликану целину краљевачког храма.

Иконостас храма Силаска светог Духа у Краљеву је из друге половине XIX века, што је уједно и најшири оквир за његово датовање. Ауторство иконостаса је утврђено; после његове рестаурације оно је постало неоспорно.¹³ Дело је Николе Марковића „академическог живописца“ и редовног члана Српског ученог друштва.

Радомир Станић настанак иконостаса смешта прецизно у 1873. годину, али ову тврдњу не можемо узети са сигурношћу јер није познато чиме се Станић руководио да утврди овај податак.¹⁴ Као дело Николе Марковића, његове радионице и сарадника, отвара нам се пут ка сигурнијем датовању. Марковићева сликарска активност почиње самостално 1862. год. иконостасом у Горњем Милановцу, затим се нижу његови радови у готово свим већим местима у Србији, да би сликарску каријеру завршио 1885. својим, за сада, последњим познатим радом, иконостасом у Гроцкој. Године 1889. он умире.¹⁵ Краљевачки иконостас посматран у ретроспективи Марковићевих радова не везујемо ни за сликарске почетке ни за последња његова дела. Ако га сместимо у средњи период његовог рада, 1873. година нам се намеће као средина каријере, а уједно је то и почетно датовање иконостаса. Ова година је значајна и због још једног догађаја – тада умире епископ ужичко-крушевачки Јоаникије Нешковић.¹⁶

¹¹ Б. Перуничкић, *Једно stoleће...*, 26.

¹² Радомир Станић, *Реализам иконостаса*, Октобар 46, 16.

¹³ Исто, 16, и Миодраг Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*. Београд – Крагујевац 1987, 87.

¹⁴ Р. Станић, *Реализам* ..., 16.

¹⁵ Павле Васић, *Сликарска породица Марковић*, Зборник радова Народног музеја VII, Чачак 1976, 17.

¹⁶ Српске новине, 22. II 1873.

Он је на епископској столици ужичког владике од 1854. године када и премешта седиште своје епархије из Чачка, где је до тада било, у Карановац.¹⁷ Разлог премештаја владика Јоаникије налази у великој обнови манастира Жиче 1856, коју је отпочео, надгледао и привео крају. Владика Јања остао је у сећању народа као велики градитељ, дародавац и обновитељ српских старина. У овом случају он је могући наручилац иконостаса. Како је стари иконостас, наручен непосредно после градње цркве негде око 1827, вероватно дотрајао, указала се потреба за наручивање новог. Постоји податак да је стари иконостас пресељен у Сирчанску цркву, која је саграђена 1876, што наручивање новог помера до те године.¹⁸

Питање је да ли је стари иконостас у време постављања новог већ био демонтиран и чекао прву погодну прилику, а то је градња сирчанске цркве. Међутим, иконостас који данас стоји у сирчанској цркви никако не може бити првобитни карановачки. Репрезентативност краљевачког иконостаса, избор уметника који у тадашњој Србији ужива велики углед и стилско јединство говоре да га је наручио неко ко је знао како ће он деловати на вернике у новоутврђеном епископском седишту. У Архиву Србије у протоколима Министарства просвете за период од 1860. до 1878. године постоји неколико података о издацима карановачке црквене касе. Они су подударни са периодом који се обрађује. Наиме, први податак је из 1869. године, када црква карановачка моли за одобрење да из своје касе потроши 7 998 гр.д. на своју оправку.¹⁹ Већ 1870. министар грађевина је одобрио издатак од 15 367 гр.д. за оправку цркве карановачке, а месец дана касније још 7 369 гр.д. из црквеног капитала који износи 27 000 гр.д.²⁰ Затим 1874. године Конзисторија Ужичка „18. јуна предлаже да се одобри да црква карановачка потроши из своје касе 250 ћес. дуката на оправку своју и набавку неких потребних јој ствари“.²¹ За оно време су то били велики издаци.²²

¹⁷ Љубомир Дурковић–Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче*, Краљево 1987, 7.

¹⁸ Р. Станић, *Реализам...*, 16.

¹⁹ Архив Србије Министарство просвета (даље МП), I 1869,1–6239.

²⁰ Архив Србије МП, I 1870,1–6082.

²¹ Архив Србије МП, I 1874,1–7735.

²² Ради упоређења: податак Архива Србије о одобрењу Министарства просвете из 1877. да се за оправку цркве Зајечарске и остале набавке издвоји 300 ћес.дуката или 8.400 гроша. Не зна се колико је од овога издвојено за нове иконе на иконостасу који се приписује Николи Марковићу (Н.Симић, *Иконостас цркве Рождества Пресвете Богородице у Зајечару*, Београд 1957)

Стилска анализа иконостаса нуди још потврда за датовање. Најближе аналогije налазимо у цркви манастира Љубостиње, чији је иконостас, дело Николе Марковића, атрибуирао и ближе датовао од 1866. до 1870. др Павле Васић.²³ За први и најсигурнији степен стилске анализе узимају се престоне иконе јер су оне репрезентативни показатељ уметника. Самим тим и развитак стила и уметникове зрелости кроз њих је најлакше пратити. У односу на љубостињске, краљевачке престоне иконе су зрелије (у смислу цртачке и сликарске зрелости) јер показују складност и сигурност у компоновању целине, сведене контрасте, прозачност фигуре и лакоћу потеза. Иконографска и стилска анализа краљевачких престоних икона показује велику њену сличност са иконом Исуса Христа из Народног музеја у Београду која је датована у 1870. годину, од које су краљевачке зрелије. Још је већа сличност Великих празника у Краљевачкој и Топчидерској цркви, а нарочито представе Тајне вечере.

Иконостас Топчидерске цркве осликали су Стева Тодоровић и Никола Марковић 1874. године. Лако је препознати Марковићев рукопис на представи Тајне Вечере и Великих празника, нарочито у поређењу са Краљевом.²⁴

Да ли се, на основу овог текста, датовање краљевачког иконостаса може поставити у приближан оквир? Крај шездесетих и почетак седамдесетих су године које нам и хронологија Марковићевих радова сутерише (период од 1870. до 1873. је неиспуњен).

Иконостас храма Силаска светог Духа припада типу развијених олтарских преграда, чија се концепција формира и достиже своју кулминацију у доба барока. Барокна традиција налагала је да главно украсно тежиште у храму буде иконостас. На њему је почивала целокупна скулпторална декорација, а у већини цркава и сликани програм. Архитектонска структура иконостаса је једноставна и одговара класицистичком начину компоновања маса. Дакле, и сам дуборез тј. дрвена конструкција која носи иконе, дело неке искусније радионице, утврђује нас да вежемо иконостас за другу половину XIX века. Делатност дуборезачких радионица у XIX веку мало је истражена, тако да су имена, места и поља деловања таквих уметника остала углавном непозната.²⁵

²³ П. Васић, *Сликарска породица...*, 17.

²⁴ Миодраг Јовановић, *Сликарски Топчидерске и Вазнесењске цркве у Београду*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака, Београд 1970, 678.

²⁵ Овај проблем делимично је расветљен код Б. Гавриловић, *Неки дрворезбарски центри у Војводини*, Рад војвођанских музеја 3, Нови Сад 1954, 238–251.

Анонимност мајстора ублажена је репрезентативношћу њихових иконостаса и чињеницом да стилски следе савремене токове уметности.²⁶ Структура краљевачког иконостаса, базирана на тројној подели по хоризонтали, установљена је крајем XVI и у току XVII века.²⁷ Класицистичка концепција разбила је овакву структуру по вертикали низом стубова, док је барокна традиција испунила тај простор мрежом флоралних орнамената. Утисак стилске целине али и једноставности, остварен је супротстављањем строгих класицистичких линија и декоративних елемената. Иконостас је подељен у три зоне, јасно означене са два наглашена кордонска венца које држе капители стубова а уједно су и база за њих. Стубови почивају на високим постаментима класичног облика, обавијени су храстовим лишћем и ружама, канеловани и завршавају се капителима обложеним храстовим лишћем и малим волутама. Простор унутар ове мрежасте структуре испуњен је флоралном орнаментиком сачињеном од стилизованог храстовог лишћа, гранчица и ружа које излазе из ваза обложених лишћем. Врежа храстовог лишћа затвара сва она поља која због малог простора нису дозвољавала сложенију декорацију. Она је најдоследније примењена на медаљонима у горњој зони, где има и улогу обједињавања група медаљона и њиховог издвајања у три целине. Наиме, Велики крст са Распећем и медаљони Богородице и Јована издвојени су на класичном постаменту полукружног облика, док су осталих шест медаљона подељени у две групе које фланкирају Распеће и заокружени су храстовом врежом. Елипсе горњих медаљона имају свој пандан у доњој зони на дверима, царским и бочним. Елипсасте иконе на дверима почивају на пирамидалној флоралној конструкцији, која је структурално истоветна са позадином на иконостасу. Сокл је наглашен затвореном мраморисаном дрвеном конструкцијом.

Остали делови црквеног мобилијара, који су били резбарени, истоветним начином обраде показују руку једног мајстора. То су архијерејски и владарски трон, певнички пултови, седишта и дрвена галерија. Архијерејски трон, подигнут на јужној страни предолтарског простора, као што је уобичајено, понавља декоративни склоп иконостаса. Три канелована стуба који почивају на постаментима деле простор у два дела, док капители који се завршавају пламтећим вазама носе полукружну конструкцију на чијем су челу две круне, црквена и

²⁶ Велику сличност у стилу и начину израде дубореза показују иконостаси Николе Марковића у Пожаревцу, Љубостињи, Краљеву.

²⁷ Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд 1996, 98.

владарска. Позадина имитира мермерну површину и носи две иконе са грбовима изнад њих. Певнице у облику издужених пултова и седишта иза, мраморисана су и немају никакву сликану декорацију, што је случај и са галеријском оградом која има натпис: „Говори вечна истина (Бог): што себи не желиш, не чини ни ти другима“.

Узак простор тријумфалног лука, конструкција иконостаса и савремена иконографска пракса утврдили су репертоар сликаног програма. Краљевачки иконостас је типско дело сликара Николе Марковића. Композициона схема је устаљена и поновљена на неким његовим иконостасима. Битних промена у репертоару и иконографији нема. Оно што је новина у односу на дотадашње Марковићеве иконостасе јесте присуство медаљона два српска краља изнад бочних двери, што може бити посебна жеља наручиоца.

Распоред икона на иконостасу је следећи: на престоним иконама су приказани *Богородица са Христом* и *Исус Христос*, на царским дверима су *Благовести*, на дверима проскомидије *Силазак светог Духа*, а на дверима ђаконикона *Свети Јован Крститељ*. Изнад царских двери је *Тајна вечера*, изнад двери проскомидије *Свети Урош, цар српски*, а изнад двери ђаконикона *непознати српски краљ*. На парпетима испод престоних икона су две новозаветне сцене: *Сусрет Марије и Јелисавете* и *Христос и Самарјанка*. У реду Великих празника централно место заузима сцена *Света Тројица крунишу Богородицу*, на северној страни су *Васкрсење* и *Рођење*, а на јужној *Преображење* и *Вазнесење*. Средињу завршног дела иконостаса заузима *Велики крст са распетим Христом*, који је постављен на лучни постамент са *Свевиђењем оком* у средини. Поред су медаљони *Богородице* и *Јована Богослова*. У медаљонима који фланкирају Распеће приказани су *пророци* и *апостоли*.

Престоне иконе су карактеристичан рад Николе Марковића, где се уочава његов препознатљив стил, доследност у приказивању предлошка али и развитак зрелости уметничког израза. Када говоримо о престоним иконама, говоримо о самом Марковићу, дометима његовог школовања, узорима, новинама које је унео у српско црквено сликарство.

Богородица са Христом је приказана у стојећем ставу на неутралној позадини. Она стоји на облацима, у десној руци држи крин а левом придржава малог Христа, који држи свитак и грли Богородицу. Икона је без натписа. Овакав тип Богородице је Марковић сликао на већини својих иконостаса. На љубостињском иконостасу, на пример, Богородица и Христос су без атрибута и имају приснији однос, док је на пожаревачком, који је рађен неколико година касније (датиран у 1870.

годину), Христос приказан у фронталном ставу десном руком благосиља.²⁸

Икона *Исуса Христа* као мање погодна за варирање доживљава промену углавном у једном смислу, мењању атрибута које Христос држи у руци. У овом случају Христос стоји на облацима, у левој руци држи јеванђеље док десном благосиља. Ни ова икона нема натпис. Марковић је један од ређих уметника који на својим престоним иконама подједнако слика Христа са јеванђељем и са небеским шаром. Као одраз јужно-балканске традиције у српском барокном сликарству, небески шар је прихватљив Марковићу јер и сам потиче из такве традиције.²⁹

Још једна архаична нота приметна је на иконама. То је употреба златних нимбова. Занимљиво би било објаснити тај детаљ историцизмом времена у коме уметник ствара и наравно, традицијом којом је прожет.

Представа *Благовести* на царским дверима (сл.6) означена је на икони Богородице као *Благовештеније Пресвјатаја Богородици*. Арханђео Гаврило са крином у левој руци представљен је фронтално, што није уобичајено у Марковићевим радовима. У Пожаревцу и у Љубостињи Арханђео је приказан у тренутку слетања са обавезним облаком под ногама. Тако је приказиван још у бароку.³⁰ У XIX веку Арханђео је опет статичан или у лакој покрету.³¹ У првим деценијама XIX века фронтално приказивање анђела прихвата често и назаренско сликарство. Композиција Благовести на краљевачком иконостасу варира каснобарокна решења која користи Јаков Орфелин на својим иконостасима, а преноси их доследно из Лујкенове библије.³² Богородица клечи пред пултом са отвореном књигом, док светлосни зрак и голуб у њему падају на њу. Укоченост става Богородице, анатомске нетачности, став Арханђела Гаврила и општа непрецизност сцене указују на учешће доста слабијег сликара него што је био Никола Марковић. Напротив иста сцена у Љубостињи и Пожаревцу одаје руку школованог сликара блиског ренесансним узорима, док с друге стране задире у познавање савременог руског сликарства.³³

²⁸ П.Васић, *Сликарска породица...*, 18.

²⁹ М.Тимотијевић, *Српско барокно...*, 318–339.

³⁰ Мирослав Тимотијевић, *Иконографија Великих празника у српској барочној уметности*, ЗЛУМС 25, Нови Сад 1989, 118.

³¹ Н.Симић, *Иконостас цркве...*, 18–19.

³² Љиљана Стошић, *Западноевропска графика као предлог за српско сликарство XVIII века*, Београд 1992, 67.

³³ П.Васић, *Сликарска породица...*, 25.

Посвета храма празнику *Силаска светог Духа* одредила је место дотичној композицији на дверима проскомидије. Означена као *Сошествије Свјатаго Духа*, композиција се издваја од осталих на Марковићевом иконостасу. Сцена се одиграва у соби једнога од апостола, а као средишња фигура представљена је Богородица окружена апостолима. Позадину испуњава класицистички решен ентеријер са детаљем тамнозелене завесе и, у самом врху сцене, белим облаком и голубом у њему. Композициона схема слике, распоред и величина фигура, као и светлосни ефекти говоре о другој врсти предлошка који уметник користи. Композиција се ослања на каснобарокна решења графичких листова који су били познати и у српској уметности крајем XVIII и почетком XIX века. О томе речито говори атмосфера дочарана много више покретом него изразом лица, сценски распоред фигура, али и барокни извори осветљења. На сцени је уочљива несигурна обрада ликова, анатомска непрецизност, укоченост ставова и наивна обрада драперије. Композиција Силаска светог Духа открива руку слабијег мајстора, чије реалистичке основе заостају за аутором иконостаса. Могућа је помоћ Николиног оца Милије Марковића, јер је у време израде иконостаса он још увек активан.³⁴

Свети Јован Крститељ на дверима ђаконикона стоји у планинском пејсажу са реком у позадини. Обучен је у хаљину од камиље длаке, преко које је пребачена драперија тамноплаве боје. У десној руци држи крст обмотан траком на којој је исписано *Покајтесја*. Велика пажња посвећена је пејсажу, чија функција превазилази оквире иконе. Овакав Претеча дат је и у Љубостињи са доста анатомских нетачности, неповезаности са позадином и лаичким схватањем фигуре у простору. Предложак је био исти, али уметник који га је изводио у Краљеву био је доста слабији. У Пожаревцу и Књажевцу предлошци су другачији, фигура је монументалнија, чвршће повезана са позадином и сигурније компонована.³⁵

Округли медаљони два српска владара над бочним дверима постављени су прилично неуобичајено за Николу Марковића, на самом иконостасу. Фигуре српских владара редовна су појава на владарским

³⁴ Милија Марковић 1873. даје оглас у Српским новинама: „да се не би веровало лажљиво комунским разнешеним гласовима да сам престао радити, но шта више ја и сада једнако продужавам у мојој радионици коју сам сад још и с бољим вештацима снабдео...“, Српске новине 1873, 7. VI, 25. VI, 7. VII, 9. VII.

³⁵ П. Васић, Сликарска породица..., 17.

троновима и Марковић их доследно слика у већини својих цркава, мењајући само избор. *Свети Урош, цар српски* над дверима проскомидије приказан је у ставу контрапоста. Стоји на некој врсти галерије, док је позадина испуњена једноставним пејсажем, где се назире обриси грађевине. Владар је обучен у златни дивитисион и црвени плашт са хермелином. У десној руци му је крст, а у левој плава кугла као ознака владајућег шара.³⁶

Представа другог *Срског краља* није означена. Став фигуре је и овде исти, с том разликом што је краљ смештен у просторију и што је дивитисион зелене боје, са златним лоросом и ивицама. И он држи крст и плаву куглу.

Представа *Тајне вечере* изнад царских двери заузела је то место на иконостасу крајем XVIII века, када потискује композицију Недреманог ока, али је задржала исти „сакраментални белег“.³⁷ Смештена у елипсасти медаљон, представа се издваја од осталих сцена сложеном композицијом, зналачки обрађеним ликовима и апсолутно дочараном атмосфером кључног момента Христовог живота. Фигуре апостола распоређене око правоугаоног стола обрађене су индивидуално са портретским карактеристикама. Њихове реакције доживљеног огледају се у гесту и мимици. Централна композиција делимично је ублажена распоредом личности, при чему је Христос нагнут на десну страну са омиљеним учеником Јованом који му се наслања на раме и још четворицом апостола. На другој страни је седам апостола, од којих је један устао и кренуо од Христа, а приказан је у полутами са хаљином пребаченом преко главе. Тако је представљен Јуда. Марковићево коришћење западних предлогака дошло је потпуно до изражаја у једном детаљу на композицији. Реч је о Христовом нимбу, који је на целом иконостасу доследно сликан традиционално, златном бојом, док је овде приказан као светлосни извор, што је враћање на барокно тумачење нимба.³⁸ Композиција *Тајне вечере* истоветна је у цркви Светих Петра и Павла на Топчидеру.³⁹ Марковић је у овом случају верно пренео већ постојећи предлогак.

³⁶ Плава кугла је била Христов атрибут јер је указивала на њега као владара Васељене (М.Тимотијевић, *Српско барокно...*, 108).

³⁷ Радмила Михајловић, *Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 229.

³⁸ М.Тимотијевић, *Српско барокно...*, 318–339.

³⁹ Миодраг Коларић, *Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари*, Зборник радова Народног музеја I, Београд 1958, 340, Миодраг Јовановић, *Сликари Топчидерске и Вазнесењске цркве у Београду*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака, Београд 1970, 678.

Две јеванђеоске сцене смештене су на парапетима испод престоних икона. Оне се својом тематиком симболично везују за престоне иконе. Испод иконе Богородице са Христом налази се *Сусрет Марије и Јелисавете*, сцена која се одиграва на степеништу Захаријине куће. Богородица ступа на степеник и грли Јелисавету. Њихов однос је присан, чак матерински и одражава сву радост тренутка сазнања њихове бременитости.

Представа *Христос и Самарјанка*, испод престоне иконе Христа смештена је у пејсаж са брдима и оскудним растињем. Христос седи поред бунара, а леву руку, коју је наслонио на бунар, пружа ка девојци. У позадини је панорама града и у даљини три силуете које се приближавају. Овакав избор парапетних икона истоветан је на љубостињском иконостасу. Циклус Великих празника је своје место на иконостасу, логичан распоред и симболику добио у току четрдесетих година XVIII века у Карловачкој митрополији посредовањем украјинских мајстора.⁴⁰ Њихов распоред ишао је у два смера – току литургијске године или историјском редоследу збивања догађаја. Марковићеви иконостаси не поштују увек ово правило. То је случај са иконостасима у Жагубици, Краљеву, Лозници и Гроцкој (распоред Великих празника је исти у Краљеву и Жагубици). Упоредном анализом његових иконостаса можемо закључити да је избор празника сужен, да се понавља са малим допунама или изостављањем и да се своди на следеће празнике: Рођење, Васкрсење, Преображење и Вазнесење. Такав је избор на краљевачком иконостасу. Као централну икону зоне Великих празника Марковић скоро редовно слика Свету Тројицу или сцену Свете Тројице са Крунисањем Богородице. На свим иконостасима акценат се ставља на избор Великих празника, који симболишу Христово стање славе.⁴¹ Дакле, уочљива је тенденција да се такав избор спроводи од цркве до цркве.

На централној икони зоне Великих празника насликана је композиција *Света Тројица крунишу Богородицу*. Бог Отац и Син седе на облацима и заједно држе круну изнад Богородичине главе. Бог Отац је приказан као старац седе косе и браде, огрнут тамном драперијом, који у левој руци држи плаву куглу и дугачак крст. Син је приказан као младић дуге косе и браде, обучен у црвени хитон и плави химатион и у левој руци држи крст. Изнад њих приказан је Свети Дух у виду голуба. Доњу половину композиције заузима Богородица склопљених руку у

⁴⁰ М.Тимотијевић, *Иконографија...*, 95–132.

⁴¹ Митрополит Михајло, *Догматично богословље*, Београд 1872.

молитвеном ставу како стоји на облацима. Њој прилазе два анђела у дугим белим хаљинама; леви анђео пружа јој струк крина симбол Богородичине чистоте, а десни – црвени мафорион. Ова тема Свете Тројице са крунисањем Богородице почела је да се приказује на централним иконама српских иконостаса почетком шездесетих година XVIII века.⁴² Марковић је, осим у Краљеву, сликао још у Ваљеву и у Светој Тројици на Каблару.⁴³ Композиција открива назаренске предлошке које Марковић користи. Чак и сам избор теме необичан је за ово време.

Северно од централне иконе је сцена *Васкрсења*, приказаног као Христово васкрсење из гроба. У горњем делу композиције је Христос на облацима у пози кретања, што дочарава и црвена драперија пребачена преко његове леве руке, у којој држи дугачак крст са црвеном заставом, док је десну подигао у знак поздрава. Средину пресеца представа отвореног гроба на чијем десном крају седи анђео погнуте главе и са прекрштеним рукама на грудима. Испод су четири уснула стражара тамног колорита, чиме се сувише оштро одвајају од горње половине сцене обасјане светлошћу. Овде је јасно уочљив Марковићев манир сликања групних сцена где и колоритом и композицијом раздваја горњи и доњи план слике.

На следећој представи *Рођења Христовог* ова тенденција је јасно уочљива. Доњи део сцене наглашен је колоритом, сценским осветљењем и самим догађајем. Нага фигура новорођеног младенца положена је у јасле и прекривена белом пеленом. Са леве стране јасли клечи Богородица у молитвеној пози, док иза стоји Јосиф благо раширених руку у ставу изненађења. Иза Богородице у даљини се помаљају две фигуре са даровима. Горњи део сцене прекривен је белим облаком на коме лебде три анђела. Анђео у средини окренут је фронтално, подигнутих руку, а два са стране клече у молитви, окренута ка средини, и држе декоративну белу траку. Ову композицију повезујемо са одговарајућом у Топчидерској цркви. Мале разлике уочљиве су у интерпретирању, али композиција, распоред фигура и стил говоре о истом предлошку и уметнику. То је случај и са друге две представе Преображења и Вазнесења.

⁴² М.Тимотијевић, *Српско барокно...*, 303.

⁴³ Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, Гласник друштва конзерватора 18, Београд 1994, 157.

Ни на сцени *Преображења* Марковић не напушта структуру поделе на два регистра. Горњом половином доминира Преображени Христос са фигурама Пророка Мојсија и Илије, док доњу половину слике заузимају тројица апостола – Петар, Јаков и Јован. Христос са пророцима лебди на облацима, а планина Тавор губи се у перспективи иза апостола. Иза Христа благо исијава његова преображена светлост „јер одежде његове заблистале су као светлост, изображавајући славу“.⁴⁴ Уметникова зависност од предложака овде је очигледна у представи Христа и осталих фигура, у доброј композицији, коју он није успео да смести у своје димензије иконе. Сцена је и психолошки добро обрађена, осећа се драматика и заустављен покрет.

Насупрот драматици Преображења, на сцени *Вазнесења Христовог* присутни су мир и достојанство задржавајући једноставну структуру и строгу геометризацију. У доњем делу сцене је Богородица окружена апостолима, док се изнад њих уздиже Христос у облаку. Израз мирног чуђења и побожности огледа се на лицима апостола. Развучену композицију повезује јединствена драмска радња.

Примећујемо да је оваквим распоредом Великих празника психолошки усмерено око верника на централну икону (*Света Тројица*), догматски основ хришћанске вере. Два драматична и одлучујућа момента која објашњавају и оправдавају централну сцену (*Васкрсење и Преображење*) фланкирају је и утврђују. Идићи визуелно ка крајевима иконостаса, верник стиче сигурност и осећај чврсте утемељености почетка и краја свог поимања света.

Највиша зона икона, због свог положаја, није била доступна детаљнијој анализи. У средини је *Велики крст са распетим Христом*, док су поред медаљони *Богородице* и *Јована Богослова*, пружених руку окренути крсту. У групама од по три медаљона поред средишне целине доминирају на врху медаљони пророка, северно *Пророк Мојсије*, јужно *Пророк Илија*. Обе фигуре се издвајају монументалношћу, чврстином и старосном доби, доминирајући над осталим фигурама. Икону Пророка Мојсија повезујемо са Аврамовићевом студијом фигуре Мојсија са таблицама из 1841. г. коју је он радио за медаљоне Саборне цркве у Београду.⁴⁵

Пророк Илија приказан у истом ставу благо је окренут крсту, са главом окренутом од њега. У руци му је свитак и нож. Остала четири

⁴⁴ Митрополит Михајло, *Црквено богословље*, Београд 1860.

⁴⁵ Бранко Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд 1996, 79.

медаљона својим положајем, распоредом, атрибутима које држе и висином на којој се налазе онемогућавају сваку сигурнију идентификацију насликаних ликова. Проблем је што сликар није пазио да ли ће предложак који користи бити сличан иконографији одговарајућих светитеља. Та недоследност огледа се и у непостојању натписа на многим иконама на иконостасу и у постављању фигура у положаје који су неадекватни. Светитељ северно од крста који је очигледно преузет са западноевропског предлошка и вероватно је представљао самог Христа у молитви овде је окренут од крста. Поред овог светитеља налазе се елементи његовог мучења који се не могу препознати. Светитељ до њега приказан је са тестером у левој руци и књигом и представља млађег човека са дугом брадом. Јужно од крста на првом медаљону налази се фигура светитеља седе косе и браде који држи мач. Његова физиономија истоветна је апостолу на композицији Тајне вечере изнад царских двери који седи на десном крају стола. И последња фигура у овом низу, фигура младог светитеља, чији су атрибути свитак и перо, постављена је фронтално.

Архијерејски и владарски трон у краљевачкој цркви налазе се на јужној страни предолтарског простора. На њима су приказани Свети Сава Српски и свети Стефан Првовенчани. Марковић их слика у црквама у Аранђеловцу, Ваљеву, Љубостињи и Жагубици. Осим у Ваљеву, где на владарском трону приказује цара Уроша, сви остали тронове носе исти избор личности.

Представу *Светог Саве* Марковић је преузео са архијерејског трона из Саборне цркве у Београду.⁴⁶ Преузет је амбијент, костим и став фигуре. Свети Сава стоји у полукружној ниши на коцкастом поду са свим знацима архијерејског достојанства. Оваква представа Светог Саве налази се и на архијерејском трону у Љубостињи и на престоној икони Светог Саве у Топчидерској цркви.

И представу *Светог Стефана Првовенчаног* Марковић је радио по угледу на Саборну цркву, где је једна од најраније познатих представа Стефана Првовенчаног на владарском трону.⁴⁷ Обучен је у зелени дивитисион са златним лоросом и црвени плашт са хермелином. У десној руци му је крст, а леву је спустио на плаву куглу која почива на столу. У позадини је антички стуб на класичном постаменту и зелена завеса која

⁴⁶ Б. Вујовић, *Саборна црква...*, 108.

⁴⁷ Ненад Макуљевић, *Прилог познавању сликаних програма владарских тронов у Србији (1804 – 1914)*, Саопштења XXVII–XXVII, Београд 1996, 232.

прекрива углове слике. Марковић је представу третирао пастуозно, што је случај и у Љубостињи.

Никола Марковић је актуелан сликар, очигледно добро снабдевен страним предлошцима и спреман да понуди најбоље у домену црквеног сликарства. Наручилац краљевачког иконостаса из одређених разлога нема много удела у компоновању и иконографији иконостаса. Складност целине, уобичајен, чак строго одређен избор програма и иконографија икона која открива путеве уметничког школовања, углавном су зависили од самог уметника. Иако је у реализацији иконостаса учествовало више помоћника, Марковић нам се открива као уметник чија обавештеност и образовање превазилазе оквире мале српске средине.

Он је сликар који је у своје време припадао „сликарској елити, најужем избору“. Иако су путеви његовог школовања још увек нејасни (мада сам каже да је „отишао у Италију, гди сам пет година провео о мом трошку, био сам по Ђерманији и Француској“), дела његовог црквеног сликарства их откривају. Познато је да се Марковић користио предлошцима из актуелних илустрованих библија из средине XIX века.⁴⁸ То су била нова илустрована издања библије Јулијуса Шнора фон Каролсфелда из 1860. год. и Гистава Дореа из 1868. год.⁴⁹ Као припадник назаренског круга Каролсфелд, у илустрацијама открива српским уметницима „снажне микеланђеловске фигуре, реминисценције на барокне ефекте, прецизност и чистоћу цртачког извођења“.

Никола Марковић на краљевачком иконостасу, посебно на циклусу Великих празника показује колика је била његова зависност од немачких назаренских предлога, али и степен свог академског образовања. Значај краљевачког иконостаса за српску уметност XIX века показује будућа истраживања.

⁴⁸ Миодраг Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848–1878*, Нови Сад 1976, 112.

⁴⁹ Миодраг Јовановић, *Илустроване Библије из библиотека у Бечу и Минхену*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968, 304.

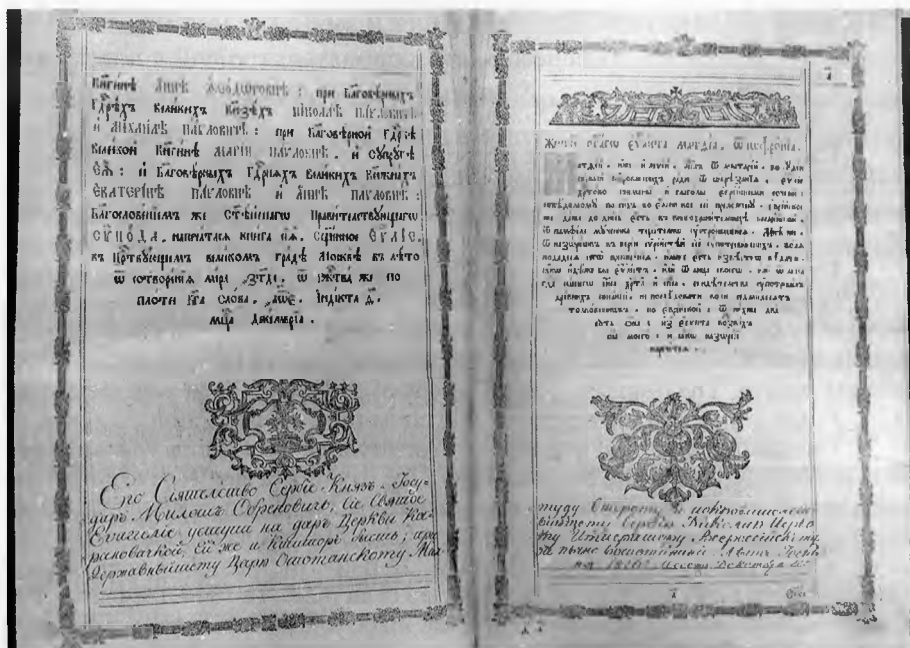
TEMPLE OF THE DESCENT OF THE HOLY GHOST IN KRALJEVO
(architecture and iconostas)
Summary

The Temple of the Descent of the Holy Ghost in Kraljevo has not been comprehensively written about, and the basic data on the church and its artistic furnishings are mentioned only in records and studies that throw light on other subjects.

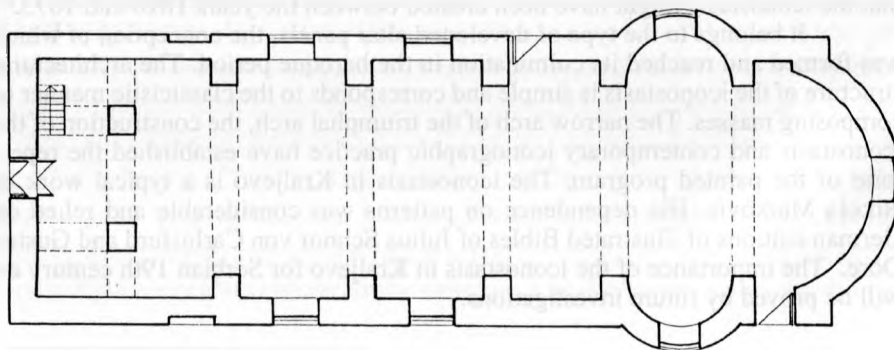
The church in Kraljevo developed during a period of extensive construction activity, in the center of which is the chief contractor Prince Miloš Obrenović. His need to build and restore churches and monasteries and to personally supervise all construction projects had a political motive, first of all it confirmed his political motive. The Temple of the Descent of the Holy Ghost was created in 1824. Prince Milos Obrenovic gave 7,700 coins for its construction.

The chief master and organizer in constructing the church was architect Janja Mihailović, one of the best builders of the day. It is a single-nave elongated building with a semicircular apse in the eastern part, and two small semicircular side choirs. The altar is divided in three parts, by three projecting pilasters. The parvis with a gallery and two-story belfry. Initially, the church was envisaged without the belfry, as churches at the time had been built. In 1844, the belfry was added to it, and other extensive repairs were made to the church. In the external treatment of the façade, medieval models and elements of the baroque and classicist architecture were used. Though the choice of elements is extensive, from medieval to classicist, the simplicity and order were not disturbed. The harmony of compressing culture, time, and tradition has been successfully carried out. The iconostasis of the Temple of the Descent of the Holy Ghost is the work of the painter Nikola Marković. The iconostasis has not been published to this day, thus attention is directed at the problem of describing it, as well as analyzing and trying to establish the date, since the signature and year of the work do not exist. Through a concurrent analysis of Marković's iconostases and concurring available historical data, the problem of marking its date is reduced to a more narrow date framework. There is no archive of the commission, contract, and time of its creation, but the available documents from the ecclesiastical Karanovac municipality indicate that the iconostasis might have been created between the years 1870 and 1873.

It belongs to the type of developed altar panels, the conception of which was formed and reached its culmination in the baroque period. The architectural structure of the iconostasis is simple and corresponds to the classicistic manner of composing masses. The narrow arch of the triumphal arch, the construction of the iconostasis and contemporary iconographic practice have established the repertoire of the painted program. The iconostasis in Kraljevo is a typical work of Nikola Markovic. His dependence on patterns was considerable and relied on German editions of illustrated Bibles of Julius Schnor von Carlosferd and Gustav Dore. The importance of the iconostasis in Kraljevo for Serbian 19th century art will be proved by future investigations.

Слика 1 – Јеванђеље из храма Силаска св. Духа, које је кнез Милош Обреновић поклонио цркви 1826. године

Слика 2 – План основе цркве Силаска св. Духа у Краљеву

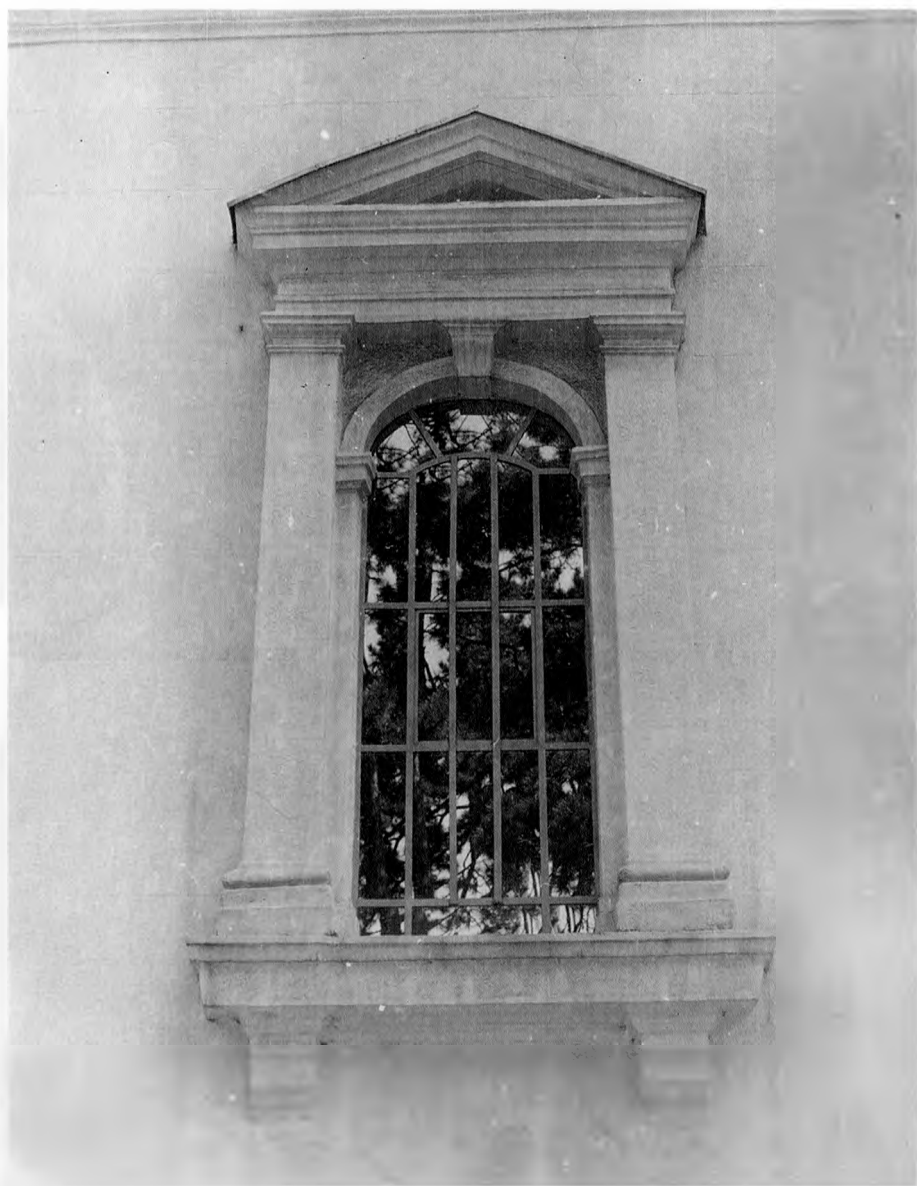

Слика 3 – Источни део цркве

Слика 4 – Северна страна цркве

Слика 5 – Прозор на северној страни цркве

Слика 6 – Иконостас храма Силаска св. Духа

Слика 7 – Царске двери (представа Благовести)

ГОСПОДАР-ВАСИН КОНАК У КРАЉЕВУ

Радивоје БОЈОВИЋ

Урбанистичкој структури Краљева сачуван је до наших дана конак господара Василија Поповића као непролазно обележје варошког живота XIX века. Објекат је описан у литератури као споменик културе,¹ али одране фасаде су неумољиво ћутале. Записи о градњи конака и његовој прошлости остали су до сада незапажени.

Василије Поповић је од 1819. године, као кнез Пожешке нахије живео, у Чачку. Његов конак, сличан кнежевом у Пожаревцу, само мањи „на једном спрату с прекрасним собама и горе с једним лепим и широким диваном“, налазио се у главној улици вароши.² Приче путника о срећном дому брата кнегиње Љубице Обреновић биле су све мање уверљиве после смрти њеног братанца Јована Поповића јануара 1828, након чега се породица спремала за селидбу. Избор је пао на Карановац, који је према подацима капетана Александра Григорјевича Розелион-Сашалског 1830. године имао 180 кућа, око 40 дућана, једну цркву и школу у којој се било до 50 ђака.³

Кнез Василије Поповић је 1829. године почео припремати грађевински материјал за зидање новог конака на имању поред Ибра. Од кнеза Милоша Обреновића је 20. маја 1830. године тражио одобрење да отпочне градњу куће пошто је „поодавно ово јapiје приправљао“.⁴

¹ И. Здравковић, *Конаци кнез-Милошеве Србије*, Гласник Етнографског института САН, II–III Београд 1957, 421–422; Р. Николић, *Господар Васин конак у Краљеву*, Културно наслеђе Србије, Београд 1982, 178.

² Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд 1901, 200; О. Дубислав-Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983², 143–151.

³ Централный Государственный Военно-исторический архив, Москва (даље: ЦГВИА) ф. 439, оп. 1, ед. хр. 1, А. Григорјевич Розелион Сашалский, *Статистическое описание Србији*, 1830, 94.

⁴ Архив Србије (даље: АС), Књажеска канцеларија (даље: КК) XXIII 430, *Писмо кнеза Васе Поповића кнезу Милошу Обреновићу*, Карановац, 8. мај 1830; Д. Вуловић, *Нахија пожешка 1815–1839*, КК, I, Београд 1953, 273.

До почетка јуна 1830. мајстори су у Бершићима већ били посекали „25 греда, 6 дизмета, 16 рогова, 21 дирек, 624 шашовца и то су показали да им треба још одсећи даски [...] за покривач.“⁵

Радови на конаку у Краљеву започели су у лето 1830. године. Још у току припреме грађе локални мајстори су прихватили „да они отсеку јапије што треба у планини пак да и[х] други измене да граде.“⁶ Настојање да се ангажује неки од познатијих неимара, који се већ афирмисао радом на већим објектима остало је без резултата, јер се у Србији те године доста градило. На градилишту су прво отпочели зидарски послови.⁷ Кнез Василије Поповић, одсутан због обавеза у нахији редовно је извештаван о току радова. Средином августа обавештен је да „мајстори свршују дувар“ и питан за „чардак [...] зашто требаће и за њега изпустити коју греду, зашто ће се после везати“.⁸ У то време су зидарски послови у приземљу приведени крају и отпочели су радови на међуспратној конструкцији.⁹ Средином октобра био је завршен и спрат. Симо Црвчанин је писао господару Васи: „Кућу смо потаванили и данас ћемо малу собу потаванити и оцак ћемо данас кроз таван провести и да[на]с смо почели те преграду долмимо и доста смо долме турили у оба две собе на земљи и на подрум [...] данас ће мајстори почети мертечити чардак.“¹⁰ Питао га је „за вуруну или ће је Бугари градити или ће за наше мајсторе оставити.“ Пошто се ближио крај грађевинске сезоне, требало је одлучити „докле ће држат неимара с мајсторима“.¹¹

Почетком новембра 1830. радови на конаку су прекинути. На просторијама у приземљу уграђени су прозори, али је пре кречења требало поставити плафон на малој соби и озидати пећ. Двојици мајстора надница је исплаћена по 1 грош и 26 пара, а осталим по 1 грош, тако да

⁵ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 8595/4, *Писмо капетана Стевана Ерића кнезу Васи Поповићу*, Чачак 26. мај 1830.

⁶ АСАНУ, бр. 8595/4.

⁷ АСАНУ, бр. 8618, *Писмо Петра Милосављевића кнезу Васи Поповићу*, Београд 28. јул 1830.

⁸ АСАНУ, бр. 8568/8, *Писмо Милосава Петровића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 31. јул 1830.

⁹ АСАНУ, бр. 8568/11, *Писмо Милосава Петровића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 4. август 1830.

¹⁰ АСАНУ, бр. 8596/2, *Писмо Сима Црвчанина кнезу Васи Поповићу*, Карановац 9. октобар 1830.

¹¹ АСАНУ, бр. 8596/2.

„залегло им је гро[ша] 346.“ Изгледа да су ова двојица „по неимару најбоља застанула, налазећи посла [...] сву зиму овде“.¹²

Градња конака продужена је у пролеће 1831. У једном од извештаја забележено је име неимара Стојана, али како се не помињу мајстори његове „тајфе“, за сада га није могуће идентификовати. Њему су се у априлу придружили и „неки мајстори из Дибра.“¹³ Рађено је на просторијама на јужној страни „од који једна од диванане има 5 аршина ширине, а 6 дужине, а друга од ње 4 ар[шина] ширине и 6 дужине. Мајстори [...] горње собе шашовцима таване [...] почеће даске за шишетење јоште притесавати, јербо јоште кречари нису [...] приспели.“¹⁴ Средином јуна „долње собе обе су потавањене и горња велика и почели су таванити наречену очаглију. Око пенцера ћерчива ударају на горњој великој соби.“¹⁵ Почетком јула рађен је штукатор у мањој соби, кречена је диванхана и мали ћилери, грађена ћерчива и степениште.¹⁶ У августу су мајстори Стеван и Милош и „један мајстор ајнаџија“ озидали фуруне, а први је и окречио конак.¹⁷ Почетком октобра 1831. конак је био завршен, „горњи кат чисто опран и уређен“. Чекао се само тишлер и „браве из Чачка“. За прозоре је набављено стакло и шалукатре.¹⁸

Господар-Васин конак (сл. 1) је спратна грађевина димензија 18,54 x 12,20 метара. Приземље је зидано од камена, који је употребљен и као испуна скелетне конструкције спрата. Припада асиметричном типу конака са спољашњим степеништем смештеним испод диванхане на јужној страни. Орнамент на надвратницама улазних врата у приземљу и таванице обрађене у дрвету чине једину декорацију зграде.

Конак је у приземљу (сл. 3) имао „две собе и то: једну, која је с лица, већу [...] са 4 прозора стаклена и фуруном земљаном, имајући у таван[у]

¹² АСАНУ, бр. 8596/3, *Писмо Сима Црвчанина кнезу Васи Поповићу*, Карановац 29. октобар 1830.

¹³ АСАНУ, бр. 8610/9, *Писмо капетана Радосава Јелечанина кнезу Васи Поповићу*, Карановац 24. април 1831.

¹⁴ АСАНУ, бр. 8592/4, *Писмо капетана Петра Лазаревића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 26. април 1831.

¹⁵ АСАНУ, бр. 8592/3, *Писмо капетана Петра Лазаревића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 4. јун 1831.

¹⁶ АСАНУ, бр. 8592/9, *Писмо капетана Петра Лазаревића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 21. јун 1831.

¹⁷ АСАНУ, бр. 1031, *Тефтер кнеза Васе Поповића*.

¹⁸ АСАНУ, бр. 8592/11, *Писмо Петра Лазаревића кнезу Васи Поповићу*, Карановац 20. септембар 1831; Б. Перуничих, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 41.

даску, а у патосу голу земљу. Другу собу одма до ове мању [...] с 1 прозором и фуруном земљаном, у тавану и у пол собе у патосу даском је подкована, а половина остала патоса постављена с циглом. Једну кујну с једним прозором малим, у тавану даском подкована, а у патосу лежи сама земља. Напоследку с леве стране одма до кујне подрум но неукопан већ на равној земљи као и речене ове собе и кујна постоји.“ На спрату (сл. 4) „на десној страни у себи има две собе: једну с лица мало већу са 4 стаклена прозора и земљаном фуруном, у тавану ситном даском, које као фигуре неке изгледају подкована, другу само са 1 прозором, такође земљаном фуруном и у тавану штуратор имајућу, а у патосу обе су даском подковане. У среди куће једну кујну или ходник. До овога са зади један мали ћилерић са једним пенцерчићем малим. На левој страни има једну оцаклију с два и до ове одма једну малу сарачницу са 1 прозором, обоје у тавану даском подковане и с лица 1 чардак даском од пола хвата високом заграђен и с леве стране у крају овог једну малу ћошчицу изнешену имајућу, која се с капцима затвара.“¹⁹ У овом опису није поменут ходник на задњој страни зграде, постављен на скици основе спрата из 1883, кроз који се долазило до „изода“.²⁰

Поред конака је саграђено неколико помоћних зграда. У октобру 1831. кнез Васа Поповић дао је налог да се отпочне „мутвак са једном собом и ћилером [...] с дојне стране под крушком градити. Ћилер величином дужине отприлике пет до шест аршина [...] свуда унаоколо темел с каменом озидати.“²¹ Према извештају Началничества окружија чачанског фебруара 1856. постојала је „једна кућица мала доста хрђавог стања, која за мутвак служи. Непеченом циглом између дрвета озидана, ћерамидом покривена и има у себи једну кујну за готовљење, једну собу за млађе, имајући таван прост, 2 пенцера с артијом подлепљена и фуруну земљану. Једно одељење, које као ар за 2 коња служи.“²² Економски део дворишта чинили су ар од брвана за 5–6 коња и двоја кола, „амбар

¹⁹ АС, Министарство финансија (даље: МФ) Административно одељење (даље: А) II 57, 1856, *Извештај Начелства окружија чачанског Попечитељству финансија*, Карановац 24. јануар 1856.

²⁰ АС, Министарство унутрашњих дела (даље: МУД) Санитетско одељење (даље: С) VII 496, 1887, *Основа старога конака владичиног у Краљеву*, 10. фебруар 1883.

²¹ АСАНУ, бр. 8664, *Концепт писма кнеза Васа Поповића капетану Петру Лазаревићу*; бр. 8592/11.

²² АС, МФ, А, II 57, 1856, *Извештај Начелства окружија чачанског Попечитељству финансија*, Карановац 24. јануар 1856; Министарство просвете (даље: МПс) III 5, 1855, *Писмо Начелства окружија чачанског Попечитељству просвете*, Карановац 10. новембар 1854.

од растови дасака кои до 100 товара ране узети може“ и „салаш - кош са 6 пари соа.“ Домаћинство је снабдевано водом тако што је „бунар каменом озидан, на два дирека даском покривен.“²³

Заједно са овим објектима откупљена је и „једна мала кућица, полетара ћерамидом покривена, на дну плаца до обале реке Ибра постојећа. Има у себи једну собу са 2 пенхера, 1 сарачаницу са једним пенхером од артије и земљану фуруну“.²⁴ Она је припадала Милану Васићу, другом сину кнеза Василија Поповића.²⁵

Крајем двадесетих година започеле су поправке чачанског конака. Најпре је 1829. мајстор Дмитар Бериан градио долап, поправљао прозоре и правио „на великом чардаку ћарчива“. Мајстор Дмитар Баранац је „преграђивао таван у госпојиној соби“, следеће године правио капке, а Стеван кречар „шербетно конак“.²⁶ Дрвена конструкција у подрумском простору била је ослабила. Септембра 1831. године одустало се од промене намене сарачани у приземљу, пошто једна соба није била довољна за боравак зими, а на спрату се „собе добро не грију.“²⁷ Следећег пролећа исплаћено је тишлеру „за пенцере у Чачку“ 304 гроша и 37 пара и „за грађење у Карановцу“ 211 гроша.²⁸

Пошто је себи саградио нови конак, кнез Василије Поповић се од Чачка опростио даривањем сребрног кандила цркви Св. Ђорђа,²⁹ али своја непокретна добра није отуђивао. Само неколико месеци по окончању радова, 17. јануара 1832. године, он се разболео и преминуо у Београду.³⁰ После тога кнез Милош Обреновић је обавештен о неодлучности његове породице „нити каже да жели тамо преместити

²³ АС, МФ, А, II 57, 1856, *Извештај Начелства окружја чачанског Попечитељству финансија*, Карановац 24. јануар 1856; МФ, Пореско одељење (даље: П) *Државна добра Србије 1853–1886*.

²⁴ АС, МФ, А, II 57, 1856, *Извештај Начелства окружја чачанског Попечитељству финансија*, Карановац 24. јануар 1856.

²⁵ АС, МПС, III 5, 1855, *Писмо Начелства окружја чачанског Попечитељству просвете*, Карановац 10. новембар 1854.

²⁶ АСАНУ, бр. 1031; бр. 8595/5, *Писмо капетана Стевана Ерића кнезу Васи Поповићу*, Чачак 3. новембар 1830.

²⁷ АСАНУ, бр. 8608/5, *Писмо Марте Поповић кнезу Васи Поповићу*, Чачак 27. август 1831.

²⁸ АС, КК, XXIII 561, *Писмо Милосава Перуничича Марти Поповић*, Чачак 1. март 1832; Д. Вуловић, н.д, 381.

²⁹ *Богородичина црква на Морави*, Чачак 1992, 35.

³⁰ Д. Поповић, *Василије – Васа Поповић главни кнез Пожешке нахије (1819–1932)*, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак 1971, 92.

се, нити пак овде остати“.³¹ Конак у Чачку ускоро је уступљен за становање новопосвећеном владици Никифору Максимовићу, па је ове дилеме тако нестало. Када је кнез Милош Обреновић покушао да епископију пресели у Карановац Марта Поповић није желела ни да уступи под закуп ни да прода новосаграђено здање, а архијереј се није хтео „скитати по Србији у овом званију из места у друго по туђим конацима“.³² Забеležено је само да је у њему била смештена Карађорђева породица после повратка у Србију.³³

Промене у Србији изазване доласком уставобранитеља на власт пресудно су утицале на судбину конака који су припадали члановима породице Обреновић. Њихов одлазак у емиграцију и измена места у друштвеној хијерархији довели су до тога да је конак престао бити стамбени објекат и да је претворен у зграду органа државне управе.

Господар-Васин конак је почетком педесетих година издаван под закуп. Једно време у њему су становали чиновници Окружног суда. Начелство округа Чачанског узело га је октобра 1854. под закуп на две године за резиденцију владике Јоаникија Нешковића и за канцеларију Конзисторије Епархије ужичке, за 120 дуката цесарских годишње.³⁴ Одобравајући овај издатак, кнез Александар Карађорђевић је усвојио предлог Совјета да се ради „избежења прекомерне ове кирије“ на црквеном плацу у Карановцу подигне владичански двор „и јошт ове зиме материјал потребни прибавља и на место извози“.³⁵ План новог здања урадио је инжењер Франц Зелени, али се због неподесног простора од градње одустало. Министарство унутрашњих дела предложило је да се откупи господар-Васин конак, који „на најбољем плацу овде у Карановцу и спроћу цркве лежи“. Пошто је са Стеваном Поповићем постигнут договор, Попечитељство финансија је 12. октобра 1855. године исплатило 1 600 дуката цесарских за кућу, пратеће објекте и плац.³⁶

³¹ АС, КК, XXIII 581, *Писмо капетана Петра Лазаревића кнезу Милошу Обреновићу*, Карановац 2. септембар 1832.

³² АС, КК, XXXV 359(1), *Писмо кнеза Милоша Обреновића владике Никифору Максимовићу*, Крагујевац 3. јул 1836; 359(2), *Писмо владике Никифора Максимовића кнезу Милошу Обреновићу*, Чачак 6. јул 1836.

³³ И. Здравковић, *нав. дело*, 422.

³⁴ АС, МПс, III 5, 1855, *Уговор о закупу господар-Васиног конака*, Карановац 26. децембар 1854.

³⁵ АС, МПс, III 5, 1855, *Писмо кнеза Александра Карађорђевића Попечитељству просвете*, Београд 3. фебруар 1855.

³⁶ АС, Државни савет, 463, 1855, *Писмо Попечитељства внутрени дела Совјету*, Београд 22. септембар 1855; МФ, А, II 57, *Извештај Начелства окружја чачанског Попечитељству финансија*, Карановац 18. новембар 1855; Б. Перуничих, *нав. дело*, 191–193.

Владика Јоаникије Нешковић и његови следбеници су становали у господар-Васином конаку до 1886. године. Већ 1856. на згради су биле нужне обимније поправке јер су „поред опадшег на местима споља лепа, оне греде (атуле) на дуж постављене, које долњи и горњи бој спајају иструлеле су сасвим“, „на оној страни гди је сада придворна капела да је хошак дувара и с лица и са зад препукао тако да се свакога тренутка мисли да ће се стропоштати“. Предрачунска вредност ових радова износила је 2 888 гроша.³⁷ У овом периоду конак је добио нове прозоре. Доксат је уклоњен пре 1883, али других интервенција у просторном склопу објекта није било.

После повратка епископије у Чачак господар-Васин конак је остао празан. Замисао да се искористи за смештај Среске болнице 1887. није остварена. Приликом састављања предрачуна за оправку „старог конака владициног“ 28. јуна исте године уцртана је просторија на спрату добијена преградњом собе позади диванхане.³⁸ Од 1890. до 1897. и од 1934. до 1941. поново је коришћен за епархијске потребе. У међувремену конак је користио Шумадијски пољски артиљеријски пук. Приликом евидентирања државних добара 1919. мислило се да „то није државно већ имање епархије жичке, која је дала држави ову кућу да се служи“. ³⁹ Ипак Краљевачка општина је као власник конак уступила Ратарској школи за интернат.⁴⁰ Прилагођавање школској намени изазвало је значајне промене у распореду просторија. На спрату је зазидана диванхана, а просторије позади ње проширене су померањем зида ходника (сл. 2). Последњи конзерваторски радови уклонили су преградне зидове просторија на источној страни, тако да је првобитна организација простора видљива само по склопу таванице.

Вести о животу који се одвијао у господар-Васином конаку у време када је био у власништву породице Поповић и из каснијег периода, када

³⁷ АС, МПс, III 5, 1855, *Писмо начелства округа чачанског Попечитељству просвете*, Карановац 10. новембар 1854; ДС, 558, 1856, *Писмо Попечитељства внутрени дела Совјету*, Београд 19. јул 1856; Б. Перуничих, *нав. дело*, 197, 198.

³⁸ АС, МУД, С, VII 496, 1887, Основа старог конака владициног у Краљеву, 10. фебруар 1883; Предрачун за доградњу и поправке на владицином конаку и згради конзисторије епархије ужичке у Краљеву, 8. јун 1887; *Писмо Министарства просвете Министарству унутрашњих дела*, Београд 18. јун 1887.

³⁹ АЈ, МФ (70), ф. 153, *Писмо Суда општине краљевске начелнику Среза жичког*, Краљево 15. август 1919.

⁴⁰ М. Јовановић – Б. Михаиловић, *Сто година Пољопривредне школе у Краљеву 1882–1982*, Краљево 1983, 39.

је био владичанска резиденција, сасвим су оскудне. У тренутку смрти кнеза Василија Поповића сеоба из Чачка није била окончана. Тек средином маја 1832. његова породица се уселила у конак у Карановцу.⁴¹ Са собом је донела намештај, покућство и малу породичну библиотеку са делима Вука Карахића, Аугуста Коцебуа, Јована Берића, Василија Јовановића и Милоша Лазаревића, на која су били претплаћени кнез Василије Поповић и његови синови.⁴² У тефтеру, сем помена о куповини столица, чивилука и огледала, постоји само једна вест о опремању конака. Августа 1831. набављен је стони прибор, посуђе (тацне, шоље, тањира, чиније, сланици) и два чирака.⁴³ За провинцијске прилике неуобичајен репертоар порцулана („два чанка за цушпајс“, „шоље за сос“ и др.) употпуњује поруцбина сребрнине („туце сребрни зарфова са лиепим вилцанима, један сребрн ибрик од 5 вилцана и 2 конавета со лжама повелика“) и „два мала окована за азну сандучета“ у Пешти.⁴⁴ „Много ствари разног рода“ Стеван Поповић је иселио из њега крајем 1854, тако да је Феликс Каниц приликом своје посете владици Јоаникију Нешковичу видео „конак оскудан“, градитељско дело примитивних мајстора из Македоније или Старе Србије, у коме је смештена војска.⁴⁵

Од инвентара у конаку је најдуже остао један сандук преписке, који је 1866. владика Јоаникије предао Српском ученом друштву у Београду.⁴⁶ На основу тих докумената и грађе попечитељстава открили смо име неимара Стојана, који је саградио господар-Васин конак, ток радова, изглед и распоред просторија, као и редослед каснијих адаптација.

⁴¹ АС, КК, XXIII 570, *Писмо капетана Петра Лазаревића кнезу Милошу Обреновићу*, Карановац 6. мај 1832; Д. Вуловић, *нав. дело*, 395.

⁴² Р. Цајић, *Пренумеранти из чачанског краја на књигу у XIX веку*, I, Глас библиотеке, 2–3, Чачак 1990, 43–48.

⁴³ АСАНУ, бр. 8674, Конта кнеза Васе Поповића, 12. август 1831.

⁴⁴ АСАНУ, бр. 8670, *Писмо кнеза Васе Поповића Пери Милојковићу*.

⁴⁵ АС, МПс, III 55, 1855, *Писмо Стевана Поповића митрополиту Петру Јовановићу*, Београд 30. октобар 1854; Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1985, 12.

⁴⁶ Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче*, Краљево 1987, 98.

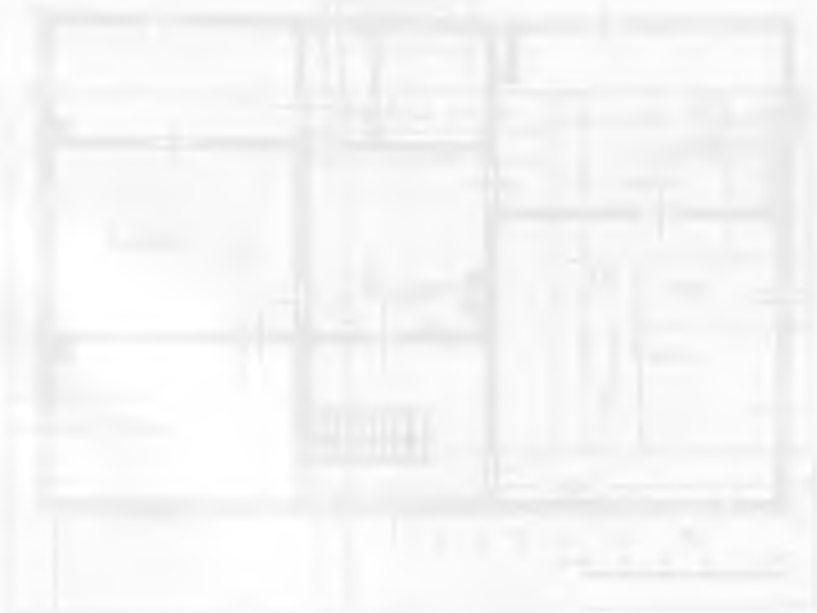
MASTER VASA'S HOUSE IN KRALJEVO

Summary

The house of Master Vasa Popović, chief of the Požega nahi, was built on his estate next to the Ibar River in Kraljevo. Constructions began in the summer of 1830 by local and “goga” masters. The architect was Stojan, who was joined in the spring of next year by “*dibrani*” masters. It was completed early in October in 1831. It belongs to the asymmetrical type of house with external staircase located under the drawing room. The only decoration of the building are ornaments above the entrance door and on ceilings on the upper floor, in wood.

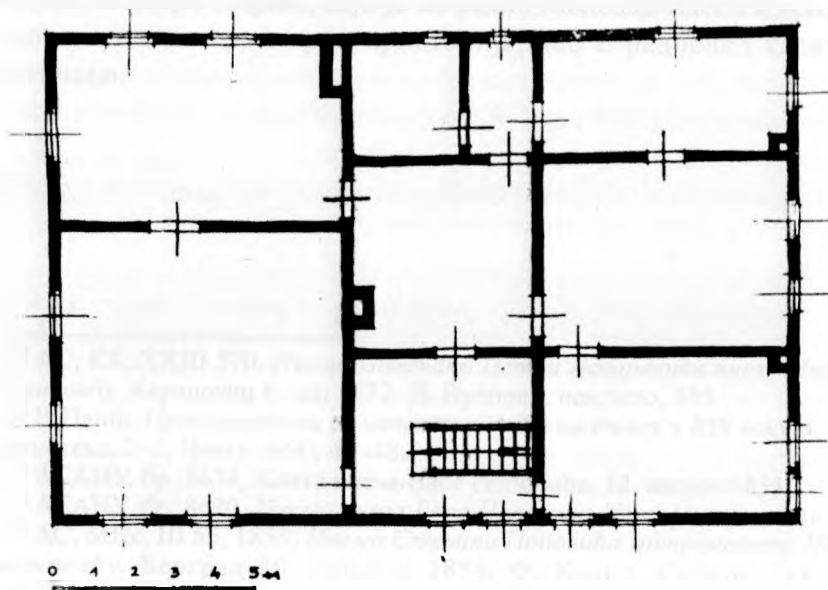
After the death of chief Vasilije Popovic in 1832, his family moved to Karanovac. Furniture, other belongings, and a small family library were moved out of his house in Čačak. The inventory of the dining room included silverware purchased in Budapest.

During the fifties, the house was leased. It was purchased together with the auxiliary buildings in 1855 by the chief's son Stevan Popović, for 1,600 ducats. The Book of State Property describes it as a two-story building with a cellar and three rooms on the ground floor and four rooms, a kitchen, pantry, drawing room, and a porch on the upper floor. The bishop resided in the house from 1854 to 1886. During the 60s, extensive repairs were done to the building, the value of the preliminary estimate being 2,888 coins. Before 1883, the house lost its upper-floor porch. The idea to use it for opening a local hospital in 1887 was not realized, so it has been used for the needs of the eparchy, with occasional interruptions.

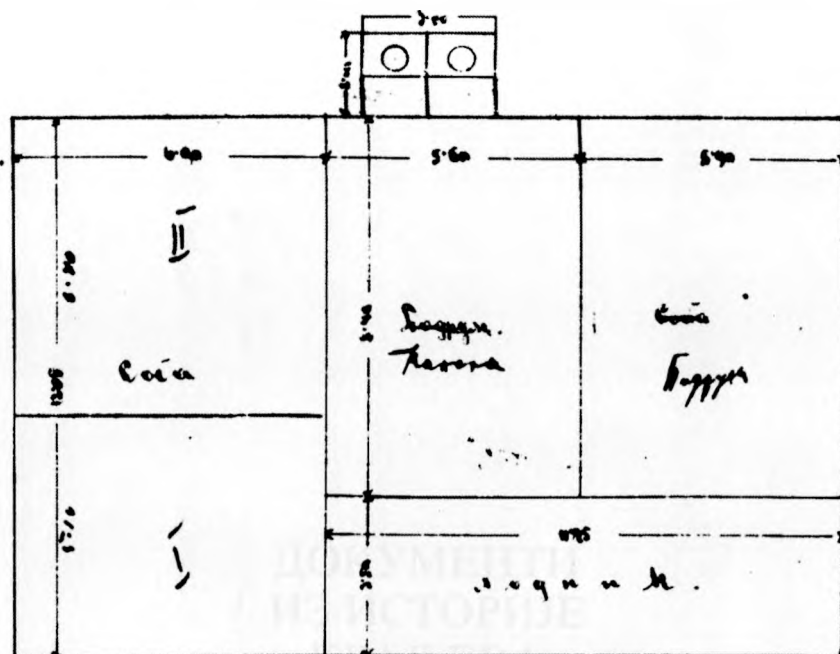

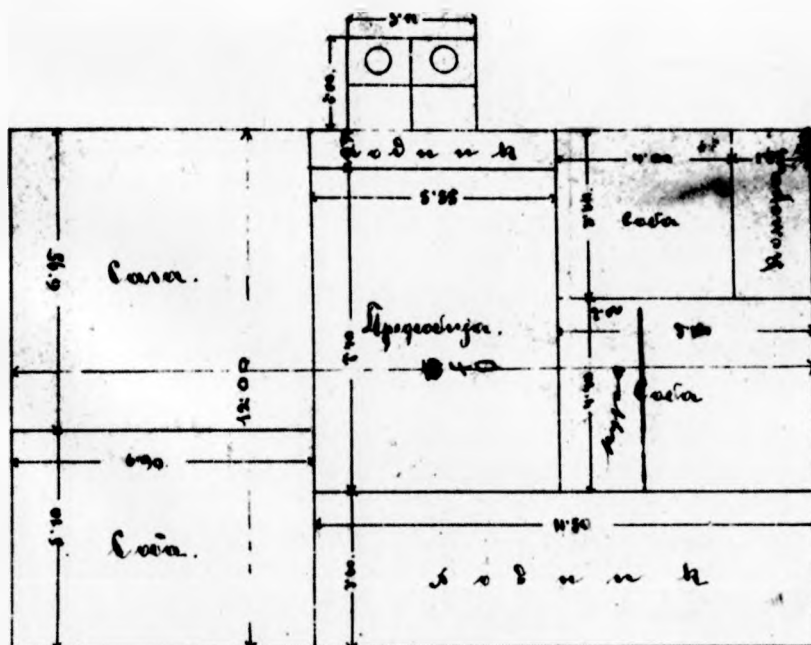
Сл. 1. Господар-Васин конак у Краљеву

Сл. 2. И. Здравковић, Основа спрата, 1954.

Сл. 3. Основа приземља, 1883.

Сл. 4. Основа спрата, 1883.

ДОКУМЕНТИ
ИЗ ИСТОРИЈЕ
КРАЉЕВА

КЪРГЕВУ
ИЗСЛОВИТЕ
ПОКАЖЕЛИ

Изглед Краљева, око 1900; Улица краља Милана, око 1910; Хотел Београд

Хотел Европа; Пијаца; Улица краља Петра

II коњички пук пролази кроз варош, око 1909.
План места поште карановачке, око 1852; Улица кнеза Милоша, око 1910.

*Здрав из Бање Матарушке
Група из поздрављају Матаруш
и острва Ибра*

Прелаз преко ибра.

20 Јула 1905 год. Поздрав из Бање Матарушке.
Бранко Матарушки

Обала Ибра код Мирине чесме; Стари мост на Ибру
Прелаз преко Ибра у Матарушкој Бањи, око 1905.

Господар-Васин конак

Црква Свете Тројице

Старо школско здање

Школа.

Црква.

Првогосподин суд.

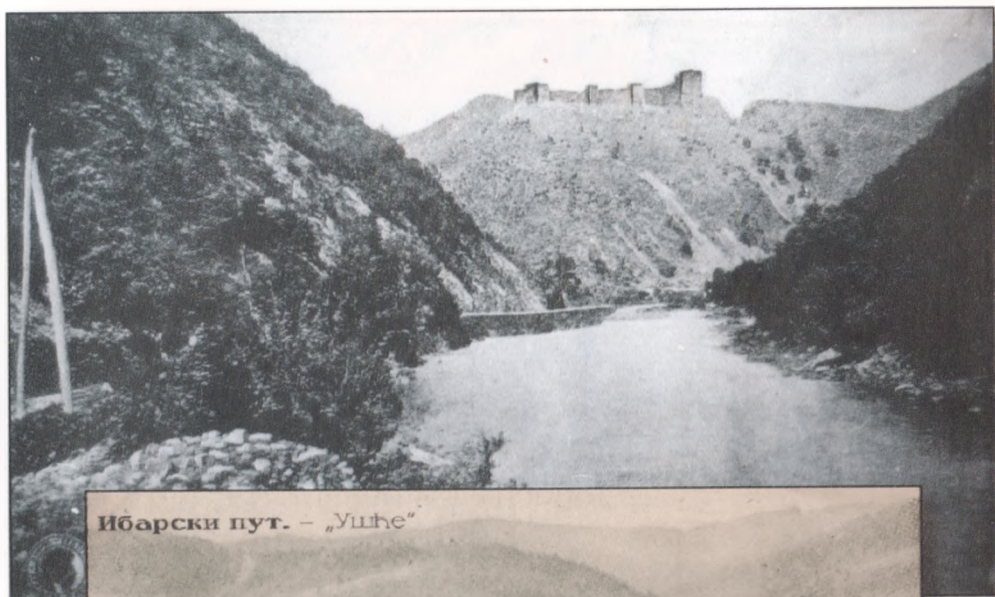
Хотел Париз.

КРАЉЕВО.

Краљ Милана улица.

Ибарски пут. — "Ушће"

Маглич; Ибарски пут; Манастир Студеница

Манастир Жича, око 1902.
Епископ Јоаникије – Јања Нешковић; Епископ жички Сава Дечанац

Ми
Милан Први
по милости Божијој и воли народној
Краљ Србује

На предлог Нашег Министра
господарских дела решили смо и решавалимо:

1, да се варошица Карановац, у
округу каланском, од сада зове "Краљево";
и црква ~~зато~~

2, да се општина Карановац,
на зове ~~општина~~ "Краљево" а црква на
рановацки - црква "Краљевска".

Наш Министар ~~господарских~~
дела пона ово решење изврши.

Краљ

из. Априла 1882. године
у Краљеву.

Министар
господарских дела,

[Signature]

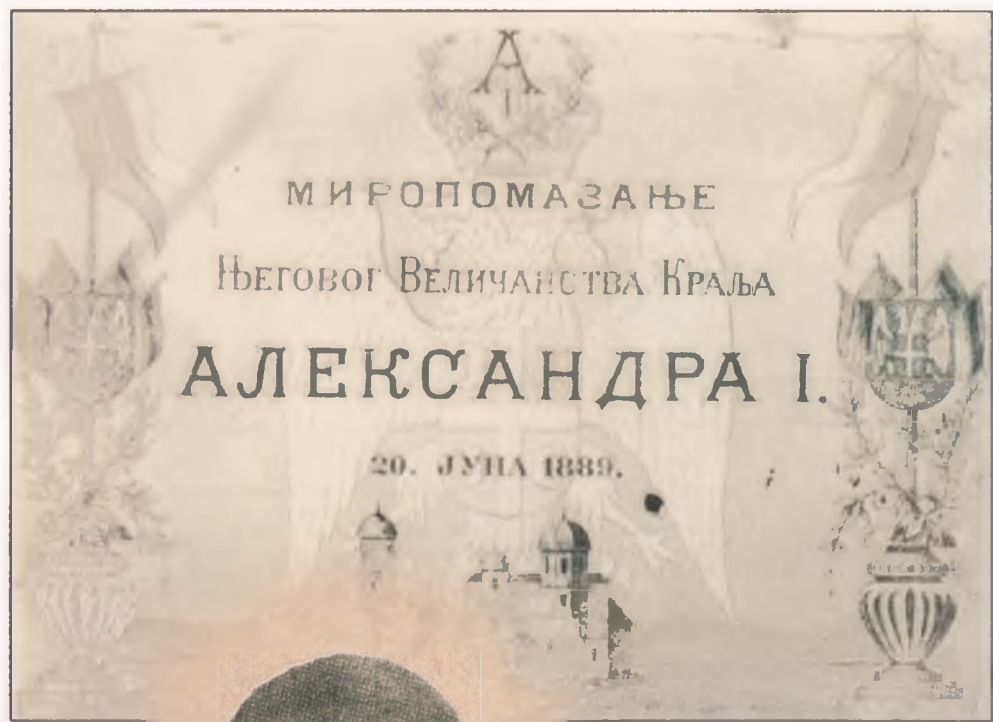
Решење ово извршено је одмах
1, пошто је са ~~општина~~ ~~у~~ ~~Карановцу~~
"Краљево" у сарајеву дану; 19/IV
2, ~~општина~~ ~~карановац~~ ~~карановац~~ ~~карановац~~
дану, да се изврши. 25/IV.

25/IV - 82
[Signature]

Указ краља Милана I Обреновића о промени назива вароши Карановац у Краљево, 1882.

Миропомазанье краља Александра I Обреновића у Жичи 1889:
позивница, фотографија и споменица

Миропомазање краља Петра I Карађорђевића у Жичи 1904:
фотографије и бронзане плакете

У долу поданим ракиѣ радвановиѣ
 и Милошева продадо еданѣ агуѣ и по
 землѣ продадо хорѣ Гирковиѣ изъ
 села нашегъ Панаѣва. И дупама же
 саранѣ и та землѣ лежи межу нашему
 межу нѣвѣна хорѣниѣ саранѣ. Саране
 хорѣна землѣ саранѣ саране нѣко
 нѣва Милоша димитровиѣ и лѣнонѣ мойѣ
 лѣвиѣ изъ села нашегъ того ради у више
 поменути ракиѣ радвановиѣ своимъ
 шопомъ посавуѣвама и уѣвама
 приштаиѣма даод мое саране неси
 могао продаду нѣву поштаиѣти нѣно
 нѣнада

по му шопиѣ

продаваѣ
 ракиѣ радвановиѣ
 Кушаѣ
 хорѣ Гирковиѣ

Милоша Петровиѣ
 Милоша Радановиѣ
 Милоша Петровиѣ
 Милоша Милошиѣ
 и др.

Тапија за купљену нѣву на име Ђорѣ Гирковиѣ из Чукојевца, око 1850.

Начелнику Среза Карановачког.

Примаршенико Суд
оснашени Каранов. Мбвн

На онаму Анелес Каровита Сонгје оди Мог в подно
сграда недовољства. прошиву пресуде суда овага
у оузице са Х. Ричом Карановичем од због в
Марне Суд ванг оваг са пољашком прилога со
нико свој ирввншн коносо.

Хаци Рича Карановит мунио в Мог суд оваг
Анелес Каровита од због Марне дуковне Мог
и оузице наплатант 10 мина м.г. 1860 зрв про
свољко оузице на дуковне но пошлв в он
оузице 10 мина а адно в недовољства 18 мина
те суд оваг друни даму нв нуно уишн
тисе узав одговоре на основу §. 16. Мбвн око
сауава Судовнх.

О Ричу ванг суд оваг у Гачиво ирввншн
а у због мина да пресуду да снашну прошиву
теи ко, вантисе око 4090.

Но 691

20 Маја 1867 год

Д. Каранович

Председател Суд

оснашени Карановач

Димитрија Црвчанина

Јован Новаковић
око 1858 – 1860, 1865

Милош Ристић
1863 – 1865, 1879, 1893.

Сима Томић
1880, 1891.

Јован П. Сарић
1880 – 1881, 1886 – 1887.

Стефан М. Луковић
1895, 1899 – 1901.

Јовица Стојковић
1894, 1909 – 1915.

Михаило Хаџи-Алексић
1908.

Властимир Константиновић
1912.

Ђорђе Радић
1916.

Фотографије познатијих председника општине Карановац – Краљево

Цегина

својој а сине Савићу обз. перманенту јеси
Кривацкој јеси такође деу јеси
јеси и Савићкој обз. јеси деу јеси
деу јеси деу јеси деу јеси деу јеси
деу јеси деу јеси деу јеси деу јеси

№ 129.

8. Маја 1885

у Кривацкој

Савићу

Председник јеси
Савићу
Кривацкој

Признају

Ја мр. Василије Баранак такође
Савићкој Т. Мила Савић јеси
деу јеси деу јеси деу јеси деу јеси
деу јеси деу јеси деу јеси деу јеси
деу јеси деу јеси деу јеси деу јеси

4/12 1885
Кривацкој

Председник јеси
Савићу

Персонал суда Општине Краљевске, 1900; Породица Буњак из Краљева, око 1900.

Породица Милоша Коларевића из Грдице
Породица Миленка Митровића књижара из Краљева, око 1905.

Тодори Рожденик

1. Милорад	рођен 1897	28 Септембар
2. Владо	1898	12 Јуни
3. Леонова	1900	24 Фебруар
4. Вукча	1901	16 Јуни
5. Миломир	1902	19 Октобар
6. Душан	1907	4 Фебруар
7. Миломир	1909	26 Фебруар

8. Јосиф рођен 1910 5. Октобар
 9. Миломир рођен 1911 10. Јуни
 10. Миломир рођен 1915 1. Јуни
 11. Миломир рођен 1913 1. Јуни

Тодори
 рођени деце
 Тодора Тошића
 мех
 его прота-камена
 цркви Београда

Породица Тодора Тошића механције из Краљева, око 1910.

Оснивачи Краљевачке привредне банке, 1912.
Акције Краљевске акционарске штедионице и Краљевске привредне банке

Уверение

на месно кафанско право

На основу в. в. додешка уредбе о кафанско-
ма, од 25. Маја, 1864 године, Министарство унут-
рашњих дела издало ово уверење Милосаву Лу-
ковићу, из Карановца, да личне и материјалне
кафе и зграда своје, која налази се у Карановцу,
у складу са законима у тој области, а и материјално
са законима саопштено до оца и материје Павла
Милосавића, из Миловаца, са својим де-
тем и зградом злате Рауковића, из Каранов-
ца, са својим децом и материјом, и која се по одреби на-
та извршава одлучна тачка одреби, од 29. Маја
ове године, № 256, на широким местима поштом
и по широким именованим Милосавић зградом
за објект на месно где се зграда поштом
месно кафанско право, за које има давати
у изградњу ширине у колу Кави у области своје
на основу законичног в. додешка уредбе о ка-
фанскома.

№ 2246.

7. Маја, 1865. год.
у Београду.

Министарство
унутрашњих дела
Милосавић

Право овог уверења преноси
на интитуларна права брата Мило-
савића. Милосавићу и његовој
из ову изградњу. Св. и. Луковић
13/4 Карановац
1865

Уверење на месно кафанско право Милосаву Луковићу, 1865.

Краљева

На Манастир димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор
димитријева и владетелски пор

Новембра 1886 год
Краљева

Даван Ђукић
Милош Ђукић

ГВОЖЂАРСКА ТРГОВИНА
СТЕВАН П. РИСТИЋ, КРАЉЕВО
COMMERCE DE QUINCAILLERIE
STEVAN P. RISTITCH, KRALJEVO
Основана 1880. године — Maison fondée 1880. (Serbie)

НИКОЛА КНЕЖЕВИЋ И ИСИДОР РАДОВАНОВИЋ
NIKOLA KNEŽEVIC & ISIDOR RADOVANOVIC

АВРАМ Ж. КРСТИЋ
ИЗВОЗНИК

AVRAM Ž. KRSTIĆ
LANDES PRODUKTEN EHFORTEUR

Краљева, Ј. Рајсман
Краљева, (Serbie)

1912.

ДИМ. ДИМИТРИЈЕВИЋ — ШВАБЧИЋ
КРАЉЕВО

Мана

Dragoslav Dimitrijević
„Konrad“

Karlsruhe
Schweiz

Фирме појединих краљевачких трговаца

Управа, наставници и ученици Краљевачке трговачке омладине
на дан освећења заставе, 1910; Пијачни дан у Краљеву, око 1914.

Угледжыштан е до дэснах рэчкі в папра

НИХАНЪ Н. ОБРЕНОВИЧЪ III

ВИДОВ ДАН.

У Среда 5. Марта 1869.

ЈЕДИНСТВО.

ЛИСТ ЗА ПОЛИТИКУ И КЊИЖЕВНОСТ

Надаје и уређује Јован Балаштеки.

У Востраду, Среда 14. Августа 1869.

ЈЕДИНСТ

ЛИСТ ЗА ПОЛЕТНИКУ ИСКУПЕЊЕ

СЛАВЯНО-УКРАИНСКОЕ ИСКУССТВО

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Подписаних ове сам вид записи некаж, прве класе писмода Милоша Мишковића, у Карановићу и урдио сам је како се ни- бодат може, тако, Да поштомаша путнице поу сваким пут у свако доба наћи деша одморца у највећој чистоћи и једнојности. Осим тако мањих и добрих ујутра једна, но ујутрој депа, а тако исто и најбољих наја. — Ујутра по мезулу, ја сам се постарда да г.г. путнице у гаску најбоље и најутраје поседују и у гаску задовољна, са м с тога с најбољом утишнују знавај часг да се пригорићу поштомаша путницама, мољна не ујутро да не изводе једнојству својих мезета.

Уједино жилава и то да ће и козари,
кочијашки наћи код мене поред легијиног
јела и пића, још и удобан хар за поше и
шину на кола, па с тога ујошавати и мих
да по мени животи пошмавате.

Једном речи, ја сам се постарио да у свему послажуим што се више од једног уредног гостиоинчара. Према овиме дакао, надајући се многобројној посети, част ми је да се напишем

30. June, 1800. 794.

7. **Коронация.**

ВОПРОСЫ И ОТВЕТЫ КОСВИАН

John M. M. M.

ЖУКОВСКИЙ, Михаил Михайлович
ЖУКОВСКИЙ, Михаил Михайлович
ЖУКОВСКИЙ, Михаил Михайлович

Кућа свештеника у Краљеву, крај XIX века; Соколско друштво у Краљеву, око 1913.

Краљевска женска подружница, око 1901.
Певачко друштво Свети Сава у Краљеву, око 1908.

Ученице и ученици основне школе у Краљеву, 1893/94.

у Краљеву

СВЕДОЧАСТВО

Број уписнице

14

Љубица Смиљковићева, кћ Милоша Смиљковића,
 рођена 22. марта 1890 год. у Краљеву
 ове је правилице, завршила је четврти разред основне
 школе 1905. године и показала овај успех:

Наука Хришћанска	одлично
Српски језик са Словен. чит.	одлично
Српска Историја	одлично
Земљопис	одлично
Основи природних наука	одлично
Рачуница и геом. начерт.	одлично
Пољопривредне науке	—
Поуке за домаћинство	одлично
Ручни Рад	одлично
Цртање	одлично
Краснопис	одлично
Певање	одлично
Тимнастика	одлично

Владање и, једноставно, одлично, по свим предметима

Имао изостатака: одређених, понајвише —

Напомена

Бр. 195 у Краљеву, 13. августа 1905. год.

Учитель IV разряда

Љубица Смиљковићева

Управитељ

Бог. Милошевић

ОТПУСТНО СВЕДОЧАНСТВО

КРАЉЕВСКО-ОРИСКЕ

„РАТАРСКЕ ШКОЛЕ“

ШКОЛА ЗА СТОЧАРСТВО И ПЛАНИНСКО ГАЗДОВАЊЕ
У КРАЉЕВУ

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ

ЗА 1909. — 10. ГОДИНУ

ПРИГРЕДНО
П. Т. ТОДОРОВИЋ

ГОРАВЕТА

ГОДИНА III

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАРИЈА „ДОСИЋИЋ ОБРАЗЛОЖИЋ“ ШКА БУКВИНА УЛ. БР. 4.
1910

Сведочанство и годишњи извештај Ратарске школе у Краљеву

Ђачки оркестар, 1908; Прва зграда Гимназије у Краљеву, 1909/10.

Објављивање овог зборника помогли су и:
MAGNONROM – Краљево; YU – GARANT BANKA – Београд;
НОВОСАДСКА МЛЕКАРА – Нови Сад;
TEHNOMETAL – Краљево; СТР и комисион ВОЈС – Бор

Списак аутора радова у овом Зборнику

Благомир Бишевац
Историјски архив
Краљево

Марија Богдановић
Краљево

мр Вера Богосављевић-Петровић
Народни музеј
Краљево

Радивоје Бојовић
Народни музеј
Чачак

Драган Драшковић
Народни музеј
Краљево

мр Марина Ђурђевић
Музеј науке и технике
Српска академија наука и уметности
Београд

Љиљана Жарковић
Народна библиотека „Радослав
Веснић“
Краљево

Раде Јоветић
Скупштина општине Краљево
Краљево

проф. др Александар Кадиевић
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет
Београд

Веселинка Кастратовић-Ристић
Музеј историје Југославије
Београд

Бранка Кнежевић
Београд

др Ђорђе С. Костић
Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности
Београд

Силвија Крејаковић
Народни музеј
Краљево

др Борислава Лилић
Институт за савремену историју
Београд

мр Ненад Макуљевић
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет
Београд

др Милан Матијевић
Привредна комора
Краљево

мр Ема Миљковић-Бојанић
Историјски институт
Српске академије наука и уметности
Београд

Сузана Новчић
Народни музеј
Краљево

Љубодраг Поповић
Архив Србије
Београд

проф. др Предраг Пузовић
Богословски факултет
Београд

мр Љубодраг П. Ристић
Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности
Београд

Радомир Ристић
Историјски архив
Краљево

др Милован Секулић
Београд

мр Гордана Томовић
Историјски институт
Српске академије наука и уметности
Београд

Вера Филиповић
Архив Србије
Београд

Радојица Ћирић
Историјски архив
Краљево

РУДО ПОЉЕ – КАРАНОВАЦ – КРАЉЕВО
(ОД ПРВИХ ПОМЕНА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА)

Издавачи
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Српске академије наука и уметности
НАРОДНИ МУЗЕЈ
Краљево

Ликовно решење корица и илустрација
АТЕЉЕ РА ПЕШИЋ

Лектура
СЕЛМА ЧЛОВИЋ

Коректура
ВЕСЕЛИНКА КАСТРАТОВИЋ-РИСТИЋ

Превод резимеа
ДРАГАНА ВУЛИЋЕВИЋ

Прелом
КРАНИСЛАВ ВРАНИЋ

Тираж
1 000 примерака

Штампа
ИНТЕРКЛИМА
Врњачка Бања

CIP Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије

908(497.11 Краљево)(082)

НАУЧНИ скуп Рудо Поље – Карановац – Краљево
(1997 ; Београд, Краљево)

Научни скуп Рудо Поље – Карановац – Краљево :
(од првих помена до Првог светског рата) / одговорни
уредници Никола Тасић, Драган Драшковић ;
уредник Љубодраг П. Ристић. – Београд :
Балканолошки институт САНУ ; Краљево :
Народни музеј, 2000 (Врњачка Бања : Интерклима).
– 331 стр. ; [31] стр. с таблама

24 см. – (Посебна издања / Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности ; књ. 76)

На спор. насл. стр. : Scientific Meeting Rudo Polje –
Karajovac – Kraljevo. – Према уводу, скуп је одржан у
оквиру Жичког духовног сабора – Преображења, од 14.
до 16. августа 1997. године у Београду и Краљеву. –
Тираж 1000. – Напомене уз текст. – Summaries.
ISBN 86-7179-032-0

а) Краљево – Историја – Зборници
ИД=85832460

